

Fris Vyurte

ANDIJON SHAHZODASI

Sarguzasht-qissa

Olmon tilidan **Yanglish EGAMOVA** tarjimasi

„O‘QITUVCHI“ NASHRIYOT-MATBAA IJODIY UYI
TOSHKENT — 2012

УДК:821.512.133
КБК 84(4Гем)
V98

So‘zboshi muallifi va mas’ul muharrir
Sirojiddin Sayyid

T a q r i z c h i
Shuhratxon Imyaminova
filologiya fanlari nomzodi, dotsent

Ushbu sarguzasht-qissaga „Boburnoma“dagi voqealar asos qilib olingan. Unda 12 yoshli Zahiriddin Muhammad Boburning otasi Umarshayx Mirzo vafotidan keyin endigina Farg‘ona viloyati taxtiga o‘tirgan paytdagi jang-u jadallarda kechgan hayoti bayon etilgan.

Yozuvchi voqea-hodisalarni kitobxonni qiziqtiradigan til va uslubda tasvirlagan.

Qissa keng kitobxonlar ommasi uchun mo‘ljallangan. U har qanday yoshdagi kishini ham befarq qoldirmaydi.

ISBN 978-9943-02-468-7

© „O‘qituvchi“ NMIU, 2012

*ANDIJONDAN CHIQQAN YO'LBARS
NARRASI*

*L*ahiriddin Muhammad Bobur haqida, Boburiylar saltanati va sulolasi, „Boburnoma“ va Bobur she'riyati to'g'risida jahon tarixida ham, adabiyotida ham juda ko'p yozilgan. Hazrat Alisher Navoiyning „*Ne mulk ichraki bir farmon yibordim, / Aning zabtiga bir devon yibordim*“ baytlari aynan hazrati Bobur ijodiga ham taalluqlidir, desak aslo mubolag'a bo'lmaydi. Haqiqatan ham, Andijon va Samarqand visoliga yetisholmagan, diyor-u yor sog'inchi bilan bir umr armonda o'tgan Mirzo Boburning nomi-dovrug'i, ul zotning Tojmahaldan ham zo'r ma'naviy-ma'rifiy qo'rg'oni „Boburnoma“ asari, o'tlug' g'azallari-yu, benazir ijodi jangsiz-suronsiz jahon mulkini zabt etdi. Shu ma'noda hozirga qadar jahongir bobolariga munosib temuriyzoda sifatida jahon tarixi va tamaddunida nasl-u nasabiga loyiq baland maqomini saqlab kelayotir.

Keyingi yillarda Bobur xalqaro fondining, bu fondning g'ayratchan raisi, ma'rifatparvar va fozil inson Zokirjon Mashrabov boshchiligidagi ilmiy ekspeditsiyaning xorijiy safarlari, sa'y-harakatlari davomida qo'lga kiritilgan tarixiy-badiiy kitoblar, hujjatlar va manbalar o'zbek boburshunosligida yangi-yangi yorqin sahifalar ochgani, natijada hazrati Bobur shaxsi, tarixi, ijodi va dovrug'ining jahonshumul miqyosi borasidagi tasavvur va bilimlarimiz sezilarli darajada boyib, kengayib borayotganini alohida qayd etish kerak.

Yapon olimi Eyji Manoning „Boburnoma“ bo'yicha amalga oshirgan beqiyos ishlari, amerikalik olim

S.M.Berkning „Akbarshoh — Boburiylarning eng buyugi“ asari, taniqli ingliz adibasi Rumer Goden xonimning „Gulbadan“, Muhammad Haydar Mirzoning „Tarixi Rashidiy“ asarlari va yana o‘nlab kitob va risolalarning vatandoshlarimiz — Bobur avlodlariga yetkazib berilishi ma’naviy hayotimizda katta voqea bo‘ldi. Boburshunoslar, adib va shoirlarimizning ham buyuk ajdodimiz shaxsi, hayoti va ijodiga qiziqishlari bir zum bo‘lsa-da, so‘ngani yo‘q. Bu bebaho ma’naviy-tarixiy xazinaning vaqt o‘tgan sayin yangi-yangi dur-u gaharlari, yarqiroq olmoslari topilmoqda, bundan keyin ham shunday bo‘lmog‘i muqarrar.

Fond ilmiy ekspeditsiyasining keyingi safarlaridan birida, Olmoniyada qo‘lga kiritgan yana bir muhim kitobi — avstriyalik nemis olimi va yozuvchisi Fris Vyurtlening nemis tilida yozilgan „Bobur — yo‘lbars“ (so‘zma-so‘z tarjima) „BABUR, der TIGER“ deb nomlangan sarguzasht-qissasidir.

Asar muallifining hayoti va tarjimayi holi haqida aniq sanalarni topishning imkoni bo‘lmadi. Olingan ma’lumotlarga qaraganda, Fris Vyurtle, asosan, san’at, san’atshunoslik, dizayn, kino, madaniyat sohalariga bag‘ishlangan asarlar yozgan. „Veneraning qaytishi“, „Rassom va model“ asarlari shular jumlasiga kiradi. „Bobur — yo‘lbars“ qissasi uning yagona badiiy asari bo‘lsa kerak.

Fris Vyurtle bu asarini „Boburnoma“dan ta’sirlanib, yoshlar uchun yozgan. Kitob o‘tgan asrning 1947-yilida Avstriyada („S. Jsrgl & Co“ nashriyoti, Vena) bosilib chiqqan. Unda quyidagi tavsifni o‘qiyimiz: „*Ushbu qissaning yosh qahramoni Zahiriddin Muhammad XVI-asr boshida yashab, davlatni boshqargan. U 12 yoshida Farg‘onaga podshoh bo‘lgan. Hindistonda bir necha asr davomida hukmronlik qilgan yirik sulola uning nomi bilan bog‘liq. Bobur o‘z boshidan kechirgan voqealarni ona tilida, ya’ni turkiy-chig‘atoy tilida kitob qilib*

yozgan. Bu kitob „Boburnoma“ deb ataladi va qo‘lingizdagi qissa shu asosda yaratildi“.

Shuningdek, asl nusxada qissa haqida mo‘jazzgina, g‘oyat ta‘sirchan muqaddima ham berilgan. Unda, jumladan, shunday deyiladi: „*Bu yo‘lbars shunday qahramonki, uning timsoli yoshlar qalbida otash hayajon uyg‘otadi. Uning qismati juda g‘aroyib, bir xilda kechmaydi. Uni o‘rab turgan muhit — sir-u sinoatlarga to‘la uzoq Turkiston sarhadlarida joylashgan Farg‘ona davlatida do‘st ham, dushman ham bisyor. Kitobda yosh Zahiriddin Muhammadning ichki g‘alayonlari va sarguzashtlarga o‘chligi o‘z ifodasini topgan. U begona yurtlarni o‘rganishni istaydi. Bu yurtda u nimani orziqib istagan bo‘lsa, hammasini topadi. Muallif buni ko‘ngilga xush yoqadigan shaklda, o‘ziga xos rang-baranglikda tasvir etadi... U shunday odamlar timsolini yaratadiki, mard, jasur yigitlar jang maydonida junbushga kelib „Karugli!“ deya hayqirisharkan, bu bilan o‘z bahodirliklarini, hech narsadan tap tortmasliklarini isbot qilishadi. Yozuvchi bu yerda yoshlar uchun shunchaki bir qissa yozish chegarasidan oshib ketgan va yoshlar yoppasiga miriqib, qo‘ldan qo‘ymay o‘qiydigan antiqa asar yaratgan. Ruhiy, aqliy hududlardan tashqarida o‘quvchiga qimmatli qadriyatlar darajasidagi xislatlar taqdim etiladiki, bular uning kelgusidagi shakllanish jarayonida zarur bo‘ladi. Bu kitob o‘qituvchilar, tarbiyachilar, ota-onalar uchun ham mo‘ljallangan, negaki, o‘z tarbiyachilik kasb-korida nimagadir erishish, bolalarga nafaqat o‘ziga xos quvonch bag‘ishlash, balki bundan-da yuksakroq nimadir bera olishni istagan kishi uchun bu asar ayni dasturulamaldir“.*

Qissaning kitob holidagi asl nusxasi Andijondagi Bobur xalqaro fondi muzeyida saqlanmoqda. Nashr vaqtidan buyon salkam bir odam umricha muddat — oltmish to‘rt yil o‘tgan bo‘lsa-da, kitob yaxshi saqlangan, qog‘ozlari, bichimi va bosmasi sifatli. Hazrati Bobur-

ning nomi, shon-u shavkati yanglig‘, davr-u zamonlarning shamollari bu kitobga ham daxl qilolmagan. Yana bir jihati shundaki, ushbu asar butun jahon va insoniyat Ikkinchi jahon urushidan qutulgan bir paytda, fashizm balosi Yer yuzidan tugatilganiga endigina ikki yil bo‘lgan bir davrda nashr etilgani bilan ham muhimdir. Buning ramziy ma‘nosi bor. Ya‘ni Yer yuzini qilich va qurol-yarog‘ bilan emas, ma‘rifat ila, ilm-u adabiyot, she‘r-u g‘azal bilan fath etmoqning naqadar ezgu va ulug‘ligiga ishora qilinmoqda.

Asarni olmon tilidan shu sohaning tajribali bilimdoni, zahmatkash olimi Yanglish Egamova o‘zbek tiliga tarjima qilgan. Mutarjima opamiz atoqli nemis adibi Yoxann Volfgang Gyotening „Yosh Verterning iztiroblari“ asari tarjimasi orqali o‘quvchilarga yaxshi tanish. „Bobur — yo‘lbars“ qissasini o‘g‘irishga kirishar ekan, tarjimon o‘z tajriba va mahoratiga, tarix va adabiyotga tayanadi. Hajman uncha katta bo‘lmagan, yuz betdan sal oshiqroq asarni mutolaa qilar ekansiz, avvalambor, muallifning bu qissani Bobur siymosi va shaxsiyatiga, u tug‘ilgan yurtga cheksiz mehr-muhabbat va ehtirom bilan yozganining guvohi bo‘lasiz. Tarjima ham xuddi shunday mehr va ishtiyoq, zavq va ixlos bilan amalga oshirilgan.

Asarda „Boburnoma“ning ilk faslini boshlab bergan, Boburshoh o‘zi alohida ta‘kidlagan „*Tengri taoloning inoyati bilan va hazrati on Sarvari koinotning shafobati bilan va chahoryori bosafolarning himmati birlan seshanba kuni ramazon oyining beshida tarix sekkiz yuz to‘qson to‘qquzda Farg‘ona viloyatida o‘n ikki yoshda podshoh bo‘ldum*“ degan davr, ya‘ni otasi Umarshayx Mirzo jordan uchib halok bo‘lgandan keyin, Boburning taxtga o‘tirgan paytdagi qisqa bir jarayonda kechgan shiddatli voqealar qalamga olingan. Qissa muallifi Fris Vyurtle tarixni, Bobur shaxsi va hayotini, „Boburnoma“ va yana ko‘plab boshqa manbalarni astoydil

o'rgangani o'quvchida ishtiboh uyg'otmaydi. Uning temuriyzodalarga, Boburning nasl-nasabiga katta ehtirom va xayrixohlik bilan qarashi o'quvchida ham muallifning o'ziga nisbatan xuddi shunday hurmatni vujudga keltiradi.

Qissa „Osmondagi temir qoziq“, „Karvonboshi“, „Umarshayx Mirzoning o'limi“, „Oq kaptar“, „Yashil o'q“, „Nog'ora chalindi“, „Donolar urushga boradi“, „Harbiy kengash“, „Otliqlar jangi“, „Ollohning amri“ singari kichik-kichik yigirma bobdan iborat. O'n ikki yoshli podshohzoda Bobur ishtirokidagi qizg'in voqealar tafsiloti davomida muallif o'sha davrdagi Movarounnahrning siyosiy-ijtimoiy hayotiga, harbiy voqealar va nizolarga ham o'z bilim va tajribasi doirasida baho beradi. Axi qal'asidagi vaziyat, Umarshayx Mirzoning o'limidan keyin ro'y bergan tahlikali holatlar, sadoqat va sotqinlik manzaralari hayotiy tamsillar, shaxslar va hodisalar yordamida jonli lavhalar orqali ishonarli tasvirlanadi. Farg'ona vodiysining so'lim tabiati, tog'-u toshlar tasviri, ob-u havodagi o'zgarishlar va hatto Bobur Mirzo „Boburnoma“da alohida tilga olgan „Ho darvesh“ dashtidagi quyun, chang-to'zon bo'ronlari ham avstriyalik muallif nazaridan chetda qolmagan. Bo'ronsifat tulporlarni hain yiqitishga qodir dahshatli quyunni ifodalar ekan, muallif uni aynan boshlanajak jang-u jadallar arafasida tasvirlaydi. Bu holat zamon qaltisligini yanada kuchaytiradi, davrning sertahluka va xavotirli ekanini quyuqlashtirib ko'rsatadi.

Biz o'zbek kitobxonni oldida turgan, uning uchun mutlaqo yangilik bo'lgan mazkur asar mutolaasidek saodatni e'tiborga olgan holda, o'quvchini bu baxtdan bebahra qoldirmaslik uchun qissa voqealarini so'zlab berish fikridan yiroqmiz. Ammo tarjima bilan tanishish hamda tarjimon bilan muloqot jarayonida tug'ilgan ba'zi bir fikr-mulohazalarni aytib o'tishni o'rinli deb hisoblaymiz. Kitob muallifi kim bo'lishidan qat'i

nazar, tarix va manbalarni nechog‘liq o‘rganganiga qaramasdan, u baribir g‘arb kishisi. Sharqona taomillar, odob-axloq, yosh Bobur tarbiya va ta‘lim olgan yuksak axloqiy muhit unga begona. Ana shu bexabarlik ba‘zi bir o‘rinlarda muallifga pand beradi. Misol uchun, asardagi barcha qahramonlar, katta-yu kichik g‘arbliliklar odatiga ko‘ra bir-biriga „sen“lab murojaat qilishadi. Aytaylik, yosh Bobur ustozini, otasining do‘sti keksa Qosimbekni „sen“laydi, barcha tobe kishilar podshoh Boburni „sen“laydi. Sharqona udumga ko‘ra, ilimli, yuksak martabali kishilarga (garchi ular yosh bo‘lishsa ham), yoshi ulug‘larga „siz“lab murojaat qilinadi. Bu ham bizda milliy qadriyat sanaladi. Tarjimada shu narsa hisobga olingan: zarur bo‘lgan holatlarda asar qahramonlari bir-birlariga „siz“lab murojaat qilishadi. Ayrim o‘rinlarda personajlar nutqida g‘arbona betakalluflik bilan qo‘llanilgan so‘zlar ham iloji boricha sharqona lutf bilan yumshatilgan.

Albatta, Fris Vyurtle muallif sifatida har qanday badiiy vosita va uslublardan, jumladan, badiiy to‘qimadan ham foydalanishga yuz chandon haqli. Shu ma‘noda, yosh Bobur taxtga o‘tirgan vaqtda o‘ttiz yoshli xushqomat, navqiron yigit bo‘lgan Qosimbek ushbu asarda ko‘zlari ojiz donishmand, maslahatgo‘y mo‘ysafid sifatida tasvirlanadi. Yana bir nozik holat shundan iboratki, asarda Umarshayx Mirzoning jordan uchib halok bo‘lishi tasodif yo qismatdan emas, balki Shayboniyxondan martaba va amal ilinjida yurgan sotqin beklar, aniqrog‘i Axi qal‘asining begi boshliq itnatchilar guruhi tomonidan uyushtirilgan, aniq reja asosida amalga oshirilgan suiqasd sifatida ifodalanadi. Bu voqea tarixiy haqiqatga qanchalik to‘g‘ri kelishi yo kelmasligidan qat‘i nazar, qissada g‘oyat ishonarli, jonli va ta‘sirchan tasvirlangan. Tarjimon ham ushbu qaltis holatning bor fojiasini o‘zbekona tarzda bera

olgan. Asarga muallif o'zi munosib ko'rgan „Bobur — yo'lbars“ degan nomga e'tiroz bildirmagan holda, „Temuriyzoda“, „Andijondan chiqqan yo'lbars“ yoki „Andijon shahzodasi“ nomlarini ham tavsiya qilgan bo'lardik.

Qissada o'quvchi qalbini jimirlatadigan, hikmat darajasida qiyomiga yetkazib berilgan ta'sirchan o'rinlar talaygina. Tarjimada ham bu parchalar g'oyat jozibali o'girilgan. Misol uchun, Aysi qal'asi tasvirlanar ekan, bunday ta'rifni o'qiymiz: „Mustahkam Aysi qal'asi bilan Andijon orasidagi masofa, agar otda jadal yurilsa, bir kunlik yo'l... Bir narsa aniq: agar qal'a-ning eng baland minorasining eng baland maydonchasidan turib daryoga tosh otilsa, toshning shaloplab suvga tushganini eshitgunga qadar odam Ollohga uch bora shukronalik keltirib, olti karra shaytonni la'natlashga ulguradi...“

Umarshayx Mirzoning o'g'li Zahiriddin Muhammad Boburga yozgan xati esa bugungi kunlarimiz bilan naqadar hamohang:

„O'g'lim, senga Ollohning o'zi yor bo'lsin! Otangning gaplariga quloq sol. Bilasanki, men tinchlikni yaxshi ko'raman, chunki tinch mamlakat baxtli mamlakat hisoblanadi. Men Aysi xalqining sadoqatiga ishonaman. Mabodo menga biror gap bo'lsa, hamisha yodingda bo'lsin: kimki vaqt sinovlariga dosh bera oladigan uy qurishni istasa, g'ishtni to'g'ri tersin, qorishmani ezilgan xalq ko'z yoshida tayyorlamasin! Muqaddas kitobimizda yozilgan gapni yodingda tut: Olloh Yer va osmonni bizga ermak uchun yaratmagan! Hamisha tajribali, oqil kishilarning maslahatiga quloq tut, yengiltaklik qilib ularni e'tiborsiz qoldirma. Biroq, maslahat bergan har qanday odam ham tajribali hisoblanavermaydi. Sen esa, mening o'g'lim va merosxo'rimsan, sen yoshsan, jasursan, hamisha aqlli va mulohazali bo'l.“

Biz ham mulohazalarimizni shu baland va hayajonli pardada to'xtatamiz. Va Andijondan chiqqan yo'lbars na'rasini olis Avstriya o'lkasida turib eshitgan, mehr-muhabbati, izzat-ehtiromini qo'shib, bizning ulug' ajdodimizni chiroyli kitob qilib bizga meros qoldirgan, temuriyzoda sultonimizning shon-u sharafi olamaro taralishida o'zining benazir hissasini qo'shgan janob Fris Vyurtle nomi oldida ta'zim bajo keltiramiz.

*Sirojiddin Sayyid,
O'zbekiston xalq shoiri*

OSMONDAGI JEMIR QOZIQ

Qsh shahrining tepa tomonida, Turkistondan kelayotgan karvonlar Xitoyga o'tib ketayotganda dam olish uchun gulxan yoqishadigan joyda, Baroqko'kning yonbag'rida ulkan, keksa anor daraxti bor. U shunchalik keksaki, yoshi nechadaligini ham aniqlash qiyin. Yuk ortilgan tuyalar ana shu daraxt yoniga tuyakashlarning buyrug'iga bo'ysunib cho'kishadi. Ular bu yerda so'nggi bor uzoq hordiq chiqarishadi va keyin ularni itarib, xipchinlar bilan savalab, qaroqchilar in qurgan Terakdovon orqali haydab ketishadi. Karvon boradigan manzil uzoq, tog'lar va sahrolar, sahrolar va tog'lar osha yo'l bosiladi. Sabr-toqatli jonivorlar yelkalaridagi chayqalib borayotgan yuklari bilan qaytib kelgunlaricha ko'kdagi oy olti bor to'lishib, olti bor tugashi kerak. Bu sadoqatli, to'rt oyoqli yuk tashuvchilarning ayrimlariga uyga qaytish nasib qilmaydi. Vatandan uzoqda ularning oppoq suyaklari qum to'zonlari ostida ko'milib ketadi.

Odamlarning fikricha, keksa anor daraxti uzoq-uzoq zamonlardan beri yonidan o'tgan barcha hayvonlarni, odamlarni, hali yana o'tadiganlarning barchasini bilarkan. Bu gap rostmi yoki yolg'onmi, bunga hech kim kafolat berolmaydi. Shunisi aniqki, xalq bu daraxtni juda qadrlaydi va unga, baayni ulug' amirdek, haqiqiy yorliq bergan. Xalqda uni „Mehr-shafqat timsoli“ deb atashadi, bu keksa daraxtga berilgan go'zal va munosib nomdir, negaki u o'z muridlarining boshini silamoqchi bo'lgan pirdek baquvvat qo'llarini har tomonga yoygan. Daraxtning mehr-shafqatligi uning soyasida, yozning jazirama issig'idagi salqin, yoqimli soyasida bilinadi.

„Mehr-shafqat timsoli“ o‘z shoxlarini ko‘kka tomon, uzun tomirlarini toshli zamin tomon cho‘zgan bu manzildan turib, quyosh og‘ib, tushning g‘ubori tarqalgan paytda, g‘arb tomondagi, o‘tkir ko‘z ilg‘ay oladiganidan ko‘ra kattaroq, bir parcha serhosil zaminni ko‘rish mumkin. Bu Farg‘ona zamini.

Bugun daraxt ostida karvon ham to‘xtamagan, gulxan ham yoqilmagan, pishqirayotgan tuyalar ham, tuyakashlar ham ko‘rinmaydi. „Mehr-shafqat timsoli“ning xush havosidan huzur qilib, guldor gilam ustida o‘tirgan ikkita kimsa na atrofidagi yuksak tog‘larga, na oyoqlari ostidagi keng vodiya e‘tibor qilishadi. Ular boshlarini egib, tevarakdagi manzaraga orqa o‘g‘irgancha, xuddi xalaqit berishlarini istamagan odamlardek o‘tirishardi.

Ulardan bittasi, o‘smir bola, xalal beruvchi narsalarga mutlaqo befarqdek ko‘rinardi. U qiyin forscha yozuvlarni o‘rganish bilan mashg‘ul edi, to‘g‘rirog‘i, shuni o‘rganishi zarur edi. Uning o‘zi harflar bilan bog‘liq bu mashg‘ulotni ortiqcha deb hisoblardi, agar uning ro‘parasida o‘tirgan odam bu ishga tamoman boshqacha nazar bilan qaramaganda edi, o‘zi bunga biror daqiqa ham sarflamagan bo‘lardi. Bu qattiqqo‘l, xiyla keksa odam uning tarbiyachisi bo‘lib, boshiga katta havorang hoshiyali salla o‘ragan, qulupnaysimon, qip-qizil, g‘alati burunli kishi edi. Uning ismi Mirzo Ulloh edi, biroq shogirdi uni o‘zicha „Baqaloq la‘l“ deb atardi, chunki uning yuzi va sallasida kamalakning barcha ranglari aks etgan edi.

„Baqaloq la‘l“ qalamini yoniga, gilam ustiga, qalin qo‘lyozma kitobni tizzasiga qo‘yib o‘tirgan bolaga qarab gapira boshladi:

— Zahiriddin Muhammad, shoh xojamning o‘g‘li, menga ayt-chi, hozir yoshing nechada?

¹ *La‘l* — tiniq qizil rangda tovlanuvchi qimmatbaho tosh, yoqut. Zahiriddin Muhammad ustozining qulupnayga o‘xshash qip-qizil burnini qizil rangli la‘lga qiyoslab, „Baqaloq la‘l“, deb laqab qo‘ygan (*tarj.*).

Bola garga tushunmadi. Ko‘zlari kitobga tikilgan, ammo xayoli uzoqlarda, anchadan beri tog‘ irmog‘i yonidagi qoya uchiga tikilgan cha bugun keladigan uchqur otlarning dupuri va pishqirishlari eshitilyaptimi-yo‘qmi, deya quloq solib o‘tirardi.

Ustozning rangdor sallasi u yon-bu yonga norozi chay-qaldi.

— Menga javob berging kelmayaptimi?

— O, yo‘q, bilimdonlik chashmasi, — javob berdi qo‘lga tushgan gunohkor, — lekin men buni bilmayman.

— Shunday degin, — qichqirdi Mirzo Ulloh va uning yuzi botayotgan quyosh yanglig‘ qizarib ketdi, — ja qiziq bo‘ldi-ku! Bir kun kelib podsho bo‘lganingda xalqing sendan rosa xursand bo‘ladi-da! Yoshi nechadaligini bilmaydigan hukmdor... Bu sharmandalik oshkor bo‘lmasligi uchun ilohim otangning umri uzun bo‘lsin-da. Menimcha, shoh xojamning o‘g‘li, agar hoziroq o‘zingni qo‘lga olmasang, xipchinlarni ishga tushirib yuboramiz.

— Talabchan ustozim, aqlning koni, donolik chashmasi, — javob berdi Zahiriddin Muhammad, xipchinlar eslatilganidan tovonlari bezillay boshlaganini sezib, — men yoshim nechadaligini bilmayman, demoqchi emas edim, balki siz mendan nima so‘raganingizni bilmayman.

— Unda yanayam yaxshi! Demak, sen mening savolimni eshitmagansan, shunchaki eshitmagansan — buning ustiga bu yerda shu darajada jimlik hukmronki, agar sen boyadan beri rasm chizgan bo‘lib o‘tirish o‘rniga qalam bilan yozganingda edi, uning qitirlashi yozgi uygacha eshitilgan bo‘lardi, ana endi javob ber, yoshing nechada?

— Talabchan ustozim, mening necha yoshdaligimni bilmaydi, degan fikr qanday xayolingizga keldi? Men o‘n ikki yil burun dunyoga kelganman, aytishlaricha, men yetuk odammishman. Rostdan ham, agar chinakam urinsam, oyoqlarimni yaxshi cho‘zsam, panjalarim otning qornigacha yetadi. Ayting-chi, o, donolikning chirog‘i,

Siz mening yoshimda bo'lgan paytingizda, sizning panjalararingiz ham shuncha joyga yetarmidi?

— Yetarmidi-yetmasmidi, buning senga aloqasi yo'q, mahmadona bola, ehtimol yetgandir ham. — Ammo birozdan keyin u yumshoq ohangda qo'shib qo'ydi: — Agar bilmoqchi bo'lsang, shoh xojamning o'g'li, unda senga aytib qo'yay, men xo'jandlik Mirzo Ulloh o'n bir yoshimda sahroda o'zimni o'nta darveshga karvonboshi qilib ko'rsata olgan bo'lardim.

— O, donolik bulog'i, ishonning gapimga, bunday qilish mening ham qo'limdan kelgan bo'lardi.

— Ha, bu aytishga oson, — kuldi Mirzo Ulloh, — biroq sahro e'tiborsizlik uchun sening mehribon ustozingdan ko'ra qattiqroq jazolaydi. Sahroda e'tiborsiz bo'lgan odam o'limga mahkum. Har qalay men sahroda sening hamroh bo'lishingga rozi bo'lmasdim, xuddi mening savolimni tushunmaganingdek, sahro alomatlarini ham payqamay qolgan bo'larding. Qani menga ayt-chi, qum dengizi bag'rida tanho qolsang, yo'lingni qanday topgan bo'larding?

— Menga behad qattiqqo'llik qilyapsiz, adolat chashmasi, lekin ishonchim komilki, hazil qilyapsiz, — javob berdi Zahiriddin Muhammad jur'at bilan. Va kesatiq ohangida qo'shib qo'ydi. — Aminmanki, ustozim mening unga hamroh bo'lishimga rozi bo'lgan bo'lardi. Osmon gumbazida men jon-jon deb o'qiydigan harflar bor, ular menga forsha yozuvlardan ko'ra tushunarliroq tuyuladi. Sahroda men quyoshga qarab yo'l topaman, agar quyosh tepada tursa, demak, u janubda turgan bo'ladi.

— Yaxshi, lekin osmon yoritqichi botib, hamma yoq qop-qorong'i bo'lsa-chi?

— Tunda biz uxlaymiz. Qorong'ilik cho'ksa, bilimdonlikning bulog'i esnaydi-da, dam olishni talab qiladi. Men unga soqchilik qilaman.

— Xo'p, shunday ham deylik, jon-jon deb uxlagan bo'lardim. Ammo shoh xojamning o'g'li, o'zing o'ylab

ko‘r. Axir kunning issig‘idan ko‘ra, salqin tunda yo‘l bosish yaxshiroq ekanligini bilmaysanmi? Unda qorong‘ilikka qarab: Mehribon sahro jonzotlari, kelinglar, menga, Farg‘ona podshohining o‘g‘liga aytinglar, Ko‘hna Samarqand shahriga qaysi yo‘l olib boradi? – deb qichqirasanmi?

— Yo‘q, donolik manbayi, men sahro jonzotlarini bezovta qilmayman. Ular men va mening sipohilarim kelayotganini payqagan zahoti qochib ketishadi. Mening tundagi yo‘lchi yulduzim osmondagi Temir qoziqdir.

— Juda soz! Endi menga ayt-chi, Temir qoziq nima degani?

— Bizning yurtimizda Temir qoziq deb, shimoldagi yulduzni, shimol yulduzini aytishadi.

— U osmonning qayerida turadi? Uni qayerdan topasan?

— Kichik Ayiq turkumining dum tomonidagi oxirgi yulduz — Temir qoziq yulduzi.

— Yaxshi, barakalla. Endi qalamingni olgin-da, mana bu jumlanı chıroylı qılıb yoz: Sahro tunida bizga Alloh bir yo‘lchi yulduzni ato qilgan. Bu ko‘kdagi Temir qoziq yulduzi, bizga yo‘l va manzılimızni ko‘rsatib turadi. Tangrim, hayot sahosıda ham bizga shunday Temir qozıqni ato qilgin, toki biz yo‘limızni yo‘qotmaylık. Hayot yo‘lları saho yo‘llaridan ko‘ra yengil emas, odam qorong‘ilikda yo‘lini osongına yo‘qotib qo‘yadi.

Mirzo Ulloh shu so‘zlarnı aytgach, o‘rnidan turdıda, nari keta boshladı. U belıdagi shoyı belbog‘ını to‘g‘riladı, yumaloq koptokda tasma qanday tursa, bu belbog‘ ham uning yumaloq gavdasını shunday tutib turardı.

— Shoh xojamning o‘g‘li, — dedi u, — men hozir qasr devorları atrofını ikki bor aylanib kelaman. Ishonamanki, qaytib kelgunimcha o‘z vazıfangni bajarib bo‘lasan.

Shunday deb u ketdı, Zahiriddin Muhammad yolg‘ız qoldı. Ustozi uning fikrını saho alomatlarına burışdan

maqsadi uni ana shunday chalg'itish orqali xayolini qila-yotgan ishiga qaytarish ekanligini bilardi. Biroq Zahiriddin Muhammadning xayoli uzoqlarga ketgan, vazifa vazifaligicha qolgan edi. Sahroga bo'lgan sog'inch uni butunlay egallab olgan, atrofidagi hamma narsani unutmagan edi.

Farg'ona tog'lari uning nazaridan g'oyib bo'lgan, bepoyon sahro ko'z oldida yastangan edi. U cheksiz tekislikni, na boshi, na oxiri yo'q qum dengizini ko'rar, faqat onda-sonda otining to'pig'iga ham yetmaydigan butalar ko'rinardi, xolos. Shunday jimjitlikki, tirik jon yo'qdek, faqat yosh sipohining yuragi dukullab uradi. Nahotki hech qayerda inson zoti bo'lmasa? U qo'lini manglayiga soyabon qilib, tevarak-atrofnı kuzatdi.

... Huv uzoqda qator ketgan tepaliklar ortida nimadir yaltirab, ko'tarilib borardi. Go'yo shamol bir parcha qum bulutini uzib olib havoga ko'targandek edi, biroq qilt etgan epkin yo'q edi. Bu qum bo'roni emas, bu o'n mingdan ortiq otliq qo'shin edi! Otlar yelib kelishar, oppoq qum ularning tuyog'i ostida havoga uchardi!

To'satdan askarlar to'xtab qolishdi. Boshqalardan ko'ra bo'yi uzunroq, oq kiyimli kimsa ajralib chiqdi-da, buyruq bergandek qo'lini ko'tardi. Otliqlar uzangida tik turishdi, otlar boshlarini yuqori ko'tarishdi. Qurollar havoda o'ynatildi, minglab bo'g'izlardan bir xil telbalarcha qichqiriq otilib chiqdi! Shayboniy sipohilari Farg'ona mulkini yo'q qilib tashlash maqsadida unga hujum qilish uchun ularni to'plagan Xonni shunday qutlashadi.

Zahiriddin ko'zi oldidan xayoliy urush manzarasi g'oyib bo'ldi. Uning xayollari yana o'ziga keldi, o'zi o'tirgan gilamga ko'zi tushib alamdanda yig'lab yuborayozdi. Bu sharmandalik emasmi, shohning o'g'li urush xavf solib turgan lahzalarda maktab gilami ustida o'tirib, forsha harflarni hijjalab o'tirsa, bu dahshatli sharmandalik emasmi? Urush va qahramonona yurishlar bo'ladi, lekin o'shanda Zahiriddin Muhammad qayerda bo'ladi? Eh, u

Baroqko‘h bog‘ida kitoblar va yozuvlar bilan kurashadi. Sho‘rluk Zahiriddin Muhammad, bu qanchalar shon-shuhratsiz kurash-a!

„Baqaloq la‘l“ sayrdan qaytganda, quyosh allaqachon botgan, „Mehr-shafqat timsoli“ endi soya bermasdi. U yaproqlarini shildiratdi, afsuski, quloqsiz xayolparast mehribon daraxtning ogohlantirishini tushunmadi. U yaqinlashayotgan oyoq tovushlarini ham eshitmadi. Mirzo Ulloh qip-qizil burnini uning boshiga egganda, shogird baayni O‘zbekxonning qahrli yuzini ko‘rgandek qo‘rqib ketdi.

Bu aldanishni tushunsa bo‘lardi, negaki ustozining odatda muloyim bo‘lgan chehrasi hozir vajohatli edi, sababi, u shogirdining yelkasi osha uning daftarini ko‘rib turardi.

Daftardagi narsa hech bir tasvirga sig‘maydi: u yerda mutlaqo hech narsa yo‘q edi, na biror so‘z, na biror harf ko‘rinmasdi. Oppoq sahifa bo‘m-bo‘sh edi, xuddi oppoq qumli sahrodek bo‘m-bo‘sh edi...

KARVONBOSHI

rtasi kuni, peshin namozidan keyin poytaxt Andijon bozorida yurgan odamlar va savdogarlar ajoyib bir manzaraning guvohi bo‘lishdi. Burchakda turgan meshkobchi buni birinchi bo‘lib payqadi; u yonida qovun sotayotgan uzun bo‘yli qo‘shnisini turtib dedi:

— Qara-chi, qanaqadir bir g‘aroyib karvon kelyap-timi?

Qovunfurush javob qaytarmadi, u oldinga egilganча og‘zini katta ochib ko‘chani kuzatdi. G‘aroyib karvonni allaqachon boshqalar ham payqashdi. Qandolatchining mijozlari joylaridan sakrab turishdi va og‘izlaridagi luq-malarini yutishga zo‘rg‘a ulgurishdi. Choyxonachining mijozlari bo‘lsa, nimalar bo‘layotganini bilishga, shov-

shuvni tomosha qilishga shu qadar shoshilganlaridan og'izlarini kuydirib ham olishdi.

Ichi qora meshkobchi g'aroyib karvon degan kichik guruh, mana yetib ham keldi. Shahardan O'sh tomonga ketadigan yo'l keskin buriladigan joydagi sharqiy darvoza orqali guruh bozor maydoniga kirib keldi.

Oldinda shohning nayzabardori kelardi. Uning yuzidagi ifoda otining qadam tashlashi yanglig' tantanavor va salobatli edi. Uning izidan chayqalib tuya kelar, bir bola uning jilovi o'rtasidan tutib olgan, ikkinchi qo'lining barmoqlarini esa, jim bo'linglar, jim, degan ishorani qilib og'ziga qo'yib olgan edi. Ha, darhaqiqat, yo'l boshlovchi ham: shohimiz nomidan, biror kimsa miq etib og'iz ochmasin, degandek ishora qildi.

Bozordagi shovqin-suron bosildi. Hamma yoq jim-jit bo'lib qoldi, hech kim og'iz ochishga jur'at etmasdi. Barmoqlarini og'ziga qo'yib olgan bolaning kulgili basharasini, ayniqsa, tuya ustidagi narsani ko'rib, odamlar kulishni, to'yguncha qah-qah urishni istashardi.

Hech narsadan xabari yo'q lo'killab kelayotgan jonivor yelkasida ikkita chuqur kajavani ko'tarib kelar, ayrim yalqov odamlar uning ichiga yotib olib, xuddi sandiqda yotgandek yo'l bosib ketaverishadi. Ammo, Allohga qasam, bu ikki kajava qanday ortilgan edi! Ular tuyaning chap va o'ng tarafida bir xil turish o'rniga, xuddi kayfi oshgan kimsaning sallasidek bir tomonga og'ib ketgan edi. Kajavalardan biri havoda osilgandek silkinib, ikkinchisi esa, deyarli yerga sudralib borar, ichidagi odam har lahzada tushib qoladigandek edi.

Kajavalar o'rtasida, tuya o'rkachlari bo'ylab naq Zahiriddin Muhammadning gilamiga o'xshagan rangdor gilam yoyilgan edi. Rostdan ham bu o'shanning o'zi edi, faqat bundagi avvalgi eski bo'yoq dog'lari yoniga bir qancha yangilari qo'shilgan edi. Ha, to'g'ri, bunga butun bir siyohdondagi siyoh to'kilgan, ammo yomoni, faqat shuning o'zi emas edi.

Ishni buzgan narsa shu ediki, qora suyuqlikning asosiy qismi osilib borayotgan kajava ichidagi xurрак otuvchining hashamdor kiyimiga to‘kilgan edi, yanayam yomoni, yum-yumaloq yuzli, qip-qizil burunli, olamdan bexabar bu uyquchi bizning mehribon Mirzo Ullohimizdan o‘zga kimsa emas edi.

Garchi butun Andijon shahrida ham, qiziquvchan tomoshabinlar orasida ham, shahzodaning ustozini xushlamaydigan birorta odam topilmasa-da: „Senga omonlik tilaymiz!“ degan odatdagi tilakni bildirmadi. Biror kishi yerga osilib borayotgan uyquchini zinhor-bazinhor uyg‘atolmasdi, negaki, Turkiston mamlakatlari xalqi atrofidagi kishilarning uyqusiga xalaqit berishmasdi. Bordi-yu, birorta xavf tug‘iladigan bo‘lsagina, uyqudagi odamni uyg‘otishga ruxsat berilardi.

Ilgari „Baqaloq la‘l“ning shogirdi, bugun esa beixtiyor uning tuyasini yetaklovchisi bo‘lib qolgan Zahiriddin Muhammad nihoyatda xijolat tortardi. U hayoti davomida hech qachon bunchalik vijdonan qiynalmagandi, otasining qasriga yaqinlashgani sari vijdonan battar qiynalardi.

Voqea bunday bo‘lgan edi: O‘sha kuni tong pallasida, quyoshning dastlabki nurlari tog‘ cho‘qqilarida aks etgan, biroq hali samoviy nur taratuvchining o‘zi ko‘zga tashlanmagan paytda, bir-biriga o‘xshamagan ikki kishi shoh nayzabardori hamrohligida „Mehr-shafqat timsoli“ pastdagi keng vodiya nazar tashlab turgan huv tog‘ tepasidagi yozgi qasrdan chiqib ketishdi.

„Baqaloq la‘l“ oxirgi kunlarda shogirdining e‘tiborsizligi va parishonligidan shu qadar jahli chiqib, hafsalasi pir bo‘ldiki, achchig‘idan Baroqko‘h tepasidagi yoqimli hayotga chek qo‘yib, o‘quvchisini Andijondagi podshoh saroyiga olib borishni, otasiga uning ustidan arz qilishni ko‘ngliga tugdi.

Ularning kayfiyatlarini mutlaqo yaxshi deb bo‘lmasdi, shahzoda Zahiriddin Muhammadning-ku kayfiyati juda yomonligi aniq edi — sof havoli tog‘ tepasidan poytaxt

Andijon yaqinidagi chang bosgan vodiya tushish kimga yoqardi. Havo isiy boshlagach, baqaloq ustoz chap tomondagi kajavaga kirib, xuddi shilliqqurtga o'xshab uyasiga joylashib oldi-da, qopqoqni yopishdan oldin mana bu buyruqni berdi:

— Shoh xojamning o'g'li, muvozanatni ushlab uchun narigi kajavaga kirib ol, shu bilan loaqal bitta vazifani bajargan bo'lasan. Hech bo'lmasa, gavgangning og'irligidan biror foyda ko'ray.

Zahiriddin Muhammad majburan ikkinchi kajavaga joylashdi va bir necha soat davomida ishlar yaxshi ketdi. Bora-bora bu joy unga torlik qilib, zerika boshladi va xayolida, o'zini baayni panjara ichiga qamab qo'yilgan burgutdek his etdi. Zahiriddinda burgut qanotlari bo'lsa edi, o'zining ochiq qamoqxonasini bemalol tark etish imkoni bo'lardi, afsuski, bunday imkoniyat yo'q. Endi u nima qilsin? U undiq o'yladi, bundiq o'yladi, shunda xayoliga bir fikr keldi. U, Zahiriddin, qush emas, qanotlari yo'q, afsus, lekin orqa tomonda tuyaning ajoyib dumi u yoqdan bu yoqqa silkinib boryapti-ku! O'sha dum uni qutqarishi mumkin!

O'yladingmi — bajar. Tuyaning dumi uning tarafiga burilganda, dumning uchidan tutib oldi-da, unga mahkam yopishdi va bir, ikki, uch... u sezilmasdan yengil sakrab, yerga tushib oldi.

Zo'r bo'ldi-da, o'yladi Zahiriddin va shohona xursand bo'ldi. E voh, u shosha-pisha bo'sh kajavadagi o'z og'irligi o'rnini to'ldirish uchun tosh izlab ulgurmay, quvonchi alamli yakun topdi. U sakrab tushgan paytda ustozining bir tomonlama og'irlashgan kajavasi deyarli yergacha shuv etib tushib ketdi. Natijada yuqoriga bog'lab qo'yilgan siyohdonga nima bo'lganini endi beshta sezgisi joyida bo'lgan har qanday odam fahmlab oladi.

Bir zarbning o'zi yetarli bo'lmadi. Zahiriddin Muhammad ham tuyaning dumiga osilib tushayotganda yaxshigina turtki yedi. Allohga shukur, shunchalik silkinish, siyoh to'kilishlarga qaramay, ustoz uyg'onmadi, lekin kim biladi,

bu shirin uyqu uning kipriklarini qachongacha ushlab turarkin! Ertami-kechmi yuz beradigan to's-to'polonni orqaga surish, iloji boricha orqaga surish uchun Zahiriddin jonivorning jilovini qo'liga oldi-da, ustida chayqalayotgan yuki bilan torgina tog' so'qmog'i bo'ylab pastga, to'siqlarni chetlab, aylanma yo'llar bilan Andijon shahrigacha avaylab yetaklab bordi. U yo'lda uchragan har bir to'siqdan ehtiyot bo'lib o'tar, go'yo yupqa qobiqli, salga sinadigan qirg'ovul tuxumlari ortilgan ulovdek avaylardi, aytishlaricha, ularni sindirishga yengilgina shabada ham yetarli bo'larkan.

Zahiriddin Muhammadga baxtsizlik baxt olib kelgandek tuyuldi, u shahar markaziga yetib qoldi va kichkina karvonga saroy darvozasi ochildi.

Zahiriddin darvozadan saroy hovlisiga kirib bordi va zinapoya oldida to'xtab, sekingina yuvosh tuyani cho'kishga buyurdi. U ishlar yaxshi yakun topganidan suyundi va uxlab yotgan ustozni tomonga o'girildi. Biroq... voybo'y... bu nimasi? U qip-qizil, qulupnaysimon, ajabtovur burun ustida katta-katta ochilgan ikkita ko'zni, Mirzo Ullohning ko'zlarini ko'rdi! Zahiriddin behad qo'rqib ketdi va hali biror narsani anglab yetishga ulgurmay, yana bir zarbaga yo'liqdi. Bu gal endi beayb tuyadan emas, Zahiriddinning o'z yuragidan chiqqan emas, balki bir qo'ldan zarb yedi, bu qo'l uning yuzini qattiqqina siladi va aniqki, qo'l uyqudagi odamning qo'li emas edi.

— Sen yaramas, — qichqirdi bo'yoqqa botgan, lekin har doimgidek dadil Mirzo Ulloh kajavasidan chiqib kelarkan, — sen yaramas, meni uxlayapti deb o'yladingmi? Adashasan, o'g'ilginam, men allaqachon uyg'onib, sening ishlaringni kuzatib kelayotgandim. Hammasini ko'rdim, hammasini bilaman!

Shu taxlit qattiq so'zlarni aytib Mirzo Ulloh, donolik chashmasi, xijolat bo'lib qolgan shogirdiga yelkasini o'girdida, zinapoyadan shoh mulozimlari yoniga chiqib ketdi.

Shunda ma'lum bo'ldiki, shoh shaharda emas ekan va bundan Zahiriddin Muhammad xursand bo'ldi. U endi jazolanishdan xalos bo'ldim, deb o'ylagan edi, biroq ikkinchi bor adashdi. Mirzo Ulloh osonlikcha yon bermasdi, u jazoni o'zi belgilab qo'yaqoldi.

— Qilgan gunohing uchun tovoningga yaxshigina xipchin yeysan, — dedi u qo'lga tushgan gunohkorga va qo'shib qo'ydi: — Bunga biror e'tirozing bormi?

— Yo'q, o, bilimdonlik bulog'i, albatta yo'q, — shosha-pisha javob qaytardi Zahiriddin Muhammad, — faqat bir narsani eslatib qo'yishga menga izn bering: men sizni o'sha falokatdan so'ng tog'-u tosh oralab, oliy navli qirg'ovul tuxumidek avaylab olib keldim.

— Qirg'ovul tuxumidek? Oliy navli deysanmi? Hm, yaxshi, bo'lishi mumkin, xizmatini hisobga olaman va bu gal tovoningga bir ozgina urib qo'yaqolaman. Ishonamanki, o'g'lim, hozir sen aytgan qirg'ovul tuxumlaridan ko'ra, sening tovonlaring kamroq sezuvchan bo'lsa kerak.

JAZOLASH

azolamoq kerak!..

Podshohning o'g'lini ham, kosibning o'g'lini ham, birdek jazolamoq kerak. Adolatning hukmi shu, Umarshayx Mirzo hukmronligidan beri Farg'ona vodiysida odat shunday, yer yuzining barcha mamlakatlari shunday bo'lmog'i kerak.

Biroq Farg'ona xalqining qadimgi odati nafaqat jazolashdagi tenglikni, balki oliy zotlarni barchaning ko'zi oldida jazolashni ham talab qiladi, toki barcha odamlar adolatning guvohi bo'lishsin.

Saroyning ikki xizmatkori shahzodaning maktab gilamini odamlarning ko'zi oldida, maxsus maqsad bilan to'shahga kirishganlarida, Andijon shahrida darhol hamma gapira boshlaganini tushunsa bo'lardi.

Bo‘yoqqa belangan gilam „Mehr-shafqat timsoli“ ostida qanday yotgan bo‘lsa, shunday yotardi. Endi u Andijon shahri devori oldidagi qumni bekitib turar, uning ustiga tizza bo‘yi balandlikda uzun temir ko‘ndalang tashlab qo‘yilgan edi. Bir to‘da odamlar atrofda shivir-shivir qilishgancha, nima bo‘lishini kutib turishardi.

Ko‘p o‘tmay Zahiriddin Muhammad keldi. U nazarini pastga qaratmay, boshini tik ko‘targancha atrofni kuzatdi va biror joyda masxaraomiz quvonch kulgisini ko‘rmadi. Yo‘q, bu mamlakatda qonuniy jazo olish sharmandalik emas. Tog‘dagi aholi uchun muhimi biror kishining jazoga qanday dosh berishi edi. Shohning o‘g‘li kechagina o‘zining katta odam bo‘lib qolganligini aytmaganmidi? Mana endi bugun shuni isbotlamoqchi.

Matonat eng yuksak talab, degan gapni u tez-tez eshitardi. O, uni ana shu matonatdan ayirmasin! Shirin so‘zlilik haqida nima deymiz? U matonat farzandi, deyishadi Turkistonda, xuddi bulut yomg‘irga tegishli bo‘lgani singari shirin so‘zlilik matonatga tegishli. Kimda-kim ana shu ikkala xislatga ega bo‘lsa, kimki har qanday xavf-xatarda va murakkab vaziyatlarda matonatli, shu bilan birga, muloyim bo‘lsa, bunday odam atrofidagi odamlarning izzat-hurmatiga sazovor bo‘ladi. Buni eshak minib yurgan oddiy odam ham biladi-ku, shahzoda bilmasinmi?

Shu lahzalarda Zahiriddin Muhammadning ahvoli, shubhasiz, nochor edi, lekin „Qo‘pollik va qaysarlik matonat belgisi emas, balki zaiflik belgisi“, degan qadimgi maqolni eslash unga madad berdi. U o‘zini kuchli qilib ko‘rsatmoqchi bo‘ldi, mana, u kuchli bo‘ldi.

U oldida turgan ustoziga qaradi, ustozni hurmat bilan unga boshini egdi. Zahiriddin ham xuddi shunday ta‘zim qildi.

— Senga omonlik tilayman, Zahiriddin Muhammad, men buni juda-juda istayman. Ahvoling yaxshimi?

— O, adolat chashmasi, ahvolim juda yaxshi, men go‘yo sahrodan suv topib olgan chanqoq odamdek

baxtliman. G'amxo'rligingiz uchun sizdan minnatdorman va ishonchim komilki, siz ham o'zingizni mendan ham ko'ra yaxshiroq his etyapsiz, — deya javob berdi Zahiriddin muloyim ohangda, bu narsa atrofdagilarni hayratga soldi va ular chapak ham chalib qo'yishdi.

— Shoh xojamning o'g'li, — dedi ustoz, — agar tayyor bo'lsang, ishimizni boshlaymiz.

— Xojam, men tayyorman, qanday va qachon sizga ma'qul bo'lsa, shunday qilavering.

Odamlar yana mamnuniyat bilan chuvilladi va ko'plab samimiy nigohlar Zahiriddin Muhammadga tikildi. Ustozni yengil qo'l harakati bilan maktab gilami ustidan joy egallashga imo qildi. Shu zahoti u o'zini gilam ustiga tashladi va o'ng oyog'ini ko'ndalang temir ustiga qo'ydi. Yuzi qat'iy tus oldi, go'yo tizzasini temirga mahkam tang'ib bog'lab qo'yishgandek, og'zini qattiq yumib oldi.

Zahiriddin odamlar to'dasiga kiprik qoqmay qarab turar, ular esa, shahzodaning ko'zlaridan endi yosh oqarmikan, deya tikilishgan edi. Uning yuragi dukullab urar, har qalay u, chinakam haqqoniy bo'lishni istasa-da, bangidevona o'tidan qilingan surtmaning yengillashtiruvchi ta'siriga birmuncha ishonardi, buni, zarba ta'sirini kuchsizlantirsin, deb bir mehribon do'sti tovonlariga surtib qo'yan edi.

Mirzo Ullohni bilgan odam, butun voqea davomida ahvoli qanday kechishini ham yaxshi bilardi. Ustozning burni qo'pol bo'lsa-da, ammo qalbi yumshoq edi, agar podshoh shogirdga qattiqqo'l bo'lishini talab qilmaganida edi, u jazolarmidi-yo'qmi, kim biladi.

— Shoh xojamning o'g'li, — dedi u ovozi titrab, — sendan xalqning guvohligida so'rayman, nega jazolayotganingni bilasanmi?

— Ha, albatta bilaman.

Zahiriddin Muhammad bu so'zlarni aytib ulgurmay, xipchinning chiyillashi havoni kesib o'tdi.

U tishlarini mahkam qisib oldi, tovonni baayni suvilon

tishini botirib olgandek yonardi. U anavi tariqcha foydasi yo‘q surtmani unga tavsiya qilgan do‘stiga, oyoqqa turgan-dayoq fikrini oshkora aytishini shu zahotiy oq ko‘ngliga tugib qo‘ydi. Yaxshisi, do‘stining o‘zi bu g‘aroyib bangidevonadan olingan surtmani o‘zi sinab ko‘r..., Zahiriddin fikrini oxiriga yetkazolmadi, tovoniga ikkinchi zarba kelib tushdi.

Mana buni og‘riq desa bo‘ladi! Zahiriddin ko‘zlarini yumib, qattiq baqirib yubormaslik uchun chalishtirilgan qo‘llarini qorniga mahkam bosdi. Quloqlari shang‘illab ketdi, atrofida bo‘layotgan gap-so‘zlarni ham eshitmasdi. Biroq u bir narsani: uni matonati uchun maqtaganlarini eshitdi. Odam yoqimli gapni dengiz shovqini osha ham eshitadi.

Manglayi va burnining usti ter tomchilari bilan qoplangan Mirzo Ulloh tag‘in nimadir dedi. Ya‘ni shogird nima uchun jazolanayotganini anglab yetdimi-yo‘qmi, deb qayta so‘radi. Shu gapning orasida odamlar to‘dasi orqasida shovqin eshitildi.

„Yo‘l beringlar! Yo‘l beringlar!“ degan ovozlari eshitildi. Odamlar bir tomonga surilishdi va yo‘lak ochildi. Hamma o‘sha tomonga qaradi, hatto xipchinni baland ko‘tarilgan qo‘lida tutib, urishga hozirlanib turgan „Baqaloq la‘l“ ham qaradi.

Og‘zidan ko‘pik oqayotgan otdagi bir sipohi odamlar orasidagi yo‘lakka yelib kirdi. U otning yolidan ushlab turdi, keyin o‘zini yuqoriga oldi-da, bir sakrab yerga tushdi, chopib kelgan ot orqasida chang buluti qoldirib, tag‘in biroz oldinga siljidi.

Sakrab tushgan odam atrofga alangladi. Uning: „Zahiriddin Muhammad qani?“ degan ovozi eshitildi.

— Mana, shu yerda, — deyishdi odamlar gilam ustini ko‘rsatib, u yerda shahzoda uchinchi zarbani kutib yotardi.

Chopar bu gapni eshitar-eshitmas unga tomon burilidda, uning oldiga, qum ustiga o‘zini otdi. U peshanasi bilan yerni surtib, hammaga eshitarli qilib qichqirdi:

— O, Zahiriddin Muhammad, yurtimiz Fargʻonaning hukmdori! Barcha togʻlar, vodiylar, sahrolarning shohi, barcha sipohilar-u otlarning xojasi, sizga taʼzim qilaman!

Dabdurustdan podshoh deb eʼlon qilingan Zahiriddin, nima boʻlayotganini bilmaydi. Hali ogʻriqdan oʻziga kelolmay, bu soʻzlarning maʼnosini tushunmaydi.

Shunda, haliyam xipchinni xuddi qilichdek tepaga koʻtarib turgan Mirzo Ulloh: — Nima gap, chopar? — deb soʻradi.

— Zahiriddin podshoh boʻldi! — deb javob berdi chopar, — men unga muhim xabar olib keldim.

— Buni aytishga hali ulgurasan, — qayta soʻradi ustoz, — hamonki Zahiriddin Muhammad bu gilam ustida yotar ekan, u oʻz jazosini olayotgan oʻquvchidan oʻzga kimsa emas. Adolat hech kimni chetlab oʻtmasligi kerak, aks holda u adolat deb atalmaydi. Tagʻin biroz sabr qilib tur.

Keyin Mirzo Ulloh yerda yotgan kimsa ustiga egildi-da, dedi:

— Zahiriddin Muhammad, hozirgina podshohimiz boʻlding, sendan yana soʻrayman, nega jazo olayotganingni bilasanmi?

— Ha, bilaman, donolik chashmasi, — javob berdi u jarangdor ovoz bilan va avvalgi ikkitasidan ham kuchliroq yana bir zarbani oldi. Tovoni yonar ekan, Zahiriddin qalbida gʻazabni, ustoziga nisbatan gʻazabni his etdi, u shu paytgacha nima boʻlganda ham ustozining behad qadriga yetardi.

— Uni yechinglar, — dedi ustoz va Mirzo Ullohning oʻzi unga oʻrnidan turishga koʻmaklashdi.

— Zahiriddin Muhammad oyoqlarini gilam ustiga qoʻyar-qoʻymas butun xalq, mamlakatdagi odatga koʻra, yangi shoh oldida tiz choʻkdi. Donolikning koni Mirzo Ulloh ham darhol boshqalar qatori tiz choʻkdi.

— Shohimiz, sizga taʼzim qilamiz! — dedi hamma bir ovozdan.

Birdaniga mamlakat hukmdori mansabi nasib etgan Zahiriddin ikki bukilib turgan o'z fuqarolariga ishonqiramay qarab turdi va ularning qutlovlariga minnatdorchilik bildirdi. U bir oyog'ini yerdan biroz ko'tarib turar, buning sababini hamma bilardi. Uning tovoni achishib, yonib ketayotgandi, ammo u buni shohona kuch-qudrat tuyg'usi deb his etishga urinardi.

UMARSHAYX MIRZONING O'LIMI

o'p o'tmay Mirzo Ulloh, u bilan birga xalq ham hushyor tortishdi. U sipohiga qarab gapirdi:

— Chopar, bizga keltirgan xabaring yomon xabarga o'xshaydi. Gapir!... Umarshayx o'ldimi?

Mirzo Ullohning bu gaplarini eshitib Zahiriddin Muhammad o'rnidan turdi. Uning yangi mansabga ko'tarilishi o'zi va butun xalqi uchun achchiq musibat bilan bog'liq ekanligini anglab yetdi. Shunda chopar gap boshladi:

— Aytganingizdek bo'ldi... Quloq sol, Zahiriddin Muhammad, yoshgina bo'la turib, shohlikning oq kigiziga o'tirishga loyiq topilgan ekansan, Farg'ona hukmdorining, sening buyuk otangning o'limi haqidagi mudhish xabarni eshitib ol!

Ko'zim bilan ko'rib, qulog'im bilan eshitgan hamma narsani senga va xalqingga ro'y-rost aytmoqchiman. Menga ishonaveringlar, men haqiqatni gapiraman, haqiqat yo'lidan zinhor chetga chiqmayman.

O, shoh Zahiriddin, sen Sirdaryoning o'zanini bilasan, u ota-bobolarimiz yurtidan boshlanadi-da, ortiq hech qachon qaytib kelmaslik uchun xuddi o'g'riga o'xshab, tunda u yerni tark etadi. Chegaramizdan biroz o'tgandan keyin Sirdaryo o'zanini o'zgartiradi, xuddi do'l yoqqanda bug'doy boshog'i qiyshaygandek, burilib oqadi. U odamlar uchun ham, hayvonlar uchun ham ikki karra xavf-xatar: ya'ni suvsizlik xavfi va o'sha yurtning xo'jayini O'zbekxon

xavfi bo'lgan qaqragan cho'lga borib quyiladi; uzoq vaqt vatanidan yiroqda bo'lgan kishi qanday bo'lsa, Sirdaryoning qismati ham shu: u tap-taqir cho'lda borgan sari torayib, kamayib boradi-da, oxiri tog'dan toshib chiqqan kuchli daryodan g'aribgina ko'lmakka aylanib, nihoyat deyarli yo'q bo'lib ketadi.

Mustahkam Axxi¹ qal'asi bilan Andijon orasidagi masofa, agar otda jadal yurilsa, bir kunlik yo'l. Shundoq daryo yaqinida, uch nayza uloqtirish uzoqlikda Axxi qal'asi devorlari qad ko'targan. Aytishlaricha, uning dandanalari o'ttiz nayza bo'yi baland ekan. Bir narsa aniq: agar eng baland minoraning eng baland maydonchasidan turib daryoga tosh otilsa, toshning shaloplab suvga tushganini eshitgunga qadar odam Allohga uch bora shukronalik keltirib, olti bora shaytonni la'natlashga ulguradi. Axxi mamlakatdagi eng yuksak qal'a, boshqa birorta qal'a uzoqdan qarasang, bu qadar osmono'par bo'lib ko'rinmaydi.

Bilasanki, o, Zahiriddin Muhammad, Ulug' Temur-dan keyin Farg'onada hukmronlik qilgan podshohlarning birortasi ham Axxida turishni sening mehribon otangdek yaxshi ko'rmagan. U minoralardan turib huzur qilib tomosha qiladigan manzarani ham, qalin devorlar orasidagi go'zal bog'ni ham yaxshi ko'rardi, u yerga ishlov berdirib, o'zi qovun ekardiki, har bir qovun naq ho'kizning boshidek kelardi.

Shoh Zahiriddin, mehribon otangning tag'in boshqa sevimli mashg'uloti borligini ham bilasan. U kaptarlarni yaxshi ko'rardi, eng baland minoraning eng baland maydonchasiga ular uchun joy qildirgan, har kuni u yerga chiqib, jonivorlarga don berar, tuxumlarini sanar, yangi ochilganlarini ko'zdan kechirardi.

¹ Axxi — Namangan viloyati, Namangan tumani hududida, Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan. U 9–16-asrlarda Farg'ona vodiysining eng yirik shaharlaridan biri, Umarshayx Mirzoning eng muhim qarorgohi bo'lgan. Hozirgi paytda Axxining xarobalari qolgan, xolos (*tarij.*).

Birmuncha vaqt ilgari — undan beri osmonning tungi oq chehrasi oy ikki marta to‘lishib, ikki marta tugadi, bir xudojo‘y ziyoratchi Konstantinopol sultonligidan Umarshayx Mirzoga biz ilgari bu yerda uchratmagan g‘alati rangli va zotli bir juft kaptarni sovg‘a qilib olib kelgan edi.

Umarshayx Mirzo bu kaptarlarni dastlab Andijonda qoldirgan, oxirgi borganida Axsiga olib kelgan edi.

Anchadan beri uning kayfiyati yomonlashib, hamma bilan ochilib gaplashib yuradigan odam indamas bo‘lib qoldi. Yuragini allaqanday qurt kemirardi, uning atrofidagi biz — mulozimlari buning qanday qurt ekanligini juda bilgimiz kelardi. Shu bilan birga, biz podshohdagi ko‘ngilxiralik o‘tib ketar, deb umid qilardik.

Kechagina, o, Zahiriddin Muhammad va xalqning erlari, kechagina podshohimiz hamishagidek kaptarlarini ko‘rish uchun tag‘in tepaga, Axsidagi eng baland minoraning sakkiz yuz-u to‘qson uchta zinasi bo‘ylab chiqdi. U yerda uzoq, ancha uzoq qolib ketdi.

Biz podshohimizni quyosh tepaga kelib, uning yaltiroq nurlari yerga ignadek sanchilgunga qadar ko‘r-madik. Keyin podshohimizni tag‘in ko‘rdik, e voh, xojalaringni sevadigan bu yerdagi odamlar, diqqat qiling-lar, biz uni yana ko‘rdik, lekin u ko‘z oldimizda qanday ayanchli ahvolda yotardi! O‘z Axsi qal‘asi devorlari yonida boshi majaqlangan holda yotardi.

Axsining kamon yasovchisi ayni o‘sha paytda daryo bo‘yida kamon iplarini yuvib, quritib o‘tirgan, bu dahshatli voqea qanday sodir bo‘lganini o‘z ko‘zi bilan ko‘rgan yagona odam o‘shadir. Keyin u bizga hammasini gapirib berdi.

Qal‘aning pastki devori ustida turgan o‘g‘liga nimadir demoqchi bo‘lib, u tepaga qaragan, shunda — bu anavi odamning so‘zlari, — eng yuqori minoraning tepasi past-layotgandek tuyulgan. Darhaqiqat, chuqur zovning shun-doqqina labiga qurilgan kaptarxona joyidan ko‘chib, devorlari qulab, taxtalari yorilib ketgan. Ko‘chki shovqini

hamda yerga qulab tushayotgan bo'laklarning changidan hurkib ketgan kaptarlar joylaridan qo'zg'alib, ko'kka parvoz qilishgan.

Minoralarning pastki qismiga yaqin kelgan odamlar toshlar bilan birga ko'chib, jarohatlangan bir qancha o'lik kaptarlarni ko'rishgan. Lekin ular yaqinroq kelib qarashganda, dahshat ichida ko'rishganki, u yerda odam bo'yi keladigan og'ir bolor ostida boshi yorilgan, suyaklari sinib ketgan Umarshayx Mirzo ham yotgan ekan.

Men aytganimdek, agar Axsining eng baland minorasi tepasidagi eng yuqorigi maydonchasidan turib tosh otilsa, uning suvga shaloplab tushganini eshitgunga qadar Allohga uch bora shukrona aytib, shaytonni olti bora la'natlashga ulgurish mumkin. Ishonamizki, Umarshayx Mirzo ham qulagan paytda dahshat ichida yerga yetib borgunicha, Allohga shukrona aytib, shaytonni la'natlashga o'zida kuch topa olgan.

Biz uning o'ng qo'lida faxri va quvonchi bo'lgan o'sha oppoq, g'aroyib kaptarlardan birini ko'rdik. U hali tirik edi; biz uni toshdek qotgan barmoqlar orasidan ajratib olganimizda, u pitirladi.

O, Zahiriddin Muhammad, bular sen sevgan, biz barchamiz sevgan otang — Umarshayx Mirzo haqidagi qayg'uli xabar.

Shunda yosh hukmdor ovozi titrab dedi: — Motam kuyini chalishsin, keyin..., — astagina qo'shib qo'ydi: — meni yolg'iz qoldiringlar.

Butun xalq jim bo'lib qoldi. Hamma yoqqa motam sukunati cho'kdi, bu xabardan larzaga kelmagan biror odam qolmadi.

OQ KIGIZ VA JEMIR YOV

Yo

sh podshoh Mirzo Ulloh bilan birga qasrga kirishdi, ammo ular uzoq yolg'iz qolishmadi. Qayg'uga cho'mgan va tinchini yo'qotgan xalq

qasr darvozalariga yopirilib, Zahiriddin Muhammadni chaqirishardi. Podshoh olomon orasida paydo bo'lgan zahoti, uni turli ovozlar o'rab oldi: — Umarshayxning o'g'li, gapimizga quloq soling! Odatimizga ko'ra, bugunoq Farg'ona podshohlarining oq kigiziga chiqing, oq kigizga o'tqazganlaridan so'nggina siz chopqir otlarga, botir sipohilarga xo'jayin bo'lasiz, o, Zahiriddin Muhammad, baland tog'lar, keng sahrolar, barcha jonzotlar, qal'alar, yurtimizdagi barcha odamlar ustidan hukmron bo'lasiz. Farg'ona hukmdori, biz sizga murojaat qilmoqdamiz! O'z ajdodlaringizdan ham buyukroq, olamni zabt etgan Temurdan ham buyukroq bo'ling.

Shunda Zahiriddin Muhammad javob qaytardi, uning tovushi yorqin va jarangdor edi: — Yagona Alloh oldida qasam ichamanki, ajdodlarimizning ko'hna udumlariga sodiq qolaman. Hayot va mamot haqqi! Rasulimizning xizmatkorlari shahar mezanalaridan turib, shom namoziga azon aytgunlariga qadar, butun Farg'ona xalqini imkoni boricha chaqirib, shoh tepaligiga to'planglar. O'sha yerda, rasm-odatimizga ko'ra, meni oq kigizga o'tqazishadi. Karugli¹!

Barcha erkaklar qo'llarini yuqoriga ko'tarishib: „Karugli! Karugli!“ deya qichqirishdi. Olomon harakatga keldi, hamma shahar tomon yugurdi... Otlaninglar! Otlaninglar! Chaqiriq sahrodagi shamoldan ham tez shahar bo'ylab tarqaldi. Uylardan kichik nog'oralarning gumbur-gumburi, masjidlar va karvonsaroylardan mis qozonlarning jarangi eshitildi.

Tekis tomlar va kulbalar ustidagi butoqlardan yasalgan quyosh nuri qaytargichlarini yulib olishdi. Qo'llar va oyoqlar bilan barglar, shox-shabbalarni odam bo'yi qilib

¹ „Karugli“ so'zi „Chopqir otlar“ degan ma'noni anglatadi va boshqa xalqlardagidek Farg'ona xalqida bu so'z: „Otlaninglar, qurollarni olinglar!“ degan chaqiriqni, ya'ni „Trevoga“ni bildiradi (muallif izohi). Ushbu so'zni bundan keyin matn mazmuniga, vaziyatga qarab turlicha tarjima qilamiz (*tarj.*).

to'plashdi. Bitta uchqunni shundoq tashlashsa, yolqin gurullab tepaga ko'tariladi.

Aytishlaricha, birorta kamon o'qi oshib o'tolmaydigan baland va keng qal'a devorlari ustida yuk tashuvchilar ko'zga tashlanadi. Ular burunlari yerga tekkuncha katta-katta bog'lamlardagi og'ir o'tinlarni yelkalarida ko'tarib tashishardi. Bular hademay yoqiladigan katta xabar gulxani uchun edi.

Hademay yuzlab tutun ustunlari g'ira-shira kechki osmon bo'ylab o'rlaydi. Yoki undan ham ko'pmi? Ular shunchalik ko'pki, sanab adog'iga yetib bo'lmaydi, qal'a, shahar devori, tomlar ustidan tutun ko'tariladi. Osmon peshtoqigacha yetib, borgan sari kengayib boradi-da, bir-biriga qo'shilib, bitta og'ir, qop-qora tutun tomini hosil qiladi. Go'yo Andijon ustida ulkan daraxtlar o'rmoni turganidek, ularning bo'ylari tog' cho'qqilaridan ham balanddek, go'yo osmon ularning ulkanligidan qorong'ilashib ketgandek tuyulardi.

Uzoq-uzoqlarda, tepaliklar ustida boshqa tutun ustunlari javob qaytarishadi. Yiroqdan ular kichkina, nafis bo'lib ko'rinadi. Gurullab yonayotgan gulxanlardan buralib-buralib chiqayotgan tutunlararo xabar butun mamlakatga tarqaladi: Qo'zg'alinglar! Qo'zg'alinglar! Yosh podshohning choparlari qaldirg'ochdan ham tezroq uchib, shimolga, janubga, Farg'onaning hamma burchaklariga yetib borishadi.

Shaharda birorta inson yo'q ediki, osmondagi bu manzarani tomosha qilishga vaqti bo'lsin. Bugun bitta narsa aniq: kimki bugun qush havoda uchgandek, baliq suvda suzgandek otda yelmasa, u erkak emas. — Ayollar, qizlar, keksalar, yo'ldan qochinglar! Uylaringizga kirib ketinglar yoki gulxanlarga qaranglar!

Otlaninglar! Otlaninglar! Erkaklarning otlanishlariga yo'l beringlar, Farg'onaning jangchilariga yo'l beringlar, ularning sonlari otlar beliga shunday yopishsinki, buni faqat o'lim ajrata olsin!

Mana ular kelishyapti, yakka-yakka bo‘lib, pastakkina uylarining tomidan otlari ustiga sakrab minib yoki to‘da-to‘da bo‘lib to‘planish maydoniga yig‘ilishyapti.

Barcha yo‘llar va tor ko‘chalar, barcha maydonlar va barcha darvozalar bo‘ylab ot tuyoqlarining dupuri eshitaladi. Biror to‘siq ularni to‘xtatolmaydi. Bozor peshtaxtalari, sabzavot solingan savatlar, paxta uyumlari osha ular uchib o‘tishmoqda. Otlaninglar! — deya qichqirishib, chopqir otlarda olg‘a yurishadi. Otlaninglar! — deya baqirishib, tovonlarini otlar biqiniga tirashadi. Otlaninglar! — deya bo‘kirishib, yoy, nayza va qilichlarini baland ko‘tarishadi!

„Tirik jon borki, podshoh xizmatiga qo‘zg‘alsin“. Yosh hukmdorning buyrug‘i xuddi shunday jarangladi. Darhaqiqat, buyruq mukammal bajarildi va barcha tirik jon xizmatga shay bo‘ldi.

Yoppasiga ko‘tarilgan shovqin-suron barcha hayvonlarni ham bezovta qilib qo‘ydi. Tuya, eshak, qo‘y-echki, it-u mushuk va tovuqlar qo‘rqanlaridan bor ovozda qichqira boshlashdi. Ular turli ohanglarda, Alloh ularni yaratayotgan paytda qanday ovozni ato qilgan bo‘lsa, o‘shanday qichqirishardi.

Shahar atrofida biror parcha yer qolmadiki, otliqlar to‘dasi bo‘yinlarida pati yo‘q katta-katta qushlarni quvib yurmagan bo‘lsin. Shovqin-suronli quvishlardan Andijon atrofida yuzlab topiladigan quzg‘unlar ham chetda qolmadi. Tayoqlar va xipchinlar bilan qurollangan otliqlar baqirachaqira tipirlayotgan qushlarni o‘ldirishardi. Qo‘rqib ketgan qushlar potirlab uchishar, dahshatli, g‘azabli ovozda chuvillashar, biroq ikkinchi hujumdan keyin odatda to‘planadigan joy va inlarini tark etishardi. Ular havoga ko‘tarilishganda, barcha qanotli jonzotlarni — chumchuq, qarg‘a-yu maynalarni hurkitib, g‘alayonga solib yuborishardi. Hatto dalalardagi sichqonlar ham bezovta bo‘lishib, chiyillagancha inlariga yashirinishardi. Go‘yo har bir jonzot o‘z tilida: „Qo‘zg‘alinglar! Qo‘zg‘alinglar!“ deyayotgandek edi.

Yirikroq qushlar, birinchi navbatda, qarg'a va qirg'iyalar qanotlarini silkitib, shahar atrofida aylanishardi. Ular bir zum qora tutundan hosil bo'lgan o'rmon ichida to'xtashdida, keyin uzoqlardagi baland tog'larga, hayvon-u odamlar: Otlaninglar! Otlaninglar! — deya xabar yetkazayotgan tomonlarga qarab uchib ketishdi.

Shu payt shoh saroyining og'ir darvozasi ochildi. Shaxsiy soqchilardan iborat, har birida yuzdan ortiq kishi jamlangan beshta to'da qo'ng'ir sovtlarda, yaltiroq sariq sallalarda shahar darvozasi oldidagi ko'prikdan ot choptirib o'tishdi. Mana hozir birinchi otlilik ko'prikning baland qiyaligida turibdi. U nayza o'rniga qo'tosning qop-qora dumi bog'langan temir — mamlakatda odat bo'lgan bayroqni ko'tarib olgan edi, bu uzoqdan bo'lsa-da, aniq ko'rinib turardi.

Sovut kiyganlardan narida uchqur qorako'l telpakli yosh yigit ko'zga tashlandi. U bir qo'li bilan oq otining qizil jilovini tutib turar, ikkinchisini yoniga tashlab olgan edi. Bu shoh tepaligiga otda borayotgan Zahiriddin Muhammad edi.

Uning ortidan, undan besh-olti qadam narida, qashqa chopqir otga minib olgan Zahiriddinning ukasi kelardi. U yelkasiga „Temir yoy“ deb nomlangan shohona yoyni osib olgandi. Qurolning bunday deb atalishiga sabab, u shox bo'laklaridan yasalgan bo'lib, ular egiluvchan temir tayoqqa kiygizilgan edi. Sipohi kattaroqmi yoki u ko'tarib olgan „Temir yoy“mi, buni uzoqdan aniqlash qiyin edi.

Zahiriddin Muhammaddan ancha narida bir bola kelar, u hali go'dak bo'lishiga qaramay otning ustida gerdayib, xuddi o'nlab janglarda ishtirok etgan odamdek o'tirardi.

Bu bola yosh podshohning ikkinchi ukasi sifatida bo'yniga fil suyagidan qilingan o'qdon osib olgan, u ko'rinishidan zo'r matodan juda chiroyli qilib bichilgandek edi. Uning ichida uchlari mamont suyagidan qilingan chiroyli o'qlar bor edi. Uning sariq tutqichi yashil feruza bilan bezatilgan edi.

Chang ko'tarib kelayotgan odamlarning oxirini shoh nayzabardorlari guruhi tashkil etgan edi. Ularning otlari ko'priklar ustida dupurlab kelishayotganda, oldingi otliqlar to'dasi shoh tepaligiga burilgan edi. Hamma tomondan odamlar kelishardi, pastak butalarni yo'lakay uzgancha, tosh palaxsalaridan chetlab, lip etib o'tgancha, daryolardan suzib o'tgancha, yakka otliqlarni oldilariga solib haydagancha, bayramona olomonga qo'shilish uchun shoshilishardi.

Lekin oq kigiz qani, Farg'ona o'z hukmdorini saylayotganda u bo'lmasligi mumkin emas-ku?

Qaranglar, huv tepalik ustida dala bayrog'i — qo'tosning yungdor dumini hilpiratishyapti. Ana endi shohlar zamondan qolgan oq kigizni ham chiqarishadi. U yuzta qo'zichoqning terisidan qilingan bo'lib, o'lchami ham ancha-muncha keladi.

„Muzofotlik olti qahramon“ deb ataluvchi saralangan oltita botir va obro'-e'tiborli odamlar, uchtasi bir tomondan, tag'in uchtasi ikkinchi tomondan oq kigizni mahkam tutgancha, otlariga sakrab minishdi va uni namoyishga keng yoyishdi. Ularning ortida yuzboshilar, ya'ni har birida yuztadan odam bo'lgan otliqlar guruhlarining boshlovchilari turishardi.

Oq kigizning yoyilishi Zahiriddin Muhammad uchun ishora edi. Uning oq oti har tomondan o'rab kelayotgan odamlarning yarim doirasi ichidan ajralib chiqdi. Ot yelib borar, u boshqa erkaklarga o'xshab bilagiga bog'lab yuradigan qamchinini biror marta ham ishga solmadi. Barcha nigohlar Zahiriddin Muhammadga yo'nalgan edi, u o'qdek oldinga yelarkan, „Allohim! O'zing menga madad ber!“ deya shivirlardi.

Otining tuyoqlari tez, borgan sari tezroq yerga urilardi. U oq kigizni mahkam ushlab turishgan sipohilardan ham pastga o'tib ketmoqchimi? U o'shalarga tomon yo'naldi... Biroq u qaddini rostladi, oq oti ustida tikka turdi, qo'llarini

chalishtirdi, tiz cho‘kdi va endi... Endi sakrashga hozirlandi... chang-to‘zon bir muddat ko‘rinishni to‘sib qo‘ydi.

Mana tag‘in ko‘rindi. Zahiriddin Muhammad bir sakrashda ot ustidan kigiz ustiga, Farg‘ona podshohligining barcha davrlarida, Zahiriddin Muhammadning otasiga, uning ota-bobolariga shohlik mansabini hadya qilgan o‘sha oq kigiz ustiga tushdi.

Botir sipohining itoatkor oti, u sakrab tushgan paytda, yoydan uzilgan o‘qdek oq kigiz ostiga kirib ketdi. U xo‘jayinisiz yelgancha shoh tepaligiga yetib keldi.

Bu orada ukalar ham, boshqa mamlakatlardagi taxt ma‘nosini anglatuvchi shohona kigizga yaqinlashishdi. Zahiriddin Muhammad u yerga oyoqlarini bukib o‘tirdi. Endi u hokimiyatining belgisi „Temir yoy“ni hamda uchlari mamont suyagidan yasalgan chiroyli o‘qlarni oldi.

Quyosh bu paytda hali nayza bo‘yi ham ko‘tarilmagan edi. Tutun ustunlari ham noziklashib, zo‘rg‘a ko‘zga tashlanar, tutundan hosil bo‘lgan yo‘g‘on tanali qopqora o‘rmon o‘rniga Andijon shahri tepasida tumansimon parda turardi.

Mana endi yosh podshoh oq kigiz ustida tik turdi va quyosh botish tomonga qarab ajoyib „Temir yoy“ini to‘g‘riladi. Chayqalayotgan kigiz ustidagi mergan o‘zidagi butun yoshlik kuchini shunga safarbar qildi. U hozir xalqning ko‘zi oldida o‘zining erkak ekanligini ko‘rsatadimi? Xipchin yegan tovonlari zirqiramasa bo‘ldi. Xo‘sh, nima bo‘bdi. Shoh bo‘lish: haqiqiy erkak bo‘lish, degani. Haqiqiy erkak bo‘lish, og‘riqni yenga olish degani.

Mana, yosh podshoh, Zahiriddin Muhammad, oyoqlarini kergancha turibdi. U „Temir yoy“ni ikki qo‘lida mahkam ushlagancha nishonga to‘g‘riladi. Barcha otliqlar qattiq hayajonda. Keyingi chorak soat nima keltirarkin? Sajda qilsa bo‘ladigan podshohnimi yoki nafratga loyiq podshohnimi?

Zahiriddin Muhammad Allohga iltijo qilardi: „Yo Tangrim, yoyimning o‘qi, barcha otgan o‘qlarim, Vatanimizni yakson qilish uchun bizga yaqinlashib kelayotgan har bir dushmanimning yuragiga sanchilsin, o‘zing madad ber!“

Go‘yo qo‘tos kuchi bilan otilgan sariq o‘q havoda vizillab uchdi.

Shoh tepaligidan ikki tosh otimi naridagi jo‘ka daraxti-ning uchidagi barg uchib sekin yerga tushdi. Yurak shaklidagi kichkina, yashil barg o‘rtasidan teshilgan edi.

Bu nishonga urishga javoban butun sipohilar: „Zo‘r! Zo‘r!“ deya qichqirganlaricha qurollarini ko‘tarishdi va tilak bildirishdi: „Alloh podshohimiz Zahiriddin Muhammadga to‘qson yil umr bersin!“

Oq kigiz ustidagi bola endi ikkinchi o‘qning uchini shimolga, uni shahardan shu yergacha olib kelgan, jimgina o‘tlab yurgan chopqir ot tomonga to‘g‘riladi.

Zahiriddin Muhammad iltijo qildi: „Otgan o‘qim biror begunohga borib tegmasin!“

Yoydan uzilgan o‘q hech nimadan xabari yo‘q jonivorga tomon vizillab uchdi. Yelkasiga sanchilarmikan?

Yo‘q, o‘qning o‘tkir uchi qalin egar qoshiga sanchildi va patdor orqa tomoni yerga egilgancha silkinib qoldi. Ot uzun, yalt-yult qilayotgan dumi bilan, go‘yo beozor pashshani qo‘rigandek, uni sermab qo‘ydi. Keyin yana o‘tlashda davom etdi.

Sipohilar qichqirib tantana qilishdi: „Podshohimiz Zahiriddin Muhammad yuz yil yashasin!“

Quyosh chiqqan paytda Zahiriddin Muhammadning qo‘lidagi „Temir yoy“ uchinchi o‘q bilan aylandi. Huv anavi yerda baland temir tayoqqa qip-qizil mis idish osib qo‘yilgan. U so‘nggi nurlar ta’sirida qo‘ng‘ir oltindek jilolanadi.

Zahiriddin Muhammad iltijo qildi: „Allohim menga yomon do‘stlarimni tanitsin va haqsizlik rishtalarini tarqatib yuborishimda kuch-quvvat ato qilsin.“

Allaqachon o‘q borib temir tayoqqa, qizil idishning shundoqqina yuqorisiga zarb bilan tegdi va idish yerga daranglab qulab tushdi. U osilib turgan ip shamoldahilpirab qoldi. Uchinchi o‘qning o‘tkir uchi uni bir zumda bo‘lak-bo‘lak qilib tashladi.

Sipohilar bir ovozdan baqirishdi: „Farg‘ona hukmdori Zahiriddin Muhammad bir yuz o‘n yil yashasin!“

Shohning yoyi tag‘in bir marta to‘g‘rilandi. Bu gal, oxirgi marta. Sipohilar hayajon ichida shovqin solayotgan janub tomonga to‘g‘rilandi. „Temir yoy“ bolaning qo‘llari qudrati bilan yangidan o‘q uzishga shaylanganida, barcha odamlar jim bo‘lib qolishdi.

Yosh podshoh sekin iltijo qildi: „Allohim menga, iloji bo‘lsa, o‘z qo‘shinimni tuzishga hamda uzoqdagi og‘ir nishonni urishga sabr-toqat va imkon bersin!“

Mana, „Temir yoy“ shunday qattiq bukildiki, go‘yo mergan uni sindirishga jazm qilgan, deb o‘ylash mumkin edi. Endi yoydan oxirgi o‘q uchdi. Uzun yo‘l bo‘ylab o‘q toshday qotgan sipohilar ustidan oshib o‘tib, oxirida turganning boshiga tegay-tegay deb bordi-da, qumga chuqur sanchildi.

Odamlar qiyqirib chapak chalishdi. Sipohilar qurollarini havoga ko‘tarishdi: „Yashasin podshohimiz Zahiriddin Muhammad, u bir yuz yigirma yil yashasin!“ Qichqiriqlarning nihoyasi yo‘q edi.

Mana endi shu mamlakatning shohi degan unvonni qo‘lga kiritib, minglab kishilarning hayot-mamoti ustidan hukmron bo‘lgan Zahiriddin Muhammad oq kigiz ustidan yerga sakrab tushdi. Endi unda „Otlaninglar!“ degan quvonch va kurash qichqirig‘ini chin dildan aytish istagi tug‘ildi va u buni bor kuchi bilan qildi.

Keyin oq kigizni yerga to‘shab, ustiga qizil xitoy shoyisidan tikilgan yumshoq yostiq qo‘yishdi. Podshoh unga yonboshlab yotdi, odat shuni talab qiladi. Kechagina maktab gilami ustida bukilib o‘tirgan bola bugun o‘z sipohilari safini qabul qilmoqda.

Ular uzundan uzun safga tizilishib, yangi podshohlari oldidan o'ta boshlashdi va Vatan haqidagi, sadoqatli otlari haqidagi qo'shiqni ovozlari boricha barala kuylashdi.

Biz Vatan uchun kurashamiz va sen bilan birga o'lamiz, otlan!

Sen bizning mustahkam uyimiz, biz sening ustingda uxlaymiz, otlan!

Sen bizning ishongan qayig'imiz, sen bizni katta daryolardan olib o'tasan, otlan!

Sen bizning baquvvat yoyimiz, biz sen bilan birga o'qday uchamiz, otlan!

Sen bizning salqin tomimiz, biz sening soyangda orom olamiz, otlan! Otlan! Otlan!

Zahiriddin Muhammad sodiq mulozimlariga mulozamat uchun minnatdorchilik bildirib, yurakdan sevinarkan, kechagina „Mehr-shafqat timsoli“ soyasida o'tirgani va u yerda xayoliga qonxo'r Shayboniyxon kelgani dabdurustdan esiga tushdi.

Dushman o'z askarlarini ko'zdan kechirgan edi. Mana, endi u ham ertaga xuddi shunday qiladi, undan kam qilmaydi. Shayboniyxon askarlari uning yurtiga hujum qilib ko'rishsin-chi, Zahiriddin Muhammadning jangchilari ularni yashin tezligida bu yerdan surib chiqarishadi. Uning o'zi-chi? U o'zicha, jasur jangchilarini hech qachon tashlab ketmaslikka, zarur bo'lganda ular bilan yelkama-yelka turib, o'limga tik boqishga qasam ichdi.

O'ng oyog'idagi og'riq deyarli sezilmasdi. Lekin yuragiga go'yo tikan sanchilgandek edi. U Farg'onaga podshoh bo'lgan paytda o'zi qilgan bir noloyiq ish haqida xijolat bo'lib o'yladi.

OQ KAPJAR

Shoh chodirining eshigiga namat parda tutilgan edi. Qarorgohdagi shovqin-suronni u o'z burmalari orasida tutib qolgan, yumaloq xona ichi xuddi bo'ron yotgandan keyin tog' tepasidagi jim-jitlikdek jimjit edi.

Zahiriddin Muhammad yolg'iz edi. Boshini pastga eggancha, qimir etmasdan bir nuqtaga tikilib o'tirardi. Xonani bor-yo'g'i bitta mash'ala yoritib turar, yagona qimir etgan narsa shu edi. Nam yog'och vaqt-vaqti bilan chirsillar va yorishib ketardi, keyin yana so'nib qolardi-da, yorug'likdan ko'ra ko'proq tutun tarqatardi.

Maslahatchilar o'zlarining kichikroq chodirlariga qaytishgan edi. Ertasiga bardam bo'lish uchun ular uxlashmoqchi edi. Negaki, ularning aytishlaricha, yosh podshoh ularning maslahatlariga hali ancha muhtoj bo'ladi. Shohning maslahatchilari o'ylagan narsa hamisha ham to'g'ri bo'lavermasa-da, lekin bu gal ular haq edilar.

Garchi Zahiriddin Muhammad ko'p martalab yolg'iz qolgan bo'lsa-da, bu kecha hayotida ilk bor o'zini yolg'iz va tashlandiq his etdi. Bugungi tantanali marosim o'tgan kunda va qarorgoh ichida shunday bo'lishi kulgili, ammo bu haqiqat edi. Hatto o'shanda, Qoratog'ning ag'darib tashlangan yerlarida sarson bo'lib, u yerlardan chiqib ketishga yo'l topolmay yurganida ham o'zini bugungidek tashlandiq his etmagan edi. U podshoh bo'ldi. Ammo qani uning sho'xliklari, maktab gilami ustida o'tirgan paytlarida ko'z-ko'z qiladigan quvnoq dadilligi qani? Uning vujudini g'amgin ojizlik tuyg'usi qamrab oldi va yuragida umidsizlik paydo bo'ldi.

Shunda u to'satdan yaqindagina qulog'i ostida jaranglagan bir so'zni eslab qoldi. Qachon edi bu? Ha, kecha edi. „Mehr-shafqat timsoli“ soyasida o'tirishganida Mirzo Ulloh aytgan edi. Mana o'sha so'z: „Yo Tangrim, yo'limizni yo'qotib qo'ymasligimiz uchun bizga hayot sahosida Temir qoziq yulduzini ato et. Hayot so'qmoqlari sahodagi so'qmoqlardan kam emas, odam qorong'ilikda osongina adashib qoladi.“

Zahiriddin Muhammad mana endigina bu so'zlarning ma'nosiga tushundi. Hayot osmonidagi, har bir kishiga yo'l ko'rsatib turadigan belgi, bu Allohga e'tiqoddir,

Alloh bilan muloqot — ibodatdir. Shunda yosh podshoh Allohga iltijo qildi, Allohning hidoyatiga ishondi va bundan qalbi behad taskin topdi. Ha, birdaniga undagi shijoat tiklandi. Ustozining chiroyli soʻzlari bilan birga, u buni qanday savalaganini ham esladi. Endi Zahiriddin Muhammad oʻzining podshoh ekanligini bir koʻrsatib qoʻymoqchi boʻldi. U chapak chaldi. Bir zumda chodir eshigidagi parda koʻtarilib, soqchi kirib keldi.

— Nima buyuradilar, shohim?

Zahiriddin Muhammad gʻurur bilan qad rostladi-da, qatʼiy ohangda dedi:

— Donolik chashmasi boʻlgan Mirzo Ulloh mendagi shohona gʻazabni qoʻzgʻatdi, u endi buni tatib koʻrishi kerak. Buyrugʻim shuki, noroziligim ifodasi sifatida, bizdagi odatga koʻra, uning ustidagi chodir buzib tashlansin. Bu ish tong gʻira-shirasida amalga oshirilsin. U bundan, barcha amallaridan ajralgan, degan xulosaga kelsin.

— Hazratim, buyrugʻingiz hozir bajariladi.

Soqchi gʻoyib boʻlgani zahoti tashqarida, chodir oldida shovqin-suron koʻtarildi. Bir ovozning xuddi uzoqdan eshitilgandek iltimos qilayotgani quloqqa chalindi: „Meni hoziroq shoh huzuriga olib kiringlar!“

Zahiriddin Muhammad oʻrnidan turib ketdi. Bu otasining doʻsti, Umarshayx Mirzoning xos xonalariga kechasi-yu kunduzi kirib borish huquqiga ega boʻlgan, butun mamlakatdagi yagona odam — Qosimbekning ovozi emasmi? Podshohdan tashqari biror odam xalq nazarida u kabi ulugʻ hurmatga sazovor emas edi.

Ha, bu haqiqatan ham Qosimbek, izzat-ikromga loyiq moʻysafid edi. Uning qoʻlidagi hassasi yerda xuddi it biror izni topish uchun yerni hidlab borayotgandek harakat qilardi. Hassaning uchi qadam-baqadam oldinga siljirdi. Qosimbekning nursiz koʻzlari birdek tepaga qaraganligidan, u gapirganida goʻyo koʻk bilan muloqot qilayotgandek tuyulardi. Koʻz nuridan ayrilganiga mana oʻn yil toʻldi. Oʻshanda u dushman qoʻliga tushgan, ular qurolsiz

kimsani qizigan temir bilan koʻzini koʻr qilishgan edi. Oʻshandan beri xalq uni „Biyno basir“¹ deydi.

Kim kelganligini bilgach, Zahiriddin Muhammad oʻrnidan otilib turdi. U Qosimbekka peshvoz chiqib, oʻzini uning bagʻriga otdi.

— Xush kelibsiz, otamning sadoqatli doʻsti, — dedi u. Sofdil moʻysafidni koʻrgach, u otasi qiyofasida nimadan judo boʻlganini yana bir bor anglab yetdi.

— Sizni „ota“ deyishimga ruxsat bering, — dedi u piqillab. Ortiq yolgʻiz emasligidan xursand boʻlgan yosh podshoh soʻzida davom etdi: — Sizni yoʻq qilish uchun koʻzingizni koʻr qilishdi, ammo johil odamlar tomonidan koʻr qilingan bulbul goʻzallik qoʻshigʻini kuylashda davom etganidek, lablaringiz haqiqat qoʻshigʻini kuylayveradi. Ayting-chi, mehribon otaginam, qanday yangilik borki, Siz tunlab yoʻl bosib, shuncha uzoqdan mening huzurimga kelibsiz?

Shu soʻzlarni aytarkan, Zahiriddin Muhammad qariyani oʻz shohona yostigʻi yoniga yetaklab keldi-da, shu yerda orom olishga undadi. Oʻzi boʻlsa xiyla nariga, gilam ustiga tiz choʻkdi. Koʻr qariya ogʻzini soʻzga ochdi va Zahiriddin Muhammad qudratli ovozga hayajon ichida quloq tutdi, goʻyo bu ovoz mamlakat ovozidek, yengilmas kuchdek, ingichkagina novdaga yangi hayot bagʻishlaydigandek edi.

— Quloq sol, yosh podshohim, men senga bir xabar olib keldim. Bu xabar mardona yuragingni qaygʻuga soladi, lekin seni xafa qilayotganim uchun mendan ranjima. Shu paytgacha faqat baxt-iqbol ogʻushida boʻlding, mana endi qaygʻu nimaligini ham bir tatib koʻr. Menga ishon, qismat qudrati katta, shohlik qudratidan ancha kattaroq. Haq va nohaqliklarga duch kelasan. Shular ichida yoʻl topa olishing kerak.

¹ *Biyno basir* — soʻzma-soʻz: „Koʻruvchi koʻr“, yaʼni koʻzi koʻr boʻlsa-da, qalb koʻzi bilan hamma narsani koʻradigan (sezadigan) odam (*tarj.*).

— Gapiring, ota, meni ayamang.

— Bugun men Axsidan, qal'amizdan chiqib keldim. U yerda nimalar bo'lganidan xabaring bor.

— Ha, xabarim bor.

— Yaxshi, lekin bu hali hammasi emas. Men tomonga yaqinroq egil, sen bilan sekin gaplashay, bizni hech kim eshitmasin. — Zahiriddin Muhammad quloq tutdi. — Yanayam yaqinroq egil, shunday egilki, men nafasingni sezay, — buyurdi so'qir qariya. Shunda yosh podshoh unga juda yaqin keldi. Mo'ysafid boshini orqaga tashladi, mash'ala nuri uning jigarrang manglayida jilvalandi va ikkita chig'anoq teshigiga o'xshagan ko'z kosalari nur ta'sirida qorayib ketdi. Zahiriddin Muhammad qimir etmasdi, qariya sekin ovozda gap boshladi.

— Mardona yurakli yosh podshohim, men otang halokati haqidagi xabarni eshitganimda, namoz o'qiyotgan edim. Menga bu dahshatli xabarni yetkazishdan ikkilanib turishgan. Qal'abegining o'zi kelib, qo'ldan kelganicha bir narsalar deb, meni yupatgan bo'ldi. Baribir bu menga yashin urgandek ta'sir qildi.

Lekin xudo mehribon. Ko'z nurimdan mahrum qilgan Tangrim o'z qudrati bilan uning o'rniga menga boshqa sezgi ato qilgan. Ko'z oldim zimiston, ammo ularning ovozlarini eshitaman. Men qo'rquvning salgina titrashini ham, yolg'onning turlanuvchanligini ham so'z ohangidan eshita olaman. Odam haqiqatni gapiryaptimi yoki yolg'onnimi, yo bo'lmasa biror narsani sir tutyaptimi, eshitaman. Nafaqat odamlarning ovozlaridan, balki ularning harakatlaridan ham buni bilib olaman, ularning nopok vijdonlarini o'tkir qulog'im bilan sezaman.

Meni to'g'ri tushun, marhum do'stimning farzandi. Menga dahshatli xabarni keltirgan qal'abegining qadam olishi mag'rurroq va qat'iyroq bo'lib qolgan, o'zimcha o'yladim: uni bunday mag'rur va qat'iy qilgan narsa nima bo'lishi mumkin? Men gumon qildim-da, unga: „Meni eng baland minoraning eng baland maydonchasiga olib

bor!“ dedim. Shunda u muloyim qilib javob qaytardi, ammo bu menga kinoyadek tuyuldi: „Qayg‘uli xabar xayolingizni parishon qilibdi, Qosimbek. Ko‘zingiz ko‘rmasa, nima, tepadan turib chiroyli manzarani tomosha qilarmidingiz, keksa kishi bo‘lsangiz, yosh qizga o‘xshab kuyovjo‘ralarning kelishini kuzatarmidingiz? Shu yerda o‘tiravering, nimjonsiz, yuqoriga chiqish sizga og‘irlik qiladi!“ — dedi-da, go‘yo mening tengdoshimdek kuldi, biroq bu kulgida soxtalik va mug‘ambirlik yashirin edi.

Shunda ko‘nglim bir narsani sezdi, lekin miq etmadim. Qal‘abegi oldimdan ketganidan keyingina og‘zimni ochdim va barcha xizmatkorlar yugurib kelgunlaricha baqiraverdim. Minoraga olib chiqinglar, deb baqirdim, xizmatkorlardan ikkitasi meni yelkalariga ko‘tarib, istagimni bajar-magunlaricha baqiraverdim.

Ularga: „Meni eng baland minoraning eng baland maydonchasiga olib chiqinglar!“ — deb buyurdim. Ular birinchi maydonchadayoq meni yerga qo‘yishib: „Hazrat, tepaga yetib keldik!“ deyishdi. „Yolg‘onchilar“, — dedim men g‘azabga to‘lib, — meni aldashga ham jur‘at qilding-larmi? Bu yerda balanddagi toza havo yo‘q. Agar hoziroq yo‘lda davom etmasalaring, ichak-chavoqlaring jizilla-tadigan olovda kuyib ketsin!“ — Ular keyin meni ko‘tarib, tepaga chiqishda davom etishdi.

Navbatdagi maydonchada tag‘in: „Hazrat, mana tepaga yetib keldik. Balandlikning toza havosini sezyapsizmi, qarang, qanday yoqimli?“ deyishdi.

Shunda men ularni ityuraklar, deb atadim va Allohning g‘azabiga uchraysizlar, dedim. Ammo ular meni yana yelkalariga ko‘tarishdan bosh tortishdi. Aytishlaricha, meni eng tepaga olib chiqishni qal‘abegi man etganmish. „Bo‘pti, qo‘rqoqlar, unda o‘zim chiqaman“, — dedim. „Men Allohning izmidaman, tepaga yetib olgach, jarlikka qulab tushishim mumkin. Hamisha Alloh menga yor bo‘ladi.“

Bu gapni eshitgan ikkala xizmatkor qattiq qo‘rqib ketishdi. Bir-birlariga sekingina, „Bunday gunohni bo‘y-

nimizga olishni istamaymiz“, deya shivirlashdi. Ular meni ko‘tarib, eng balandga olib chiqishdi, lekin ularning titrashlarini sezib turardim. O, biror narsani sir tutishi kerak bo‘lgan odam holi qanday ayanchli.

Eng baland maydonchaga yetganimizdan keyin ular meni yerga tushirishdi. Men balandlikdagi toza havoni sezib chuqur nafas oldim.

Keyin: „Meni ilgari kaptarxona turgan jarlik yoqasiga olib boringlar“, deb buyurdim. Aytganimni qilishdi. Hassam bilan uyni ko‘tarib turgan bolorni izladim. U chirik bo‘lgan, degan edi qal‘abegi, shu sababli qulayotib podshohni ham birga qo‘shib jarlikka olib tushib ketgan.

Yog‘ochni qo‘llarim bilan oldinga tomon naq jarlik-kacha silab bordim. Barmoqlarim uchi bilan singan bolorning chekkasini sezdim va dahshatga tushdim, negaki voqea qanday sodir bo‘lganini bildim. „Manavi yerga qaranglar“, dedim xizmatkorlarga, „hech narsa ko‘rmayapsizlarmi?“ „Yo‘q“, deyishdi ular, „hech narsa ko‘rmayapmiz.“ „O, unda sizlarga aytib qo‘yay: Sizlar, ko‘zi ochiq kimsalar, ko‘rsizlar! Men esa, ko‘zim ko‘r bo‘lsada, ko‘ryapman! Shu boisdan so‘qirligim uchun bir umr Allohga shukur qilaman, chunki so‘qirligim qo‘llaringizda sizlarning ko‘zlaringizdan ham ko‘ra sezgirroq quvvat bergan. Barmoqlarim uchi bilan men bolorning chirik emasligini, balki yangi ekanligini sezyapman. Bundan ham ko‘proq narsani sezyapman. Bolorning oxiri arralanib, ikkiga bo‘lingan, boshqa qismi sip-silliq. Agar jinoyatkor qo‘llar yangi yog‘ochni arralamaganda edi, u hech qachon kaptarxonaning og‘irligi bilan sinib ketmagan bo‘lardi. Bu yerda dahshatli ish sodir bo‘lgan: bir sotqin iblis Umarshayx Mirzoni, podshohimizni yovuzlarcha o‘ldirgan.“

Eshityapsanmi, Zahiriddin Muhammad, yosh og‘aynim, sotqin iblis sendan otangni, Farg‘ona xalqidan podshohini tortib oldi. Senga shuni aytish uchun bu yerga keldim.

„Biyno basir“ jim bo‘lib qoldi. Zahiriddin Muhammad qotib qolgan edi. Shu payt qariya tag‘in og‘zini ochdi-da, sekin shivirladi:

— Bu ishni kim qilishi mumkin, deb uzoq o‘yladim. Axir men bir ojiz qariya bo‘lsam, qotil kimligini qanday topa olardim? Otinga mindim-da, yoningga kelaverdim. Yo‘lakay ichki bir ovoz otangning kaptarxonasini poytaxt Andijondan izlashni maslahat berdi. Men Allohning ko‘rsatmasiga amal qildim, bilasanmi, haq bo‘lib chiqdim. Chunki, o, shohim, men o‘sha kaptarchani topdim, u otang o‘sha jarlikka qulab tushgan mash‘um lahzalarda uning changalida bo‘lgan va kuchli panjalari bilan qutulib chiqib ketgan.

Qo‘rqib ketgan mittigina qushcha Andijondagi kaptarxonani bilgan, o‘sha yoqqa uchib borgan. Men uni boshqa kaptarlar orasida darhol tanidim, bir oyog‘i singan, ko‘kragi yaralangan edi. Men buni qo‘llarim bilan paypaslab bildim.

„Biyno basir“ yoqasidan ko‘ylagining ichiga qo‘lini tiqdi-da, u yerdan ehtiyotkorlik bilan oq kaptarni chiqardi. Zahiriddin Muhammad uni avaylabgina qo‘liga oldi.

— Otamning so‘nggi salomi, — pichirladi u, — seni o‘zim bilan olib qolaman, endi hech qachon yonimdan ketmaysan.

— Ha, — dedi Qosimbek, — bu uning so‘nggi salomi va elchisi. Chunki, buni qara, manavi patdek yengil bambuk tayoqchani oyog‘iga mahkam bog‘langan holda olib yuribdi. Uning ikki tomoni yog‘och yelimi bilan mahkamlangan, men uni ochib ko‘rdim. Zahiriddin Muhammad, bu kichkina tayoqcha ichiga otangning so‘nggi vasiyati joylangan. Mana u, o‘qi!

„Farg‘onaning kelgusidagi podshohi Zahiriddin Muhammadga!

O‘g‘lim, senga Allohning o‘zi yor bo‘lsin! Otangning gaplariga quloq sol.

Bilasanmi, men tinchlikni yaxshi ko‘raman, chunki

tinch mamlakat baxtli mamlakat hisoblanadi. Biroq menga xabar keldiki, Shayboniyxon, ilohim Allohning o‘zi uning jazosini bersin, xalqimizni qul qilish, o‘tloqlarni sahroga aylantirish, mollarimizni haydab ketish maqsadida yurtimizga bostirib kelish uchun qo‘shin to‘playotganmish. Shuning uchun qo‘lingdan kelgancha o‘qib-o‘rgan, qurol ishlatishni tinmay mashq qil, kim biladi, qachon bilim va kuch-quvvatingni ishga solasan. Ammo senga aytmoqchi bo‘lgan gapim faqat bu emas. Tag‘in bir gap qulog‘imga yetib keldi, ya‘ni kimdir mening hayotimga qasd qilganmish. Men Axxi xalqining sadoqatiga ishonaman. Mabodo menga biror gap bo‘lsa, hamisha yodingda bo‘lsin: kimki vaqt sinovlariga dosh bera oladigan uy qurishni istasa, g‘ishtni to‘g‘ri tersin, qorishmani ezilgan xalq ko‘z yoshidan tayyorlamasin! Muqaddas kitobimizda yozilgan gapni yodingda tut: Alloh yer va osmonni bizga ermak uchun yaratmagan! Hamisha tajribali kishilarning maslahatlariga quloq tut, yengiltaklik qilib ularni e‘tiborsiz qoldirma. Biroq, maslahat bergan har qanday odam ham tajribali hisoblanavermaydi. Sen esa, mening o‘g‘lim va merosxo‘rimsan, sen yoshsan, jasursan, hamisha aqlli va mulohazali bo‘l.

Ajrashmasimizdan oldin otangning ham yurtimizga podshoh bo‘ladigan davr uchun bir maslahatini ol. Kimki podshohni ko‘rganda shahzodani ko‘rgandagiga nisbatan xushmuomalaliroq bo‘lsa, unday odamning aqlsiz boshini uzdirib tashla. Kim senga hamisha sadoqat bilan xizmat qilsa va xushomadgo‘ylik qilmasa, unday odamni yoningda saqla va maslahatiga quloq sol. Bu o‘zing uchun ham, xalq manfaati uchun ham foydali.“

Zahiriddin Muhammad boshini egdi. U mag‘rur va jasur bola edi. Tovoniga tushgan zarbalarga miq etmay chidadi, xipchinga sovuqqonlarcha dosh berdi, endi bo‘lsa, lablari titrab, ko‘zlaridan yoshlar to‘kildi.

Bundan u uyalmadi. Ko‘zli so‘qirning ham ko‘z kosalaridan sho‘r tomchilar oqdi. Bir oyog‘i go‘rda bo‘lgan

qariya va butun hayoti hali oldinda bo'lgan yigitcha, har biri o'z dardi bilan bo'lib, jimgina yuzma-yuz o'tirishardi.

Birozdan so'ng Qosimbek o'rnidan turdi, duo qila-yotgandek baland ko'tarilgan qo'llari titrardi.

— Shohim Zahiriddin Muhammad, endi seni yolg'iz tashlab ketaman, — dedi u, — endi avvalgi zehnim yo'q, mendan keladigan foyda kam. Shunda ham mabodo menga muhtojlik sezsang, bilib qo'y, qayerda bo'lmayin, sening chaqirig'ingni eshitaman va yordamga shay turaman.

— Ota, Sizdan minnatdorman, — javob qaytardi Zahiriddin Muhammad. U ham boshini egdi. — Butun mamlakatdagi, kulba va yaylovlardagi otliq askarlarni to'plashga buyruq beraman. To'planish joyi Axxi qal'asi devorlari ostidagi Sirdaryo bo'yidagi yalanglik bo'ladi. Buyrug'im ma'qulmi?

— Ha, ma'qul, uni men o'zim e'lon qilaman. Senga Alloh madadkor bo'lsin, yosh podshohim!

VASHIL O'Q

*G*ira-shira otayotgan tongning xira nurlari os-monga yoyilayotgan, yulduzlar birin-ketin se-kingina uzilayotgan jondek so'nayotgan paytda, tun Farg'ona dalalaridan xuddi qora xayol misol ko'tarilayotgan paytda, kecha podshoh eng uchidagi yaproqni urib tushirgan daraxtda bir gala mayda qushlar chug'ur-chug'ur qila boshlashdi. Ular shox va butoqlarga shunchalik qalin joylashib olishgan ediki, bamisoli daraxt tun bo'yi behisob meva tukkandek edi. Ular sayrashar, chirqillashar, o'ynashar, go'yo bu olamda faqat ulargina mavjuddek edi.

Ammo ular hech ham yolg'iz emas edi. Daraxt hamda shox tepaligi atrofida yerga yaslangancha bir dunyo odam uxlab yotardi. Bular kecha kechqurun qarorgohda yoqilgan gulxanning ulkan nurida sanasa bo'ladigan odamlardan ko'ra anchagina ko'proq edi.

Ko'plari boshlarini otlarining issiqqina qorinlariga qo'y-gancha, xurрак otishardi. Boshqalari tuyalarining oyoqlari orasida yumaloq bo'lib yotishardi.

Shu payt qushlar chug'urini erkaklarning qichqirgan ovozi bosib ketdi. Podshoh sipohilari bir chekkada turgan kichkina chodirga yopirilishdi. Ular nayzalarini qo'llarida teskari ushlab turishardi. Ko'rinishdan ular nayzalarni sanchishdan ko'ra urishga mo'ljallashgandek edi. Chodircha oldiga kelib, uning ustunlarini urib, itarib, silkitishga tushishdi, so'ngra qattiq tortilgan tomini gumburlatib ura boshlashdi.

— Podshohning buyrug'i, — deya qichqirishardi tapillatib urgancha, oxiri chodir xuddi karton uydek qulab tushdi. Ichidagi odam aftidan shirin uyquda bo'lsa kerak, haliyam ancha vaqt xurрак otishda davom etdi. Nihoyat, xuddi parto'shakdek yumshoqqina yopinchiq ostida isib ketdi. Xurрак to'xtadi. Qulab tushgan chodir ostida bir baqaloq gavdaning harakatga kelgani ko'rindi.

O'z molini shu odamga berish uchun Andijondan azonlab bu yerga kelgan meshkobchi uni bu yerga boshlab kelgan qovunfurush qo'shnisiga sekingina dedi:

— Bu narsalarni ko'rayotgan, onam hayot yo'limni ko'rib yurish uchun menga bergan ko'zlarimga ishonmayman.

— Nega? — so'radi qo'shnisi.

— Nega, nega? — masxaraladi uni meshkobchi. — Sen ahmoq, anavi yerda nimalar bo'layotganini ko'rmayapsanmi? Podshohning qullari Mirzo Ullohning chodirini yakson qilib tashlashdi.

— Ha, rost, — dedi sal ovsarroqqa o'xshash qovunfurush, — men ham, shunaqaga o'xshaydi, deb o'ylayman.

— Shunaqaga o'xshaydi emas, aslida ham shunday, ikki karra ahmoqsan! Senga aytib qo'yay, bundan battar ishlar bo'ladi hali.

— Ha, nega bunday bo'ladi?

— Nega? Uch karra ahmoqsan! Haqiqat noyob va qimmat molga aylanib qolsa, hamisha ishlar yomonlashadi. Mehribon Mirzo Ullohimiz g‘azabga yo‘liqibdi.

— Ha-a, — javob qaytarishga jur‘at qildi qo‘rqib ketgan qovunfurush, — u g‘azabga yo‘liqqan. Lekin nima sababdan?

— Nima sababdan? Shuni tag‘in so‘rab ham o‘tiribsanmi? Do‘stginam, seni haqoratlagan yomon so‘zlarim uchun Alloh meni kechirsin-u, lekin u so‘zlar sen uchun hali yumshoq, ancha avaylab aytildi. Sen chidab bo‘lmas bir narsasan! Nima uchun mehribon Mirzo Ulloh g‘azabga yo‘liqishi mumkin? Aytaylik, yosh podshohimiz qilmi-shiga yarasha yegan xipchinlarni esidan chiqarmagandir, ehtimol.

— Sen haq bo‘lishing mumkin, lekin bu unga bu qadar qo‘pollik qilishga sabab bo‘lolmaydi, — dedi aqlli do‘stining fikrini nihoyat endi tushunib yetgan qovunfurush.

Shunday suhbatdan keyin ikkovlari odamlar orasidan chiqib nariroqqa borishdi va „Baqaloq la‘l“ning ag‘darilib tushgan chodir chekkasidan bosh chiqarib sal nafas rostlashga urinayotganini ko‘rishdi. Ular shohning nohaq jazolangan ustoziga qorong‘i va tor joydan chiqib olishga ko‘maklashishdi, u bu yerdan xuddi tuxumdan chiqqan jo‘jadek o‘rmalab chiqib oldi.

Avval u aksirdi. Keyin sipohilarga qarab norozi ohangda dedi:

— Podshoh meni shirin uyqudan uyg‘otishdan boshqa tag‘in mendan nima istaydi?

— Albatta, Mirzo Ulloh, sizga aytadigan tag‘in gapimiz bor: siz ustozlik amalingizdan chetlatildingiz, quyosh chiqqan zahoti shoh sizni o‘z chodirida kutadi.

Sipohilar shu so‘zlarni aytib ulgurmay, quyoshning dastlabki nurlari ularning nayzalari uchida yiltilladi.

— Mana, vaqt bo‘ldi, — deyishdi ular, — shoh huzuriga boring.

— Oldin bomdodni o‘qib olaman, — xotirjam javob berdi „Baqaloq la‘l“. — Shoh buyuk, biroq Alloh undan

ham buyukroq, deb yozilgan shariat qonunida. Namozni o'qib bo'lsam, podshoh huzuriga boradigan vaqt bo'ladi.

Yarim soatcha muddat o'tgach Mirzo Ulloh yosh podshoh oldida turardi. Uning ko'zlari chodir ichidagi narsalarni zo'rg'a ilg'ardi, chunki tashqari allaqachon yop-yorug' bo'lgan, bu yer esa hali qorong'i edi. Nihoyat uning ko'zlari bu yerdagi qorong'ilikka o'rgangach, u chodir o'rtasida, gilam ustida o'tirgan cha uxlayotgan Zahiriddin Muhammadni payqadi. Ammo yosh hukmdor ko'zlarini ochdi va tamoman hushyor tortdi.

Ustoz o'z tolibiga salom berdi:

— Alloh senga yor bo'lsin, shoh Zahiriddin Muhammad, qonunlarimizga ko'ra sen hayot va o'lim ustidan hukmron bo'lding. Buyur, men bajaraman. Men bilan nimani lozim ko'rsang, shuni qil.

— Bilimdonlik chashmasi, men boshingizdagi chodirni buzdirib tashladim. Buning ma'nosini bilsangiz kerak?

— Bilaman. Bu — men o'z lavozimimdan chetlatildim degani.

— Ha, bilimdonlik bulog'i, Siz o'z lavozimingizdan chetlatildingiz. Meni to'g'ri tushunibsiz. Menga endi ustoz kerak emas. Lekin, agar iltimos qilishga haddim sig'sa, menga yaqinroq kelsangiz.

Mirzo Ulloh xona o'rtasiga bordi. Endigina u uzoqni yomon ko'radigan ko'zlari bilan Zahiriddin Muhammad o'tirgan gilam siyoh dog'lari bilan to'la ekanligini payqadi.

— Axir bu maktab gilami-ku, — dedi u, — shunday buyuk hukmdor shunaqa iflos gilam ustida o'tiradi, deb o'ylamovdim. Men, ustozga muhtoj bo'lmagan odam, bilishga ham ortiq muhtojlik sezmaydi, deb o'ylardim. — Mirzo Ullohning ovozi kinoya bor edi.

— Axir, bilimdonlik chashmasi, men maktab gilamimdan o'zga tag'in qayerda o'z vazifamni ado qilaman? — Shu so'zlarni aytib, Zahiriddin Muhammad „Baqaloq la'l“ga o'zining tanish yozuv daftarini uzatdi. Unda chiroyli qilib qiyin forscha harflar bilan ko'kdagi Temir qoziq yulduzi va hayot yo'llari haqidagi gap yozilgan edi.

— Ha, adolat chirog‘i, Siz hayron bo‘lyapsiz. Biroq men podshoh bo‘lganimdan e‘tiboran Sizning so‘zlaringiz mag‘zini to‘liq tushunib yetdim. Ularni aytganingiz uchun Sizdan minnatdorman. Faqat shuning uchungina ularni yozib qo‘yganim yo‘q. Qadrli ustozim, urush bo‘ladi, men yurish boshlashim kerak. Agar men oddiy maktab topshirig‘ini nihoyasiga yetkazolmasam, qanday qilib yurishni muvaffaqiyatli yakunlay olaman. Mana u, tayyor. Endi men kurashni boshlashga buyruq beraman.

— Axir unda, shohim Zahiriddin Muhammad, nega mening chodirimni buzdirib tashladingiz, u yerda tinchgina uxlab yotuvdim-ku?

— Buzdirganimning sababi shuki, toki men hukmronlik qilarkanman, Sizga alohida chodirning keragi bo‘lmaydi. Mening maslahatchim sifatida mudom yonimda bo‘lishingizni istayman. Shunday bo‘lasizmi, adolat chirog‘i?

— Ha, shohim, faqat bir shartim bor.

— Qanaqa shart?

— Maktab gilami ustida men doimo chin haqiqatni ayta olay. Ortiqcha bejamalarsiz va xushomadgo‘yliklarsiz faqat haqiqatni gapiray.

— Aynan mana shuni xohlayman, ustoz. Maktab gilamini hamma joyda, keng sahroda ham birga olib yuramiz, u yerlarda Siz menga hamrohlik qilasis, buni Sizdan iltimos qilaman. Oqillik chashmasi, men Siz bilan bir jangovar otdan garov o‘ynayman, ya‘ni Farg‘ona podshohi biror marta ham sahro eshagidan maslahat so‘rashga majbur bo‘lmaydi.

— Alloh senga yor bo‘lsin, shohim, — Mirzo Ulloh sobiq o‘quvchisini quchoqladi, — mittigina oppoq quyondan ham garov o‘ynayveraman. Bilaman, sen bir umr sho‘x bolaligingcha qolaverasan, biroq sendek sho‘x bolalar xalqni boshqarar ekan, men unga jon deb xizmat qilaman.

„Baqaloq la‘l“ning burni, bamisoli u yerga quyoshning ilk nurlari tushgandek qizardi, bu chinakam quvonch belgisi edi. Qarorgoh uyg‘ondi. Tuyakashlarning baqirish-

lari, sipohilarning xirgoyilari, tuya qo'ng'iroqlarining jangri quloqqa chalindi. To'satdan qattiq dod-voy eshitildi.

Zahiriddin Muhammad Mirzo Ulloh bilan nima voqea sodir bo'lganini ko'rish uchun chodir eshigiga kelishdi. Odamlar bir otning atrofini o'rab olishib, haydab kelishardi. Ot o'tlamoqchi bo'lgandek boshini pastga egib olgandi. U biqinida hech bir turtki sezmasdi. Ustida bir sipohi o'tirgan bo'lsa-da, u o'lgan edi. Gavdasi otning bo'ynida chayqalib kelar, qo'llari orqasiga, oyoqlari otning qorniga bog'langan edi.

— Bu odam kim? — so'radi podshoh.

Bosh qo'mondon oldinga chiqdi.

— U janub tomonga urush xabarini yetkazishi kerak bo'lgan eng yaxshi jangchimiz. U jo'nab ketganidan bir soat o'tib ot o'lik egasi bilan qaytib keldi. Unga pistirmadan turib o'q uzishgan. U dushman qo'lga tushgan, uni o'ldirib, qaytarib jo'natishgan.

— U qanaqa o'q ekan? — Zahiriddin Muhammad otliqning yelkasiga sanchilgan o'ldiruvchi o'qqa nazar tashladi.

— Bu Shayboniy sipohilarining yashil o'qi, hazrati oliylari, men uni patli charmidan taniyman. U zaharlangan. Yuzlaring sahro qumida kuygur yaramaslar, uning uchini sasigan hayvonning yog'iga botirib olishgan.

Zahiriddin Muhammad bilan Mirzo Ulloh, o'q dastasiga o'yib yozilgan yozuvni o'qish uchun yaqinroq kelishdi. Ular: „Qilichim qonsiragan. Nimjon bolakay, yuzingda nechta burning bo'lsa, sen o'shancha hafta podshohlik qilasan“, degan so'zlarni o'qishdi.

Xat fors tilida, Zahiriddin Muhammad qiynala-qiynala yozishni o'rgangan o'sha harflar bilan yozilgan edi.

— Shayboniyxon menga salom yo'llabdi, — dedi u, — men unga javob yo'llayman. Keyin u odamlarga qarata qichqirdi: — Menga aytinglar-chi, podshohingizning qancha jangchisi bor?

— O'n besh mingta jangchi jangga tayyor, o'n besh mingta jangchi o'limga tayyor, — degan javob yangradi. — Tayyormiz!

— O‘n besh ming jangchi, bu degani Farg‘ona podshohining o‘n besh ming yuzi degani. Men Shayboniyxonga: „Kel, juda xohlayotgan bo‘lsang, burnimni sanab ko‘r“ degan xabar yuboraman.

— Tayyormiz! — deya tag‘in bir bor qichqirishdi askarlar va quollarini baland ko‘tarishdi. Mirzo Ulloh Zahiriddin Muhammadning qulog‘iga shivirladi:

— Xabarnomang yaxshi, shohim, kel men uni qog‘ozga yozib beray. Shayboniyxon undan biror xato topsa, rosa xursand bo‘lardi.

NOG‘ORA CHALINDI

Yo sh zamin olam zinalari bo‘ylab kunning yaraq-lagan nurida uch bora yuqoriga ko‘tarilib, tunning qora soyasida uch bora pastga tushdi. Xalq „Biyno basir“ deya baho bergan Qosimbek, oq kigizga o‘tirib Farg‘ona taxtiga ko‘tarilgan bola huzuriga, poytaxtga shoshilgan kundan beri uch kecha-yu uch kunduz o‘tdi.

„Biyno basir“ning qarg‘ishi va yosh podshohning qat‘iyligi, barcha botir yuraklarning shodligi sifatida namoyon bo‘ldi. Biroq barcha sotqinlarning sharmandaligi bo‘lib, ayni shu paytda Axi qal‘asi devorlari atrofida sodir bo‘layotgan voqealar ham ayon bo‘lishi kerak. Bilib qo‘yinglar! U yerda bo‘lgan ishlardan kamgina odam xabardor. Ishtirokchilarning deyarli barchasi jim turishni afzal ko‘rishadi.

Minora tepasidagi mudhish sirdan voqif bo‘lgach, Qosimbek odamlari bilan qal‘ani shoshilinch tark etdi. Hech kim uni to‘xtata olmadi. Lekin darvoza oldida tuyalarning yumshoq qadam tashlashi eshitilmay, ko‘prikka olib boradigan tosh yo‘lda tuyoqlarning dupuri tingach, qal‘abegi darvozani yopishni buyurdi.

Axi darvozasining kattaligi Buxorodagi Kumush darvozacha bor. Uning metall qoplangan, qoyada o‘sgan eman daraxtining yog‘ochidan qilingan tavaqalari, har kechqurungidek, oshiq-moshiqlari g‘ichirlab yopildi. Temir

to'sqichning uchi yerga sanchildi. Qal'a soqchisi esa o'sha zahotiyoq qal'abegi huzuriga qarab yugurdi va jo'nab ketayotganda Qosimbekning peshanasi yomon tirishganini, odatda u qattiq hayajonlansa yoki g'azabi qaynasa shunday qilishini aytdi. Bundan tashqari, o'sha so'qir hayotida birinchi marta uning, ya'ni soqchining salomiga qarg'anib alik olibdi.

Shunda qal'abegi masxaraomiz kuldi va: — Seni odamlar Chopuq (chopiq) deyishadi, chunki tepangdan iyaginggacha butun yuzing tilim-tilim bo'lib yotibdi. Sen botirsan, buni isbot qilgansan. Bir devonaning qochib ketayotganidan nega tashvishga tushasan? Yaxshisi qo'llaringning kuchiga va qal'abegining aqliga ishon, gapimni tushundingmi?

— Nima desangiz shu, xo'jayin, — javob berdi Chopuq va qo'llarini ko'ksiga chalishtirdi, — sizga biror maslahat berishga mening haddim sig'maydi. Shunga qaramasdan bir gapni aytib qo'ysam: oramizda shunday odamlar borki, ular ko'pni ko'rgan, ularning og'izlarini yopish qal'a darvozasini yopishdan ko'ra qiyinroq.

— Kallang ishlaydi, do'stim, — dedi qal'abegi, — aytgan so'zlaring aqling ishlashidan nishona. Diqqat bilan gaplarimga quloq sol. Bugun Zuhra yulduzi tuni. Bu yarqiroq yulduz bugun boshqa tunlarga nisbatan osmonda uzoqroq turadi va u xiralasha boshlaganda quyosh nur socha boshlaydi. Bu mening omad tunim bo'ladi, shu sababli men shon-shuhrat yo'limga qadam qo'yaman, kim mening buyrug'imga qarshi chiqsa, tiriklay terisini shildiraman. Gaplarimni qulog'ingga quyib ol: Zuhra yulduzi qancha charaqlab tursa, shuncha muddat men yolg'iz bo'lishim kerak, biror zot menga xalaqit bermasin. Zuhra-ni nuri oy soyasida qolib ketsa, unda tayyor bo'lib tur. Esingda bo'lsin: oyniing nur sochishi shu darajaga yetishi kerakki, sen oq ipni qora ipdan ajrata oladigan bo'lg'in, keyin — bir lahza ham oldinroq emas — shovqin-suron ko'tar, „Dushman yaqinlashdi!“ deya xabar ber. Nog'ora gumburi odamlarni uyqudan uyg'otsin. Bordi-yu,

choparlar kelishsa, hatto ular podshoh choparlari bo'lsa ham, darvozani ochma. Ammo jigarrang mo'ynali telpak kiygan odamlar kelib: „Aksi, ochil, sen mamlakat kalitisan“ deyishsa, ularni kirgizib, huzurimga olib kel.

Bu gal Chopuq yuzini yergacha tekkizib ta'zim qildi va: — Xo'jayin, buyrug'ingizni bajaraman. Bilaman, siz mening xizmatlarimni e'tiborsiz qoldirmaysiz, — dedi.

Uning sovuq basharasidan biron fikrni, biron harakatni uqib olish qiyin. Uning nigohi xuddi sharpalar kezib yurgan Hindukush tog'i tepasiga tikilgan yovvoyi hayvonlarning ko'zidek sirli va qahrli edi.

— Chirog'ingni olgin-da, menga podshoh bog'ini ochib ber, — buyurdi qal'abegi. — Hozir u yerga kirishimga qarshilik qilishi mumkin bo'lgan biror kimsa yo'q.

Chopuq burilib ketdi. Qal'abegi uning izidan bordi. Ular izma-iz zinadan yuqoriga chiqib, pastga tushib, qorong'i zinapoyalar, g'ira-shira hovlilar orqali nihoyat tor, liqillab turgan yog'och ko'prik orqali o'tib borishdi. Qal'abegi qaddini g'oz tutib, qalqonni dingirlatib, gurs-gurs qadam tashlar, uning yo'lini yoritib borayotgan qul esa xuddi mushuk yurgandek sezilmay borardi. Manzilga yetgach ikkovlari ham to'xtashdi.

— Chiroqni menga ber, — dedi qal'abegi, — meni yolg'iz qoldir. Men yulduzlarim bilan yakkama-yakka so'zlashaman.

Lekin qal'abegi podshoh bog'ida yolg'iz o'zi qolgach, „o'z“ yulduzlariga nazar tashlashni va ular bilan yakkama-yakka gaplashishni xayoliga ham keltirmadi. U bu gapni Chopuq oldida o'zini ulug'vor ko'rsatish uchungina aytgan edi. U keksa podshoh ba'zan yolg'iz o'zi o'tiradigan sevimli burchakka bordi, bu yerda u o'z o'y-fikrlari bilan yolg'iz qolar, qushlarning yoqimli sayrashiga, favvoraning shaldirashiga yolg'iz quloq tutar, uning tomchilari oy nurida yaltirab tun ko'ksiga ko'tarilardi-da, shu zahotiyuq parcha-parcha bo'lib, atrofidagi gullar ekilgan hovuzga behol quyilardi. Qal'abegi atirgullardan qilingan tirik devor oldida

qadamini sekinlatdi, biroq u chamandek ochilgan gullarga e'tibor qilmay, barmoqlari bilan avaylab o'tkir tikanlarni siladi.

— Gapimga kirmaganlar uchun yaxshigina vosita, — deya o'yladi u va xotirjam bo'lib nari ketdi.

Oy tog' cho'qqisi osha borgan sari yuqoriroq ko'tarila bordi, nihoyat shunday kuchli nur socha boshladiki, oq ipni qora ipdan ajrata olsa bo'lardi. Shu payt ustunli uzun peshayvondan nog'oraning uch marta urilgan dahshatli gumbur-gumburi eshitildi. Bu qal'abegi buyurganidek qo'rqinchli ovoz chiqargan ruhlar nog'orasi edi. Uning harakatga keltiruvchisi o'g'ri va jallod, uzoq yillardan beri temirga parchinlab tashlangan nusxa edi. Bordi-yu, u kuchdan qolsa sho'ri quriydi. Ruhlar nog'orasining bo'yi ikki odam bo'yicha kelar, sirti ulkan metall bilan qoplangan, unga bir quloch uchi temir bolg'adek turtib chiqqan to'qmoq gumburlab urilardi.

Ruhlar nog'orasining gumburi shu darajada kuchliki, u qal'aning mustahkam tosh devorlarida aks sado berib, titratib yubordi. To'qmoq bir maromda urilardi. U uch marta xuddi yaralangan ho'kizdek bo'kiradi, uch marta tog'lardagi sharpa iblisni qo'rqitgandek, uzib-uzib chiyilaydi. Shundan u ruhlar nog'orasi degan nom olgan.

Uch karra uch, u shunday yangraydi. Katta nog'oraning gumbur-gumburi Axsining tor hovlilari va zinalari osha, yo'laklar va zallar osha, jangchilar va qullarning yotoqlari osha, yelim quyuvchilar, qurolsozlar, kamonchilar, g'isht pishiruvchilar, xizmatkorlar osha yangraydi. Havo baayni afsonaviy qushning shovqinli qanot qoqishidan larzaga kelib, aks sado bergandek titraydi.

O, Umarshayx Mirzo, sen ustunli uzun peshayvonda jonsiz holda yotibsan, sen tinchlikni va ruhlar osoyishtaligini sevarding, keksa shoh, eshityapsanmi, nog'ora nima deb bo'kiryapti? Sotqinlik! — deb qichqiryapti u, sotqinlik! — deya bo'kiryapti u. Sening murdang osha uning vahimali ovozi qal'adagi, shahardagi, butun mamlakatdagi

odamlarga ma'lum qilyapti: Dushman yaqinlashmoqda! Yana uch karra uch soatdan so'ng dushman elchilari Axxi qal'asi darvozasi oldida bo'lishadi!

Uch karra uch, uch karra uch — zarbalar yanada kuchliroq uriladi. Nog'orachi bo'shshmasligi uchun uning terlab-pishgan yelkasiga xipchinlar yog'iladi. Endi qichqiriq qal'aning yerto'lalariga ham yetib bordi, u yerda — yerdan uch qavat pastda omborchilar, suv va don qo'riqchilari va yerosti ishchilari sakrab turishib, qutlari uchganча ko'zlarini ishqalashardi. Katta o'choqdagi yiltiragan olovda mash'alalarini yondirib olib, zinapoyalardan yuqoriga qarab shoshilishardi.

Uch karra uch, uch karra uch! Qal'a hovlisida hamma u yoqdan bu yoqqa yugurardi. Qurollar, yelim idishlari, oltingugurt toshlari, tola bog'lamlari, otiladigan toshlar shoshilinch bir joyga yig'ildi. Shoshqaloq odamlarning, endi vaqt o'tdi, deya so'kingani eshitar, ayrimlari esa, nega qal'abegi tayyorgarlikni ertaroq boshlashga buyruq bermagan, tushunmaysan kishi, axir urush xavfini hatto har bir sichqon ham bildi-ku, deya oshkora gapirishardi.

Har bir sichqon bilishini qal'abegi bilmasmidi? O, nega bilmasin, u bundan-da ko'proq narsani bilardi, hammadan ko'ra ko'proq bilardi. O'z rejasini amalga oshirish fikr-o'yi bilan yonarkan, u Chopuqdan so'radi:

— Menga xayrixoh jangchilar bilan gaplashdingmi?

— Ha xo'jayin, siz bilan Buxorodan bu yoqqa kelgan jangchilar sizga ergashishga tayyor.

— Barakalla, Chopuq, bu ishni qoyillatding. Endi barcha jangchilarni, qal'ada yashovchi barcha odamlarni podshoh murdasi yotgan uzun peshayvonga to'pla. Uni biror kimsa, hatto ruhlar nog'orasi ham uyg'atolmaydi. Hamma kelsin, uqdingmi? Hamma...

— Uqdim, xo'jayin, bajaraman.

Cho'yan nog'oralarning gumbur-gumburi endi uzluksiz yangraydi va, nihoyat, yagona qo'rqinchli shovqin-suronga qo'shilib ketadi. Terga botgan, holsizlik va og'riqdan qiynalgan bandi bolg'a bilan uraveradi.

Qal'abegining ustunli uzun peshayvondagi podshoh murdasi oldida to'planish haqidagi buyrug'ini vahimali shovqin bilan odamlar bir-birlariga yetkazishdi. Bir-birlarining quloqlariga baqirishib, qo'llari bilan tortishib, itarishib, tor yo'lakda tiqilishardi. Odamlar g'ovur-g'uvuri, qurollar shaqir-shuquri eshitilardi. Nayzalar pastak eshiklarda egilib, kuchli qo'llar bosimi ostida maydalanib ketardi. Peshayvonga qancha ko'p jangchi yaqinlashsa, ruhlar nog'orasining gumbur-gumburi yanada qo'rqinchliroq, guras-guras kelayotgan odamlar xatti-harakati yanada hurkakroq bo'lib borardi. Ular marhum hukmdorlari yoniga yaqinlashardi, ularning orasida biror kishi yo'q ediki, podshohning himmatliligi va adolatliligi tufayli qadrlanmagan bo'lsin.

Mana Axsidagi askarlar va qullar uzun peshayvonda yonma-yon turishibdi. U „Jim bo'linglar“ degandek qo'lini ko'tardi. Go'yo hoziroq urushga kirmoqchidek, uning yuziga dubulg'a pardasi tushirilgan edi. Umarshayx Mirzoning jasadi qo'yilgan gilamdan narida, xuddi ulovga bog'langan yukdek charm ichiga solib tikilgan baland taxta turar, ammo uning ustiga gilam to'shalib, yostiqlar qo'yilgan edi. Qal'abegi o'shaning ustiga o'tirdi.

U uch marta boshini murda oldida egib, go'yo unga hurmat bajo keltirdi. So'ngra yuzidagi dubulg'a pardasini ko'tardi, yuziga oy shu'lasini tushdi. Qal'a ahli tiz cho'kishdi, faqat qal'abegining tanqo'riqchisi, buxoroliklar tik turganicha qolishdi. Endi u so'z boshladi:

— Axi qal'asining erkaklari, gapimga quloq solinglar. Men, marhum podshoh Umarshayx Mirzoning talabi bo'yicha, menga majburiy bo'ysunishlaring ifodasi sifatida bosh egishlaring lozim bo'lgan odamman. Men sizlarga gapirishimdan oldin o'z qarorlaringni menga bildiringlar.

Shunda hamma, oyning oppoq nurida xona o'rtasida o'tirganlar ham, ustunlar soyasida cho'k tushganlar ham, qal'abegi bu yerga olib kelgan buxoroliklar odatiga ko'ra boshlarini egishdi. Paxmoq soqolli boshlar uch marta pastga egilib, tepaga ko'tarildi. Go'yo shamol salla qo'ndirilgan

dalani uch bora silab o'tgandek bo'ldi. Erkaklar o'z qarorlarini beparvo ming'irlash bilan izhor qilishdi: — Umarshayx podshoh sizni bizga bosh qilib qo'ydi. Sizga bo'ysunsak, unga bo'ysunganimiz bo'ladi. Biz sodiqmiz!

Qal'abegining yuzida o'zgarish sezilmadi. Faqat uning yonida o'tirganlar uning ko'zlaridagi sinovchan qarashni paydoashdi. U biroz oldinga egilib, so'zida davom etdi:

— Jangchilarim va qullarim, nima voqea sodir bo'lganini hammalaring bilasizlar. Mehribon shohimiz Umarshayx Mirzo qanday falokatga yo'liqqanidan xabarlarining bor. Mudhish tasodif shunga olib keldi. Ustunli uzun peshayvon tag'in odamlardan hosil bo'lgan, ustini shamol silab o'tgan dalaga o'xshab qoldi. Tag'in chayqalayotgan boshloqlarning g'udda-g'udda boshlariga o'xshagan sallali boshlar goh egilib, goh rostlana boshlashdi. Old tomonda faqat bir kishi qimir etmay, qaddini tik tutib qotib turardi. U bir qoqsuyak odam bo'lib, nimjonligidan qal'ani egallashda ishtirok etayotgan kuchli, baquvvat odamlar unga deyarli e'tibor qilishmasdi. Ayni mana shu, hammadan nimjon odam, namoyishkorona gerdayib o'tirar va ko'rinishidan sadoqatda boshqalarga taqlid qilishga ham urinmasdi. Kichkina yuzidagi ko'zlari xuddi lochin ko'zlaridek boqardi.

Qal'abegi qo'lidan kelganicha mulohaza bilan ish qildi: u o'sha odamning isyonkor qiyofasiga e'tibor ham qilmay, o'z muvaffaqiyatiga ishongan odamdek bemalol so'zida davom etdi. U gapirar, hamma unga quloq solardi:

— Dahshatli xavf-xatar boshimizga soya solib turgan mana shu lahzalarda, men sizlarga qal'amizda sodir qilinayotgan bir ishni ma'lum qilmoqchiman. Quloq solinglar! Qaysi bir yaramas nusxalar meni o'ldirishni rejalashtirayotganlarini bilib qoldim. Aytinglar-chi, shu ish to'g'rimi?

— Ayting bizga, u ifloslar, itvachchalar kimlar? — so'rashdi odamlar bir ovozdanda. — Biz ularni naq osamiz! Boshlarini kundaga qo'yib uzamiz! Qal'abegi, ayting bizga, hoziroq, shu yerda saxovatli, adolatpesha marhum huzurida ayting, toki uning ruhi xotirjam bo'lsin. Ikkilanmang, vaqt

uchqur toshdek shoshyapti, biz qal'a devoriga chiqishimiz kerak.

Shu payt Chopuq omma oldiga chiqdi-da, paytdan foydalanib, mug'ambirona so'z boshladi:

— Qal'a ahli, o'zlaring aytdinglar, vaqt uchqur toshdek shoshmoqda. Biz uning ortidan quvishimiz, devorga chiqishdan oldin haqqoniy gapni aytib qolishimiz lozim. Marhum podshoh yotgan ayvon — rasm-odatimiz shuni taqozo etadi — adolat ayvoni bo'lmog'i kerak. Shuning uchun avvalo qurollarni tashlaylik, ular haqiqatni gapirishga yo'l bermaydi.

Shu so'zlarni aytib, Chopuq podshoh Umarshayx Mirzo jasadi yotgan gilam oldiga borib, qilichi hamda boshqa qurol-aslahalarini qo'ydi. Qal'abegining tanqo'riqchisi ham xuddi shunday qildi. Qorong'ilikda o'tirgan odamlar oldinga chiqib, xuddi biror e'tirozga duch keladigandek, shoshapisha, yoylari, o'qdonlari va boltalarini murda yotgan gilam yoniga qo'yishdi va qal'abegiga qarab: O, xo'jayin, oldingizda qurollarimizni tashladik — endi bizga huquq bering, — deyishdi va yana qorong'ilikka singib ketishdi.

Qolgan jangchilar va qullar qal'abegining buxoroliklari qurolsiz turishganini ko'rgach, ko'ngillaridagi ishonchsizlikdan xalos bo'lishib, oldinga chiqishdi.

Ular ham qurolsizlanib: Xo'jayin, bizga huquq bering, huzuringizda qurollarimizni tashladik, — deyishdi.

— Sizlarga huquq beraman. — Qal'abegining ovozi quvonchli jarangladi. — Xuddi qozixonada o'tirgandek o'tiringlar. Sizlar jazolashni xohlaysizlar, kim iflos qo'liga menga qarshi qurol olganini bilishni istaysizlar. Unda eshitinglar, sizlarga aytmoqchi bo'lgan gaplarimni paysalga solib bo'lmaydi. Tog'da yoqilgan gulxanlardan ma'lumki, Shayboniyxon askarlari Axi qal'asini zabt etish maqsadida Farg'onaga hujum qilgan. Baayni bahor yomg'iri tomchilaridek behisob qo'shinni boshlab kelmoqda. Bizning g'aribona yerimiz uning otlari tuyoqlari ostida larzaga keladi. Qal'a ahli, bilasizlarki, Shayboniyxon askarlari yer yuzidagi eng jasur, eng jangari odamlar, lekin ulardan

ham jasurroqlar borki, bular faqatgina Axsi erkaklari orasida topiladi.

— O, mahmadona chayon! Uning burnini yonayotgan olovga ishqalash kerak, — deya g'udrandi bosh egmay o'tirgan odam. Lekin biror odam unga parvo qilmadi, qal'abegi so'zida davom etdi:

— Andijon shahridan ham maxfiy xabar oldim, uni sizlarga ma'lum qilaman. Unda aytilishicha, shahzoda Zahiriddin Muhammad otasini — Alloh uni rahmatiga olsin — minoradan yiqilibdi, deb eshitib, yig'laganmish. Ha, albatta, bola bunday qilishdan uyalmaydi. Hali yoshgina bo'la turib, katta odam qatoriga o'tishi kerak bo'lgan kimsa ko'z yoshi to'ksa, kechirsa bo'ladi. Lekin, buyog'ini eshitinglar, qal'a ahli. Andijonda, eshitishlaricha, mamlakat podshohsiz qolganmish, ukasining tarafdorlari Zahiriddin Muhammadga qarshi ko'tarilib, u oq kigizga o'tirishi lozim bo'lgan podshoh tepaligida qonli to'qnashuv bo'lganmish. Agar Zahiriddin Muhammad chinakam erkak bo'lganida edi — axir bu qat'iyatli va bahodir jangchining burchi — men uning oldida bosh egib, shunday hukmdorga xizmat qilishga loyiq bo'lganimdan Yaratganga shukronalik keltirardim. Lekin Zahiriddin Muhammad bunday ishni qilolmadi...

— Qal'a ahli, sizlarga murojaat qilaman: xotinlarning ishini qilinglar-da, soqolli yuzlaringni parda ostiga yashiringlar, negaki sizlar shoh Umarshayx Mirzoning o'g'li atalmish o'z hukmdorlaringdan uyalishlaring kerak. U erkaklar urushga kirganini ko'rib, keksa enagasi yoniga yugurib borib: „Enagajon, meni yashiring!“ deb yalinibdi. Enagasi uni sandiq oldiga olib borib, ichiga tushiribdi, qopqog'ini yopib, ustiga butun og'irligini tashlab o'tirib olibdi. Ancha-muncha vaqt o'tgach, ayollar kamzulini kiyib olgan shoh sandiq ichidan turib so'rabdi: „Ayt-chi, enagajon, jang shovqini eshityaptimi?“ Enagasi javob beribdi: „Jasur bolakay, qandaydir taraq-turuq ovozlari eshityapman, bu saroy oshxonasidan kelayotgan bo'lsa kerak“. „Unda yana biroz kutaman!“ — mana Zahiriddin Muhammadning javobi shu bo'libdi.

— Qal'a ahli, mana shu sandiq ichidagi shoh bizga hukmdor bo'larinish! Faqat qon, seldek oqqan qongina bizdan bu isnodni yuvib tashlay oladi. Sho'rlik shohimiz Umarshayx Mirzo o'g'li, buyuk Temurning avlodi sandiq ichida jang olib borayotganini bilsaydi, aqldan ozib, yoqasini chok etgan bo'lardi. U „Uni o'ldiringlar!“ degan bo'lardi, — o, shunday degan bo'lardi, bunga imonim komil. — „Uni o'ldiringlar! Uni o'ldiringlar! Toki sharmandalik bundan ham oshib ketmasin!“ deya bizga xitob qilgan bo'lardi.

Qal'abegi yuraklarni g'azabga keltiruvchi nutqini tugatib, uning ta'sirini kutib turdi.

— Rost gapiryapman, deb ont iching, — deyishdi yig'ilganlardan ayrimlari.

— Ont ichaman, — javob berdi qal'abegi. — Men ko'zguga yaqin kelsam, u mening qiyofamni shunday aniq va haqqoniy aks ettirdiki, og'zim ham yosh podshohimizning sharmandali holatini xuddi shunday aniq va haqqoniy ifoda etmoqda.

Shu so'zlar aytilib ulgurmay, lochin ko'zli odam o'rni-dan irg'ib turdi. Uning yuzi azoblanishlardan burishib ketgan, ko'zlarining oqi oyning xira nurida yiltillardi.

— Qal'abegi aytgan gaplar yolg'on! — deya qichqirdi u. — Do'stlarim, og'aynilarim, bu odamdan ehtiyot bo'linglar! Uning ichgan qasami ham yolg'on, tili og'zida chirib ketsin, ilohim!

— Jim bo'l, it, jim bo'! — vishilladi qal'abegi, — bo'l-masa tovuqmiyangni qo'llarim bilan ezib tashlayman!

— Bilganingni qil. Menga farqi yo'q. Meni qo'rqitol-maysan, sen qo'tir itdan tug'ilgan, sen iflos, sotqin buxorolik! Yuzingga aytaman: men Zahiriddin Muhammadni, yosh podshohimizni xuddi o'z o'g'limdek bilaman. Eshitib olinglar, qal'a ahli, Zahiriddin Muhammad qo'rqoq emas, u qudratli, qo'rqmas qalbga ega, u shunday jasurki, o'zini Farg'onaning to'la huquqli podshohi deb aytishga haqli!

Sadoqatli inson bu so'zlarni odamlarga qarata bor kuchi bilan shunday baqirib aytdiki, go'yo ular jimjit kechada aks sado bo'lib, tog'larning ovozi bo'lib yangradi, deb

o‘ylash mumkin edi. Bu so‘zlar yig‘inda shov-shuvga sabab bo‘ldi.

Shu lahzada murda yotgan oy nuriga ko‘milgan gilam chetida Chopuqning yuzi ko‘rindi. U odamga o‘xshamas, bamisoli oyoq bilan ezib tashlangan qurtga o‘xshardi.

— To‘xtanglar, men ham gapiray, — qichqirdi u qo‘llarini silkitib. — Bilasizlar, men tilimga hech qachon yolg‘on so‘zni olmaganman, sizlarga aytib qo‘yay: qal‘abegimiz rost aytyapti! Bilib qo‘yinglar: u haqiqatlarning haqiqatini so‘zlayapti. Ont ichaman, poytaxtdan bunday maxfiy xabar mening ham qulog‘imga yetib keldi, menga aytinglar-chi: sizlarga sandiq ichida biqinib yotadigan podshoh kerakmi yoki jang maydonida g‘alabani ta‘minlaydigan podshohmi? Men esa, ochig‘ini aytsam — hukmdor sifatida bolani emas, balki erkakni tan olaman.

— Sandiq ichidagi podshoh? Jin ursin, yo‘q, xohlamaymiz! — degan qichqiriq bir-biriga ulanib ketdi. — Qo‘rqoqning qo‘shini sotqin, qochqoq bo‘ladi. „Huv-huv“ deb qichqirsang bo‘ldi, juftakni rostlaydi!

Nihoyat shovqin-suronni jimlikni talab qilgan ovozlar bosib ketdi.

— Kelinglar, bir qarorga kelaylik, — deyishdi ular. — Bir xulosaga kelishimiz uchun qal‘abegi tag‘in gapirsin. Vaqt otilayotgan toshdek shoshmoqda.

Qal‘abegi buni ikki bor takrorlatib o‘tirmadi: — Bor gap shuki, jangdosh og‘aynilarim, do‘stlarim! Mening hayotimga qasd qilmoqchi bo‘lgan qotillarning kimligini aytadigan lahza keldi. — Qal‘abegi qo‘li bilan sekin imo qilib, biror so‘z demasdan, lochin ko‘zli odamni — o‘z fikrini aytishga jur‘at qilgan odamni ko‘rsatdi, u faqat qo‘lida qurol bo‘lgandagina o‘zini kuchli his qiladigan, shundagina jasur bo‘ladigan qahramonlar toifasidan emas edi.

Shu taxlit gunohkorga aylangan kimsa bir zum riyokorlik va yovuzlik oldida qotib qoldi. Keyin og‘zini ochdi-da: „Yolg‘on aytyapsan... yolg‘on aytyapsan...yolg‘on aytyapsan!“ deya shunday qichqirdiki, butun tevarak-atrof larzaga keldi.

Ammo Chopuq xo‘jayiniga doim kerak bo‘lgan paytlardagidek hozir-u nozir turardi. U qal‘a ahliga qarab dedi:

— Quloq solinglar, agar gaplarim yolg‘on bo‘lsa, mana shu tunda Alloh boshimga yashin yog‘dirsin. Men uchun haqiqat muqaddasdir, u men uchun oltin, obro‘-e‘tibor, shon-shuhrat bilan teng. Mana bu esa, — u barmog‘i bilan lochin ko‘zli kishini ko‘rsatdi, — mana bu qal‘abegimizga qarshi hasad og‘usi bilan zaharlangan. U tun qorong‘iligida, qal‘abegi uxlab yotgan paytda uni o‘ldirmoqchi bo‘ldi. Tunning xira chehrasi — oy hali chiqmagan edi, sekin uning to‘shagi yoniga keldi. Biroq men uyg‘oq edim, qarab uni tanidim, u qochib ketdi. Bu rost gap, qudratli Alloh nomidan qasam ichaman.

Qiziqki, yig‘ilganlar orasida, shunday dahshatli ayblovga qaramasdan, lochin ko‘zli odamni tutadigan birorta qo‘l ko‘tarilmadi, u bo‘lsa jim o‘tirardi. Uning birovga zimdan suiqasd qilishga qodir ekanligiga hech kimning ishon-gisi kelmasdi. Shunga qaramay... hademay u azoblab o‘ldirilganda voy-voylamasin uchun uning lablari mahkam yumilib qoladi.

— Uning oyoq-qo‘llarini kishanlab tashlanglar, — qal‘abegining buyrug‘i yangradi. Buxoroliklar himoyasiz kimsani kishanlash uchun tutishdi. Yengilgan kimsa nimjon qo‘llari bilan zo‘rg‘a qarshilik ko‘rsatdi. Faqat kishan kiygizmoqchi bo‘lishgandagina u o‘ng qo‘lini tortib oldida, bir qora soqolga yopishdi. Siltab tortish, jon holatdagi qichqiriq... Soqoli tortilgan buxorolik bir tutam tukidan mahrum bo‘ldi.

— Ularni qaytib ol, — masxaraladi uni lochin ko‘zli, — kamini xo‘jayiningning soqolidan ol.

O‘sha zahoti uni temir kishanga solishdi. Uni shunday mahkamlab bog‘lashdiki, xuddi podshoh Umarshayx Mirzoning o‘ralgan jasadiga o‘xshab u yotgan gilamdan nariroqda yotardi.

Sadoqatli deb ishongan do‘stlaring qani, jasur inson? Og‘ayningman, degan odamlar qani? Kulfatda senga madad bo‘lishga tayyor tura oladigan birortasi ham yo‘q...

Unchalik emas, uchta kishi harakatga keldi har qalay, biroq ularning ovozlari qanchalik jur'atsiz:

— Qal'abegi, vijdongizga quloq soling. Avvalo, u gunohkormi-yo'qmi, buni tekshirib ko'rishga bizga imkon bering. Qal'a ahli yig'ini sizning hukmingizni ma'qullamaguncha u ozod bo'lsin va unga hech kim qo'l tekkizmasin. Bizning qarorimiz shu, o'zga emas.

Shunda qal'abegi xaxolab kuldi.

— Voy devonalar-ey, sizlar o'ylaysizlarki, menga sizlarning maslahat va huquqlaring ja kerakmi? Men bu yerda buyruq bera olaman, yolg'iz men!

U o'z qullariga qarab qichqirdi:

— Bularni ham tutib bog'langlar, ular g'alayon ko'tarishmoqchi.

Qo'lga olinganlar tepinib, qo'l bilan itarib qarshilik ko'rsatishdi, ammo foydasi bo'lmadi. Buxoroliklar, po'stinlari ostiga bekitib, o'tkir xanjar olib yurishar, ularni gardanga yoki bo'yinga qo'yib bir tortsa, zarba berishga tayyor qo'llarni uzib, eng baland ovozni ham o'chirib tashlashardi. Uchala odam behol yiqilishdi, ularni ham yengishdi.

— To'xtang, qal'abegi, murofaa qurolsiz bo'ladi, deya va'da berib, talab qilmagan edingizmi? Mehmondo'st insonning xonadoni va murofaa bo'ladigan joy, bular muqaddas joylar. Nega bizlarni aldaysiz?

Bu so'zlarni aytganlar, aldovga toqat qilolmaydigan bir nechtagina botir qalb egalari edi. Boshqalar ularni quvvatlashdi. Ammo ularning barchasi bir xil qismatga duch kelishdi. Ular puch so'zlarga ishonish oqibatida hiylanayrangga qurollarini oldirib o'tirishibdi. Mana endi soddaliklarining alamini tortishyapti. Bandilarni tepib-tepib peshayvonning bir burchagiga olib borib tashlashdi. Mana endi ular kushxona oldidagi tushovlangan qo'ylardek yotishibdi, mana endi ular bir uyum bo'lib yotishibdi: haqni haq, nohaqni nohaq, degan botir, haqiqatning egilishini xohlamagan haqgo'ylar; va'dani aniq haqiqat deb qabul qilgan ishonuvchilar — barchasi qo'ylardek,

nodon, qaysar qo‘ylardek yotishibdi. Odamlar orasida notinchlik va shov-shuv hukmron.

Shu payt bir odam to‘satdan hovliqib minora soqchisining xabarini olib keldi:

— Otlqlar Aysi qal‘asiga yaqinlashmoqda, bular Shayboniy askarlarining oldingi qo‘shini!

Qal‘a ahli o‘rinlaridan sakrab turib, qurollarini zudlik bilan berishni talab qilishdi. Ammo qal‘abegi pinagini ham buzmadi.

— Do‘stlarim, — dedi u, — sizlarga qurol darkor emas, bordi-yu, Shayboniyxon — unga shon-sharaflar bo‘lsin — Aysi qal‘asi oldiga kelsa, agar u sizlarni botir jangchilar sifatida o‘z qo‘shini safiga qo‘shib olish uchun boshini garovga qo‘yib qasam ichsa, unga darvoza ochib beriladi. U bizga do‘st bo‘ladi, u bosib oladigan navbatdagi boy shaharni sizlar, yolg‘iz sizlar harbiy o‘lja sifatida egallashlaring zarur! U yerdagi boyliklarning hammasiga egalik qilinglar: har bir kishi qo‘liga siqqancha oltin, qo‘yni to‘lguncha kumushlarni olinglar. Qullar, shuncha ko‘p narsalarni egarlariga bog‘lab olishsin! Bugungacha kambag‘al edinglar, endi boyishlaring kerak. Xursandmisizlar, unday bo‘lsa, buni so‘z bilan isbot qilinglar.

Axsiliklar hayron bo‘lib turishar, nima qilishlarini bilishmasdi.

— U bizni boplab aldadi, qarshilik ko‘rsatishga endi kech, — deya qo‘rqoqlarcha o‘zlarini yupatishardi. Shu taxlit ular qal‘abegiga sadoqatlarini izhor qilishdi. Bu, endi harakat qilishning vaqti o‘tdi, degan fikrga chindan ishongan odamlarning sadoqati edi, negaki qo‘zg‘alishga ularning kuchlari kamlik qilardi. Bu o‘z kuchiga bo‘lgan ishonchni birpasda yo‘qotadigan, shu sababli osongina aldab bo‘ladigan beqaror zotlarning sadoqati edi. Bu, buxoroliklarning qo‘sh tig‘li xanjaridan cho‘chiydigan qo‘rqoqlarning sadoqati edi. Bu, oltin va kumushga, qul va cho‘rilarga bo‘lgan hirs ko‘zlarini ko‘r qilib qo‘ygan kimsalarning sadoqati edi.

Shoh Umarshayx Mirzo, davlatning tayanchi, adolat elchisi, ishonch himoyachisi, sen yotgan joy bunchalar

zulmat bilan qoplandi! Ko'kdagi oy ham o'tib ketdi va xira nurlarini o'zi bilan birga olib ketdi. Qal'abegi endi uni behad ayblashlaridan ortiq tashvish tortmasa ham bo'ladi. U uyatni yuzidan sidirib tashlab, mug'ambir tulkiga aylandi.

— Nima deb o'ylaysizlar, do'stlarim, — dedi u, — Zahiriddin Muhammad degan bola, agar mamlakatining kaliti Axxi qal'asini yengilmas Shayboniyxon qo'lga olganini bilib qolsa, belanchagini dovonga olib chiqtirarmikan? So'zsiz, uning fikr-zikri ayanchli hayotini saqlab qolishga qaratiladi. Biroq biz uning yo'lini kesamiz. U yuragi taka-puka bo'lib, oldilaringda kuchukchadek sharmandalarcha vangillashi lozim.

— Shayboniyxonga shon-sharaflar bo'lsin! — deya qichqirdi Chopuq.

— Shon-sharaflar bo'lsin! Shon-sharaflar bo'lsin! — deya takrorlashdi erkaklar. Ba'zilar buni tomog'ini yirtib, ayrimlar yarim ovozda, boshqalar ming'irlab takrorlashdi va murda yotgan gilam tarafga hurkib qarab qo'yishdi. Bandi qilinganlar yotgan burchak tarafdan esa: „Sotqinlar!“ degan ovoz bo'g'iq yangradi.

Shunda qal'abegi sakrab turdi.

— Jim bo'linglar, fitnachilar, jim bo'linglar, o'linga mahkum etilganlar! — deya baqirdi. — Ajal soatlaring keldi! Men sizlarga zo'r kiyim kiydiraman, o'sha bilan Shayboniyxonni munosib qarshi olasizlar. Bu qonga belangan bayramona kiyim bo'ladi. Ol ularni, Chopuq, ustlaridagi kiyimlarini burdalab tashlagin-da, podshoh bog'iga eltib tashla, toki o'sha yerda o'z qonlariga cho'milishsin. Bengal atirgullarining shoxlari chiroyli, hidi mast qiluvchi, tikanlari uzun va pichoqdek o'tkir. Miyasini yeganlar! Senlarni bengal atirgullari orasida aylantirish, minglab jarohatlardan qonlaring oqquncha atirgul tikanlari bilan savalash kerak. Boringlar, boringlar! Atirgul to'shaklaringda mazza qilib uxlanglar!

Bandilar peshayvondan olib chiqildi, qal'abegi xohlagan topshirig'ini berdi. Jangovar qo'shin sekin-asta chiqib ketdi.

Bir soatdan so'ng Chopuq qal'abegiga hisobot berdi:

— Xo‘jayin, buyrug‘ingiz bajarildi. Raqiblaringiz shunday holga tushdiki, garov bog‘layman, ularni biror kimsa taniyolmaydi, hatto o‘z onalari ham. Ularning bosh va tanalari behisob jarohatlar bilan qoplangan.

— Yaxshi, Chopuq, men seni taqdir lashim lozim. Agar Farg‘onaga podshoh bo‘lsam, seni hokimiyatimning birinchi amaldori lavozimiga tayinlayman. Endi esa, bor, ehtiyot bo‘lki, qal‘adan hech kim chiqmasin. Shayboniixon hademay kelishi kerak.

Shu bilan qal‘abegi hamda Chopuq yana o‘z ishlari bilan mashg‘ul bo‘lishdi.

Biroq bir nechtagina odam xabardor bo‘lgan tag‘in bir voqea sodir bo‘ldi. Bu xuddi ertakka o‘xshaydi. Ayni bandilarni podshoh bog‘ida dahshatli tarzda qiynoqqa solishni boshlashgan paytda barcha sayroqi qushlar daraxt va butoqlardan uchib ketishdi, ularning mitti yurakchalari bunday vahshiyona manzarani ko‘rib, naq qinidan chiqib ketayozdi. Ular qo‘rquv ichida atrofdan aylanishdi, qanday yordam berishni bilmagach, bu mash‘um go‘shani tark etishdi va qal‘a devorlari kunguralariga, minoralarga, devorlarga uchib chiqib ketishdi. U yerlarda parokanda bo‘lib o‘tirishdi. Lekin ko‘p o‘tmay tag‘in birlashishdi. Podshoh saroyi ayvonlarida chug‘urlashib uchishdi, u yerlar endi jimjit va bo‘m-bo‘sh bo‘lib qolgandi. Ular oyoqchalarini Umarshayx Mirzo jasadi o‘ralgan mo‘yna o‘ramga qo‘yishib, bir-birlariga biqinib olishdi-da, iltijo qilish uchun mittigina tumshuqlarini ochishdi:

— Madad bering, shoh Umarshayx, davlat tayanchi, adolat elchisi, ishonch himoyachisi Umarshayx Mirzo, ko‘zingizni oching! Ular sizni Farg‘ona podshohi deyishdi, biz sizni do‘stimiz dedik, negaki, siz bizni sevardingiz, biz sizga sodiq edik. Gapimizga quloq soling: bugun kechasi bir yovuz yirtqich bog‘ingizga bostirib kirdi. Bu qal‘abegi edi. Sotqinlik va buzuqlik unga hamroh bo‘ldi. Endi sizning atirgullaringiz tikanlari bilan tarafdorlaringizning badanlarini timdalab tashlaganlari uchun alamdan ko‘z yosh to‘kishyapti. Ularning gulbarglari shamolda to‘zg‘ib ketdi, oltin xo‘rozchanning sarg‘imtir

yashil tuxumchalari uyasidan tushib ketib sindi. Shoh Umarshayx, gullar va hayvonlarning do‘sti, biz nima qilaylik?

Eh nodon, mitti qushchalar! O‘ylaysizlarki, podshoh sizlarga javob qaytara oladimi? Podshoh o‘lgan, murdalar esa gapirmaydi.

Biroq beozor moyqut qushi tortinib o‘tirmaydi. U podshohning bosh tomonida turib olib, chirqillashda davom etadi:

— Umarshayx Mirzo, men qal’angiz darvozasi ustidan uchib o‘tdim. Bilasizmi, pastda nima ko‘rdim? Shayboniylar yeridan kelayotgan uchta sipohini ko‘rdim. Ular darvoza soqchilariga qarab: „Aksi, ochil, sen mamlakat kalitisan!“ deyishdi. Ularni haydab solishmadi, balki tirgak-tambalarni pastga tushirishdi. Sipohilar egarlari ustida tik turgancha pastga sakrab tushish uchun tirgaklardan ushlashdi. O, saxovatpesha shoh, ko‘zlaringizni oching! Aksi dushmanning qo‘liga o‘tmoqda, bog‘imizning osoyishtaligi buzildi. Biz endi qayerdan yangi vatan topamiz, kim bizni himoya qiladi, ayting-chi?

G‘aroyib qushlar, sizningcha rostdan ham ajoyibot yuz berishi kerakmidi? O‘lgan odam gapirishi kerakmidi?

Ha, u shunday qildi... Ajoyibot yuz berdi. Xuddi uzoqlardan eshitilgandek, mo‘ynali o‘ram ichidan shoh Umarshayx Mirzoning ovozi yangradi, u: „Kim sadoqatli bo‘lsa, o‘sha qolsin... o‘sha qolsin...“ degan so‘zlarni aytdi.

DUSHMAN BILAN YUZMA-YUZ

*F*arg‘ona tepasida jazirama issiq hukmron. Lojuvard yoz osmonida bir parcha oppoq bulut xuddi tinch dengiz ustidagi yengil shishirilgan yelkandek imillab siljiydi. U quyoshni to‘sib qo‘yganda, qora soyasi o‘zidan ham tezroq vodiy bo‘ylab yelib o‘tadi-da, tog‘-*u* daraxtsiz bepoyon tekisliklar ustida aylanib yuradi.

Aksi yaqinidagi keng dala bugun yoz tongining kumushrang — muattar hididan munavvar emas. Tizzabo‘yi o‘tlar

so'lg'in. Ular rangsiz, chang bosgan, xuddi qum bosgan yerga o'xshaydi.

Otlarning dupuri yerni titratadi. Tez yaqinlashib kelayotgan sipohilar to'dasi orasida shohning oq oti ajralib turadi. Mag'rur jonivor bugun biqinida ikkitadan ortiq oyoqlarning odatdan tashqari turtkisini his etmoqda, biroq ikki karra yuk uning katta-katta qadam tashlashiga monelik qilmaydi.

Otga minib olgan ikkita bola bitta yoshi katta otboqardan ko'ra, hatto u bolalardan birini shahzoda sifatida yelkasida ko'tarib olsa ham, og'ir emas edi. Yoshlik paytida shoh ham, gado ham bir xil og'irlikka ega bo'ladi.

Zahiriddin Muhammad jilovni bo'sh ushlab borardi. Uni orqasidan eng yaxshi do'sti quchoqlab olgan edi, bu huv o'sha jazolash munosabati bilan bangidevona o'tidan qilingan befoyda surtmani uning tovonlariga surtgan do'sti edi. U andijonlik daydi bola edi. Sepkil bosgan yuzi tufayli „Sepkilvoy“ degan laqab olgan edi.

Sepkilvoyning qo'llari shu qadar iflos ediki, ta'rifi ga so'z yo'q. Aniqki, Zahiriddin Muhammadning sovt ustidan kiyib olgan oppoq xitoyi shoyidan tikilgan ko'yilagi uning beg'araz quchoqlashi orqasida biroz aziyat chekadi, lekin hozir bu haqda kim qayg'urardi?

Qo'shin sahroda bamisoli dengiz to'lqinlaridek hayqirib borardi. Orqadan ufqda og'ir yuklar ortilgan xachirlarni haydab kelayotganlar ko'rindi. Ayrimlariga odam bo'yicha keladigan pichan, boshqalariga liq to'la qoplar va og'ir yog'ochlar ortilgan.

Podshoh otining o'ng va chap tarafida ikkita jallodning qora otlari yelib borardi. Otlarning yoli yaltiroq qora, sip-silliq edi. Jallodlar yalang'och qilichlarini har bir kishi undagi qon yuqini ko'rib ogoh bo'lishi uchun qo'llarida ushlab olishgan edi.

Hurpaygan, tishlang'ich harbiy otlarga minib olgan muzofotlik olti bahodir ularning ortidan kelishar, yelkalariga zarang daraxti tomiridan yasalgan og'ir to'qmoqlarni ko'tarib olishgandi. Har bir to'qmoq, Farg'onaning yosh

hukmdorini tovonidan tepasigacha o'Ichaganga nisbatan bir bilak uzunligicha kelardi.

Bahodirlarining to'qmoqlaridan ham kichikroq bola o'z qo'shini bilan dushmanga qarshi shu taxlit ketib borardi. Qonli urush, ko'z yoshli urush, tutayotgan qal'alar, qochayotgan mollar urushi uning yurtiga yuz tutdi. Janubda, Sirdaryoning sinchkov nazarlaridan chetda ilonizi o'zani o'tgan. Shimolga tomon suv yuzasidan chiqqan tippatik sohilsimon tog' tizmasi qad ko'targan. Tog' o'rkachi yo'nalishini devorga o'xshash bir kichik cho'qqi boshlab bergan bo'lib, u o'tib bo'lmas yuksakligi va qo'rqinchliligi bilan har qanday tasodifiy hujumdan himoya qiladi. Sahar payti harbiy kengash chaqirilgan edi. Muzofotlik olti bahodir zarang to'qmoqlarini yerga tashlab, shu so'zlarni aytishdi:

— Yo'limiz daryo va tog'lar oralab o'tadi; yurtimiz tabiati bizning yurishimiz va qo'shinlarimiz qanotlarini asrashi kerak. Agar biz dastlab Aysi qal'asini zabt etish uchun birlashsak — bu hademay yuz beradi — g'oyat kuchli dushmanni yanchamiz.

Qosimbek esa shohga shunday dedi:

— Jasur kishilarning maslahatiga quloq sol! Agar ular ehtiyotkorlikka chaqirishsa, bu aqlli ishki, bu jasurlikning g'alabasini ta'min etadi.

Hademay yetib borishadi. Yelib borayotgan ot tuyuqlarining dupuri bo'g'iq gumburlaydi, sipohilar egarlar ustida bir maromda tebranishadi, yoz quyoshi ayamay kuydiradi. Quyoshni to'sib turgan bulut ham uzoq-uzoqlarga ketib qolgan. U tog'lar-u daryolar osha, urush ketayotgan yurtlar-u tinchlik hukm surayotgan yurtlar osha xotirjam suzib yuribdi. Huv ufqda ko'zdan yo'qoldi.

Otlar charchay boshladi. Ular yurishni sekinlatishdi, shunda ularni o'z ixtiyorlariga qo'yib berishdi. Agar ko'plab sarguzashtlarning ishtirokchisi bo'lgan jasur do'stlar tin olishni xohlab qolishsa, yaxshi sipohi buni ularga zinhor man etmaydi, biroq bu xavf tug'dirishi mumkin.

Zahiriddin Muhammad og'ir dubulg'ani boshidan olib, orqasidagi do'stiga murojaat qildi:

— Sepkilvoy, ochlik meni holdan toydirmoqda.

Uning orqasida o'tirgan isqirt mug'ambir aftini bujmaytirdi:

— Nega meni boshqa befarosat odamlarga o'xshab Sepkilvoy deysan, Zahiriddin? Nega podshoh bo'lganingdan beri meni urishaverasan? Meni otingdan tushir! Dushmanlar menga nayza tiqishaversin, o'zim aybdor bo'laman, lekin meni haqorat qiladigan odam bilan bir egarda o'tirmayman.

— O'tiraver, do'stim, men senga boshqa ism beraman. Ayt, seni qanday atay?

— Meni, shohning eng yaxshi do'stini, Hoji deb ata.

— Ha, Hoji — bu yaxshi ism! Lekin nima desang degin-u, qishki inini kimdir tuproqqa to'ldirib qo'ygan olmaxondek ochman.

— Ko'ryapman, sho'rlik podshoh, — dedi Hoji masxaralab, — sen birorta dono maslahatchisiz bu murakkab yumushingni uddasidan chiqolmaysan.

— Eshitib ol, do'stginam! Birinchidan, men semizlikda sendan ko'ra anchagina kattaman, ikkinchidan, sen taklif qiladigan maslahatchini o'ylab ko'rishim mumkin. Albatta, o'zingni, shohning eng yaxshi do'stini taklif qilasan-da.

— Albatta, ishonamanki, sening shohona farosating bundan yaxshirog'ini tanlamaydi.

— Bilmadim... Menga qanday maslahat berarding? Qornim och sherning qornidek quldirayapti. Ilk maslahating oqilona bo'lsa, keyin ko'raveramiz.

— Xo'p yaxshi... O'zim nimani qilishni lozim ko'rsam, sengayam hamisha shuni qilishni maslahat beraman. Shunday qilsang, to'g'ri bo'lardi. Mana hozir, masalan, qo'tos dumli nayzani yerga tashlab, to'xtashni maslahat bergan bo'lardim. Ana undan keyin tillo likoplarda bir dunyo toshbaqa tuxumini taklif etishlarini buyurgan va yeyavergan, yeyavergan, yeyavergan... bo'lardim. Do'stim Hojiga bo'lsa, yonimdan faxrli joy berardim.

— Bu menga berishlari mumkin bo'lgan eng ahmoqona maslahat.

— Bo‘lmagan gap, bu senga berishlari mumkin bo‘lgan, butun umring davomida senga bera olishadigan eng oqilona maslahat, — dedi Sepkilvoy biroz kibr-havo bilan. Keyin yelkasini qashladi-da, bitta ot chivinini ushlab ola solib, uni shohning ko‘ksiga qo‘ydi.

— Menimcha, sovuting seni chivin chaqishidan himoya qilsa kerak. Rostdan ham, gapimga ishonaver, agar men podshoh bo‘lganimda edi, ertalab ham, tushda ham, kech-qurun ham toshbaqa tuxumini yegan bo‘lardim.

— Bu gapingga ishonaman, o‘zim ham jon deb shunday qilgan bo‘lardim. O‘zing o‘ylab ko‘r, agar men hozir to‘xtashni buyursam, meni otda yurishga chidamayapti, deb o‘ylashlari mumkin, bu esa, ilk urushga yo‘l olgan yosh podshoh uchun sharmandalik bo‘ladi. Men otimdan hammadan keyin tushaman.

— Hm, unday bo‘ladigan bo‘lsa, podshohlikdan voz kechaman. Haqiqiy podshoh xohlagan paytida ovqat tanovul qila olishi ham kerak.

— Hoji, do‘stim, sen buni tushunmaysan.

— Yo‘q, men buni tushunmayman.

Ikkovlari ham jim qolishdi. Podshoh otining tuyoqlari yerga gursullab urilardi.

Sepkilvoy isib ketgan, hurpaygan sochini Zahiriddin Muhammadning qulog‘iga tekkizib shivirladi:

— Sho‘rlik qornim Andijonning xushmanzara bog‘ini qo‘msayapti. Ikkita bolaning baland devorga chiqib, sapsariq behilarni o‘g‘irlashayotgani ko‘zimga ko‘rinyapti. O‘g‘rilarning biri ikkinchisidan ko‘ra anchagina semizroq.

— Jim bo‘l, — dedi suhbatdoshi. Va orqasida o‘tirgan mahmadonaning qorniga sovut kiygan qo‘li bilan yaxshilab turti. — Bunday ahmoqona gaplarni gapirma. Kecha o‘zim harbiy qonun chiqardim: kimki bir qatim ipni o‘zlashtirsa yoki bitta ignani o‘g‘irlasa, jazosi o‘lim!

— Jazosi o‘lim! — deya qichqirishdi shohning so‘nggi so‘zlari quloqlariga chalingan ikkala jallod. — Uning jazosi o‘lim! — takrorlashdi muzofotlik olti bahodir va to‘qmoqlarini silkitishdi.

Sepkilvoy yashiriqcha qashindi-da, sekingina: — Odam

podshoh bo'lsa ajoyib bo'lsa kerak. Unda uni chivinlar ham chaqolmaydi, — dedi.

Bir muddat gaplashmay yo'l bosishdi. Uzoqdan, xuddi sahrodagi sarobdek Aysi qal'asi elas-elas ko'zga tashlandi. Biror soatlardan so'ng katta temir darvoza ularga ochilishi mumkin edi.

Shunda Hoji og'zini tag'in Zahiriddin Muhammadning qulog'iga qo'ydi.

— Brr, quloqlaringa shoh qornining qulduragani eshilyapti. Shohning qorni, faqat hozir quldurama.

Shu so'zlarni aytib, u Zahiriddin Muhammadning og'ziga qip-qizil olmani tutdi, u go'yo qish bo'yi asal ichida yotgandek yoqimli hid taratardi.

Qorni och podshohga bu juda ko'plik qiladi. U ishtaha bilan olmani tishladi, keyin Sepkilvoy, keyin yana podshoh, ichidagi o'zagi qolguncha shu holat davom etdi. O'zakni Sepkilvoy lablari orasida tutib turdi. Birozdan so'ng Hoji lablaridagi olma o'zagi tufayli gapini tushunish qiyin edi.

— Xo'sh, yangi harbiy qonun bo'yicha nimalar bo'ladi o'zi? — dedi.

— Ha, — javob berdi olmadan dili ancha yorishgan podshoh, — jallod o'g'irlik qilganning sallasini boshi bilan qo'shib uzadi-da, oyog'i ostiga tashlaydi, o'g'irlangan molga sherik bo'lganni esa, shunday bo'g'adiki, oxiri nafas olishgayam ehtiyoji qolmaydi. Bu mening buyrug'im!

Bir zum jim qolishdi, faqatgina egarning g'ijirlashi eshitalardi, xolos. Keyin Sepkilvoy chuqur uf tortdi.

— Senga nima bo'ldi, Hoji?

— Yig'layapman, — dedi Sepkilvoy, yanada chuqurroq uf tortib.

— Nega endi?

— Sho'rlik podshoh, sen mening eng yaqin do'stim-san, hademay nafas ham ololmay qolishingni o'ylab, xafa bo'lib ketyapman. Nafas olmasang Farg'ona mamlakatini boshqarishing qiyin bo'lib qoladi-ku?

— Nega, ahmoq?

— Nega emish... Bu juda oson. Men aytgan anavi bog'da faqatgina sariq behilar emas, qip-qizil asal olmalar ham

o'sadi. Qolganini o'zing bilasan... Kimki o'g'irlangan molga sherik bo'lsa, jazosi o'lim!

— Jazosi o'lim! — qichqirishdi jallodlar hamda olti bahodir, bu gal ham ularning quloqlariga faqat oxirgi so'zlargina chalingan edi.

Zahiriddin Muhammad titrab ketdi, Sepkilvoy bo'lsa uning orqasida piq-piq yig'lardi. Biroq yosh podshoh javob topib ulgurmay, old tomondan qattiq qichqiriq eshitildi.

— Ular dushmanga duch kelishdi, — deya qichqirdi bahodirlardan biri, — Alloh, o'zing madad ber!

— Alloh qudratli! — qichqirdi yosh podshoh yangroq ovoz bilan. U shu zahotiyoy qilichini qinidan sug'urdi-da, otiga qamchi bosdi.

— Alloh qudratli! — deya ortida kelayotganlar ham shunday bo'kirishdiki, har biri o'z ovozinigina eshitdi, xolos. Keyin bir siltashda oldinga tomon otilishdi, qurollar aylandi, otlarning tuyog'i yerga zo'rg'a tegardi.

Sepkilvoy shoh otining birinchi qattiq silkinishidayoy yerga uchib tushgandi. U chayqala-chayqala o'rnidan turdi, lekin oyog'ida zo'rg'a tik turardi, abjirlik bilan naridagi toshni qo'lga olib, uni kelishayotganda jallodlardan birining cho'ntagidan yashiriqcha o'margan yoy ipiga bog'ladi. Bu jinoyatchini bo'g'ishda qo'l keladigan ip edi.

— Alloh qudratli! — qichqirdi Hoji yuzlari yonib, — Olg'a! Olg'a!

Shohning oti allaqachon uzoqlashib ketgan. Hoji toshni havoda aylantirganicha, ko'ylagining yoqasini hilpiratganicha, go'yo biror narsaga erishish qo'lidan keladigandek yalangoyoq halloslab yugurardi.

SAHRO CHEKKASIDA

 uyalar sahro kemalaridir, deyishadi. Ular yuklarni orqalab, qum barxanlari osha shoshilmay boraverishadi. Andijondan Axsiga jo'nagan „Ming mollik karvon“ tepasida ikkita yirtqich qush uchib borishar, ular o'ljasiga ochko'zlaricha tashlanish uchun kema atrofida

aylanayotgan nahangga o'xshardi. Ikkala sariq boshli o'laksaxo'r besh marta hujum qilishga shaylanishdi. Besh marta oldinga qarab uchishdi, keyin bir cho'qqiga qo'nib, qimir etmay turishdi, faqat boshlarini u yoq, bu yoqqa burib, go'yo sahro flotining admirallaridek har bir odam har bir hayvonni teshib yuborgudek ko'zlari bilan kuza-tishardi. Ular birorta mol safdan orqada qolarmikan, barcha o'limtikxo'rlarning rizqini ta'minlovchi ajal ular uchun yemish hozirlarmikan, deya kutishardi.

Hozircha bunday bo'lmadi. Bitta tuyakash xiyla holdan toyib, behad tez yurishganlaridan jazirama issiqdan qiynalib, boshini ulovning bo'yniga qo'yib oldi. Ammo birdan cho'chib, boshini ko'tardi va tarang tortilgan qanotlarning hayvonga qattiq urilganini his etib, hushyor tortdi. „Ming mollik karvon“da zo'rg'a qadam tashlayotgan, butunlay holdan toygan hayvonlar ham bor, bordi-yu, ular og'ir yuk ostida oyog'i toyib ketadigan bo'lsa, qadlarini ortiq ko'tarolmasliklari mumkin. Kalxatlar bu jonivorlardan ko'z uzishmaydi. Hademay bular ular uchun yemishga aylanishadi — faqat sabr kerak.

Karvon yana oldinga siljib, shovqin-suron bosilib, oxirgi soya ham o'tib bo'lgach, ikkala qaroqchi isqirt — oq qanotlarini yoyib, keskin tepaga ko'tarilishdi. Ular karvonning uzun soyasi kichrayib, qurtchadek bo'lib, qora nuqtadan farqi qolmaguncha balandlab, osmon toqiga chiqib ketishdi.

Qushlar bir muddat havoda bemalol aylanishdi, ular yettinchi marta kutilmaganda qurtdek soya ustiga xuddi qulagan qoplardek tashlanish uchun muallaq turib qolishadi. Bu gal ham qattiq qichqiriq ularni qaytadan yuqori ko'tarilishga majbur qildi. Xuddi ko'rinmas qo'l tutib qolgandek, karvonning boshi to'xtadi, keyingilar esa asta-asta siljib kelib, bir joyga to'planishdi.

Bittasi, aftidan sarbon bo'lsa kerak, otining boshini burdi.

— Karvon ahli shohimiz xizmatida! — deya u kuchining boricha qichqirdi. — Bu faslda kechki salqin paytigacha karvon ahliga dam berish rasm bo'lgan. Sizlar charchadingiz,

hammamiz, otlar-u tuyalar ham, charchadik. Lekin biz olg'a yurishimiz kerak, shohimiz bizni kutmoqda. Hozir urush, og'aynilar, buni unutmanglar. Hordiq chiqarishga fursatimiz yo'q. Yurtimizda bizning irodamizni so'ndirishga qaratilgan, agar biz o'zimizni himoya qilolmasak, o'lim-tikxo'rlardek ichaklarimizni tit-pit qilishmoqchi, degan mish-mishlar yuribdi. Biz kerakmiz! Shohimiz karvondagi odamlari tufayli urushda yutqazdi, deb hech kim aytmaligi zarur.

Bunday dadillantiruvchi so'zlarni tasdiqlagandek, shu lahzada bir tomondan bitta yolg'iz sipohi paydo bo'ldi, u tepalikning orqasidan sezdirmasdangina yaqin kelib qoldi. Uning podshoh sipohisi ekanligini bilishgach, to'da bo'lib turgan odamlar va hayvonlar darhol tarqaldi. Sarbonning oti tag'in harakatga keldi, biri ketidan ikkinchisi unga qo'shildi.

„Ming mollik karvon“ yo'lda davom etdi. Podshohning sipohisi uning yonida qarama-qarshi yo'nalishda ketmoqda. Otning yerga urilayotgan tuyoqlari ostidan har qadamda qum to'zg'irdi. Sipohining oyoqlari deyarli yerga tegib borardi. U ulovlarning silkinayotgan boshlari yonidan, tuyakashlarning chang va ter bosgan yuzlari yonidan o'tib borardi. U: „Mening so'zim shohning so'zi! Agar hayotlaring kerak bo'lsa, shoshilinglar. Yov qo'shini yurtimizga bostirib kirmoqda. To'xtasanglar, o'lasizlar!“ — dedi.

— Hoy sipohi, — qichqirdi unga birov, — g'alati gaplar tarqalmoqda. Shohimiz mustahkam Aysi qal'asidan ayrilgan, mamlakat darvozasi dushmanga ochib berilgan, degan gaplar rostmi?

— Yaxshisi sen ulovingga qara, bekorchi savollarni bermasdan, ahmoq. Ayt-chi, Hasan tuyakash qani?

— Orqada, — degan javob keldi, — u eshagi bilan Sirdaryoda cho'milganidan beri boshi yaralangan.

Chopar yana otini yo'rttirib ketdi. Nihoyat kekxa Hasan ko'rindi. U boshini eggancha xachiri yonida qumni oralab sudralib kelardi, nayzaning uchi yelkasiga turtganini sezib, cho'chib tushdi.

— Nima deysan, ablah, — to'ng'illadi u sipohiga qarab.

— Keksa Hasan senmisan?

— Ha, menman.

— Shoh meni senga yubordi.

— Shoh deysanmi?

— Ha, shoh. Sen, Hasan mamlakatda karvon yo'lini eng yaxshi biluvchi ekansan. Aytishlaricha, barcha o'tiladigan yo'llar senga tanish emish.

— Menga ishongan biror odamni hali adashtirmaganman.

— Buni bilishadi. Shuning uchun, do'stim Hasan, „Donolik va aqllilik karvoni“ni nazoratingga olishni senga topshirishdi. Bular sizlarga Andijonda qo'shilgan, shohning arabiy tuyalaridagi yuqori martabali kishilardir.

— Bundan mamnunman. Har holda so'rasam bo'lar-midi, buning uchun kimdan minnatdor bo'lay? Bu mening arzimas qobiliyatimni podshoh huzurida maqtagan birorta bekmi, amirmi yoki vazirmi?

— Yo'q. Seni bu qadar ko'klarga ko'tarib maqtagan odam mutlaqo amaldor emas, har holda bir ko'zga ko'ringan odam, u seni faqat maqtadi, deb o'ylamagin, — dedi kulimsirab sipohi. — Ayrim jihatlarda u sendan mamnun emas. Men uning, sen, ya'ni Hasan tuyakashdan o'tadigan qo'pol odamni ko'rmadim, deyayotganini eshitib qoldim va shaxsan o'zi seni xushmuomalalikka o'rgatib qo'yarmish.

— Xushmuomalalikka? Menimi? Hoy sipohi, gapni noto'g'ri eshitgan bo'lsang kerak. Butun uzoq umrim davomida men ana shu yuqori martabali kishiga bo'lganidek hech qachon hurmatimni yo'qotmagandim. Hech qachon bunday qo'pol so'zni...

— Menga qara, Hasan, axir podshoh yonida o'tirgan yuqori martabali odam yolg'on gapirmaydi-ku. Shu gapimga qo'shilarsan?

— Yo'q, yo'q. Mendan norozi himoyachimning ismi nima?

— Uni Hoji deb chaqirishadi. Ilgari uni „Sepkilvoy“ deyishardi.

— Sepkilvoy? Sepkilvoy deysanmi? Yo Parvardigor, Andijonda mening hayotimni zaharlagan, ertalabdan kechgacha izimdan qolmay, eshagimni har qanaqasiga ermak qilgan shu yalangoyoqmi? Bir martagina men u buzg'unchini tutib olib, savalamoqchi bo'ldim-u, biroq uni tutib turishga kuchim yetmadi. Inson qiyofasidagi shu iblis men haqimda podshoh huzurida so'zladimi?

— Ha, shunday qildi. Ortiqcha so'zni bas qil, Hasan. Sen oppoq, chopqir tuyalar va sipohilar bilan birga „Ming mollik karvon“ni tark etish haqida topshiriq olgansan. Sirdaryo o'zanidan yo'lni sharq tomondagi sahroga tomon burishlaring kerak, sizlarni u yerda, deb hech kim gumon qilmaydi. Katta bir burilishdan keyin Axsini mo'ljallaysan. Hayvonlarni tez hayda. Axsiga yaqinlashganingda ehtiyot bo'l. O'zimiznikilarga duch kelguningga qadar oldingi qismga tayan.

— Aytganingni qilaman, chunki sen shoh huzuridan kelyapsan. Ayt-chi, eshagim nima bo'ladi? U shunday befarosatki, bordi-yu, uni mening qo'lim yetaklamasa, u qumga cho'zilib yotib oladi va buni anavi kalxatlar poylab turishibdi. Uni istamay tashlab ketaman.

— Juda g'alatisan-da, Hasan. Qanday obro'li odamlar seni kutishayotganda qanaqadir bir isqirt eshagingning g'amini yeb o'tirishing jiddiymi? Sira ishongim kelmaydi, nahotki bir qaysar eshakni deb, dono Qosimbek hamda oqil Mirzo Ulloh bilan muloqotdan bosh tortish qo'lingdan kelsa?

— O'zingning aqling yetmaydigan narsalar haqida gapiryapsan, sipohi. Siz, jangchilar shunaqasizlar. Shonshuhurat, obro'-e'tibor — bular o'z yo'lga, ammo keksa kishining qalbi uchun bir chimdim mehr ko'p narsani ifodalaydi. Eshagim meni yaxshi ko'radi, xo'sh, sen aytganingdek, u bir qaysar hayvon bo'lsa, nima bo'bdi?

— Sen go'daksan, aziz do'stim. Bema'ni gaplarni gapirib o'tirmay, yaxshisi yo'lga hozirlan. Ana chopqir tuyalar kelishyapti.

Lnson xizmatga o'rgatgan hayvonlar ichida arabiy chopqir tuyalar burunlarini eng yuqori ko'tarib yurishadi. Bular chorvaning noyob nusxalari bo'lib, ularning yollari ustida qo'ng'iroqlar, kumush shokilalar taqilgan bezakli qizil charm yuganlari bo'ladi. Birortasining badanida qattiq tasma yoki qo'pol kanop arqon ta'sirida yeyilib, silliqalanib ketgan joyni topib bo'lmaydi. Ha, ular yaxshi parvarishlangan hayvonlar, ularni qadrllovchi kishilar hech qachon ularga nisbatan yomon so'z aytmaydi. Hatto tuyakashlar ham ularni izzat-hurmat qilishadi.

— Siz zoti oliylar, eng zo'r arabiy zotdan tarqalgan xushqomat qizlar, — ular tuyalarga mana shunday so'zlashadi, — sizlarning bobokaloningiz payg'ambarni Alloh huzuriga o'zi olib borgan, buni kim unuta oladi. Nolo-yiq xizmatchilaringni kipriklari uzun ko'zlaringning e'tirozli nigohi bilan jazolab, jahl tupugini yuzimizga sochsalarig-da, ammo boshlaringni norozi bo'lib burmaysizlar. Yuragimiz tilka-pora bo'lib ketadi.

Yuk ortilgan karvonning imillab yurishi to'rt oyoqli bu aslzot jonivorga qanday malol keladi! Uning uchun bu naqadar azob! Shu payt yangroq ovoz, to'xta, degan buyruq eshitildi. Chopqir tuyalar quloqlarini dikkaytirib to'xtab qolishdi. Shohning chopari tuyakashlarga gapirdi. Jilov siltanganidan tuyalar boshqa tarafga qarab burilishdi. Hozirgina sust bo'lib turgan jonivorlar birdaniga jonlanib qolishdi. Keng sahroning iliq havosi ularning burun kataklarini kengaytirib yubordi.

— Chuh, chuh, — deya qichqirishdi tuyakashlar va jonivorlar bir tekisda katta-katta qadam tashlab yura boshlashdi. Hasan yo'l boshlovchi tuya ustida qo'qqayib o'tirardi.

„Donolik va aqllilik karvoni“ navbatdagi tepalik ortida ko'zdan g'oyib bo'ldi va yo'lda nobud bo'lganlarning suyaklari qurib, quyosh nurida qaqrab, uvalanib yotgan

alangali sahroga yo‘l olishdi. Har ikkala savlatli tuyalarda „Biyno basir“ — Qosimbek bilan Mirzo Ulloh o‘tirishardi. Shundoqqina ularning ortidan ustiga hujjatlar, kitoblar, xatlar, siyoh, qog‘oz, xat bog‘lamlari solingan qutilar ortilgan moya (urg‘ochi tuya) kelardi, u narsalarning yonida Zahiriddin Muhammad hukmronligidan buyon shoh mirzolari hamda dono maslahatchilarning o‘tirishlari odat tusiga kirgan, bo‘yoq chaplanib yotgan maktab gilami ham bor edi. Qolgan chopqir tuyalardan uchtasi hashamdor chodirni sudrab kelishar, to‘rttasiga meshkoblar yuklangan, oltitasi chodir qurganda tirkak qilinadigan bolorlarni ortib kelishardi. Bu narsalarga Mirzo Ulloh alohida e‘tibor qilardi.

Sho‘rlik Mirzo Ulloh! Katta karvon birgalikda sekin-asta kelayotganda mazza qilib uxlayotgandi. Yurish o‘zgarib, chopqir tuyalarning to‘xtamay yugurishi tufayli uning uyqusi ham qochib ketdi. Seskanib atrofga alangladi, karvon g‘uj bo‘lib sahro o‘rtasida ketib borar, qolaversa, yo‘l boshlab ketayotgan keksa Hasanni ham tanimasdi, shu boisdan qo‘rqib qichqirdi:

— Sho‘rim qursin! Nima, men o‘g‘irlab ketilayotgan malikamanmi? O‘zimni qutqazadigan qilich qani?

Ammo hech kim javob bermadi, Mirzo Ulloh g‘azablandi.

— Yerga tushaman, to‘xta! — qichqirdi u ostidagi joni-vorga, — To‘xta deyapman senga!

Biroq xotirjam hayvon o‘zga tovushga parvo ham qilmaydi. Faqat Qosimbekkina boshini u tomonga burib, kulimsiradi. U to‘qima hindiy egari ustida xuddi soyabon ostidagi butga o‘xshardi. Undan ko‘r odamga xos bo‘lgan g‘alati, umidvor sukunat ufurib turardi.

— Donolik bulog‘i, — murojaat qildi u jig‘ibiyron bo‘layotgan do‘stiga, — maslahatimni oling-da, yonayotgan yonoqlaringizni meshkobdagi suv bilan chaying. Quyosh nuri bamisoli chayonning o‘zi, sallani yorib o‘tib, ayni fikrlash nuqtalarini ishdan chiqaradi. Hech kim sizni olib qochmayapti, tinchlaning. Hech kim Mirzo Ullohimizning qip-qizil burnini qimmatbaho tosh deb, qolaversa,

malikaning nozik burunchasi deb o'ylamaydi. Agar istasangiz, men sizga shohning choparini chaqirib beraman. — Qosimbek guldurak ovozi bilan karvon osha qichqirdi: — Chopar bu yoqqa kelsin!

Bir necha soniyadan so'ng Qosimbekning baland o'rkachli tuyasi yonida shoh choparining xashaki oti pildirab borardi.

— Agar sen shohning chopari bo'lsang, ayt-chi menga, biroq qattiqroq gapir, nega bizni ochiq sahroga olib ketyapsan?

— Hazrat, men podshoh buyrug'iga binoan ish qilyapman.

— Podshoh senga ortiq hech narsa buyurmadimi?

— Nega, hazrat, podshoh menga, siz va Mirzo Ulloh nimani so'rasalaring javob berishimni ham buyurdi.

— Unda javob ber, odamlarning gaplari rostmi? Axsi sotqinlar qo'liga o'tdimi?

— Ha, dono hazrat, qal'abegi o'zini Axsi hukmdori deb e'lon qilgan. Podshohning otliq jangchilari qal'aga yaqinlashishganda ilg'or qismimiz panjara va darvoza yopiq ekanligini ko'rishgan. Sotqinlar Shayboniyxonni o'z hukmdorlari deb tan olganlarining belgisi sifatida darvozaga kalamush terisini ilib qo'yishganmish. Qal'a ahli devorga chiqib olib, bizga qarab, haliyam podshohlaringni topolmadinglarmi, deb masxaraomiz qichqirishganmish. U go'yo xotinlar sandig'i ichiga bekinib olganmish. Jangchilarimiz ularning nima demoqchi ekanliklarini tushunishmabdi. Ular darvozani ochinglar, deb shunday baqir-chaqir qilishib-diki, Zahiriddin Muhammad bilan uning otliq jangchilari, ilg'or qismimiz Shayboniyxon qo'shiniga to'qnash keldimi, deb o'ylashibdi. Mirzo Ulloh sabrsizlik bilan gapiruvchining so'zini bo'ldi:

— Qani o'sha Shayboniyxon? Uning jangchilari ko'rindimi-yo'qmi?

— Yo'q, hazrat, bor-yo'g'i kichik to'dalar yurtimizga kirgan. Asosiy qo'shin Shayboniyxon boshchiligida „Yashil vodiy“ga tomon ketgan, u yerda otlar uchun o't va jangchilar uchun qo'y go'shti mo'l. Biz, qal'abegi Shay-

boniyxon huzuriga Axsidan jo'natgan bir choparni tutib oldik.

— „Yashil vodiy“ hamda u yerdagi semiz qo'ylar qal'abegining mulki, — dedi Qosimbek. — U bu dunyoning boyliklariga yopishib olgan, ularni ko'paytirish uchun hatto sotqinlikka ham tayyor.

— Ha, xuddi shunday, hazrat, — javob berdi shohning sipohisi, — biz ushlab olgan chopar, Shayboniyxon qal'abegiga Farg'onani suyurg'ol¹ qilib bergan taqdirdagina Shayboniyxonga Axsini berishini aytishi lozim ekan.

— Yaramas! — ingrandi Mirzo Ulloh.

— Bechora! — g'azablandi Qosimbek. — Shuning uchun xon „Yashil vodiy“ga burilgan ekan-da. U qal'abegining mulkini garovga olgan, shu bilan o'z xizmati evaziga Axsini ortiqcha qiyinchiliklarsiz egallamoqchi bo'lgan. Shayboniyxon ahmoq emas, qal'abegi uning oldida tiz cho'kadi. Yo Tangrim, agar Zahiriddin Muhammad ular ishni pishirgunlariga qadar qal'ani qaytarib olmasa, hammasi tamom. Qani ketdik, hoy odamlar, biz uning yonida bo'lishimiz kerak! Meni egarga mahkam bog'langlar-da, karvonni katta tezlikda haydanglar!

Qosimbekning ovozi yangradi. Ikkita xizmatkor yugurib kelishib, uning aytganini qilishdi.

— Chuh, chuh, — qichqirishdi tuyakashlar. — Yuguringlar, chopqirlar, Axsini himoya qilishimiz, podshoh shon-sharafini himoya qilishimiz kerak!

QOCHIISH

Zahiriddin Muhammadning qo'shini Axi qal'asi ro'parasida, uchi yoy o'qi yetadigan joydagi tez ko'tarilgan, hali chala tepalik ortiga joylashdi. Harbiy qarorgoh ko'rinishdan go'yo ustini rostakam qorbo'ron bosgandek, hamma yoq oppoq edi. Biroq hozir yozning o'rtasi, Nuh zamonidan buyon, ehtimol undan ham nari,

¹ *Suyurg'ol* — shoh yoki xon tomonidan o'z yaqinlari va yirik harbiy kishilarga qilinadigan merosiy yer-mulk hadyasi (*tarij*.)

bu sahiro chekkasiga biror tomchi tushmagan bo'lsa kerak? Nima, tabiatda mo'jiza yuz berdimi? Yo'q, zinhor. Ko'z adashyapti. Bu yerdagi chodir tomlari jangchilarning yelkalari, bosh kiyimlari va ichkaridagi Axxi qal'asining qo'ng'ir devorlaridagi oppoq narsa, bu yumshoq, yengil qor parchalari emas, balki behisob qum donalari, sariq-oqish, shuvullab quyilayotgan qum qoplami bo'lib, atrof sahodagi qum bo'roni ularni bu yerga keltirib yoygan edi.

Bu xuddi falokatdan darak berayotgan ulkan xavf-xatar edi, chunki Turkistonning biror muzofoti Farg'ona chegarasidagi mana shu yurtdek dahshatli qum bo'ronlaridan azob chekmaydi. Osmon tip-tiniq, havo jazirama issiqdan titrardi, birdaniga hech bir sababsiz-nesiz, qo'shinni boshqarib kelayotgan otlar qo'rquv ichida yugura boshlashdi. Qo'lga yarim o'rgatilgan otlar ham, avvalo jangchilarning sahroga odatlangan otlari jazavaga tushishdi. Ular osmonga sakrashadi-da, dumlari bilan havoni sermab, dir-dir titrashadi. Ayrimlari toqat qilolmay o'zlarini yerga otishadi va chir aylanib, sipohidan hamda uning qamchisidan qutulishga urinishadi; boshqalari boshlarini yerga ishqalashga urinishadi. Bir zumda qarorgoh dahshat ichida baqirib-chaqirayotgan yovvoyilar to'dasiga aylandi. Tag'in birpas o'tmay, ko'z ochib-yumguncha osmon qop-qorayib ketdi. Hamma yoq qorong'ilashdi, charaqlab turgan quyosh xiralashdi, osmon go'yo bir umrga nurdan mosuvo bo'lgandek tund bo'lib qoldi.

Quyosh so'ndi, Alloh, o'zing bizdek bandalaringga madad ber! Shamol, sahroning yumshoq zaminini ostin-ustun qilayotgan, qumni to'zg'itib osmonga ko'tarayotgan yovuz shamol turdi, odamlarni va qurt-qumursqalarni halokatga eltayotgan, dalalarni ship-shiydam qilib, karvonlarni holdan toydirib, daryolarni ko'mib yuboradigan issiq qum bo'roni ko'tarildi, mana u!

Bir daqiqa ichida sharq tomonda yer bilan osmon oralig'ida qop-qora devor paydo bo'ldi. Shu paytgacha o'zlarini tutib turgan hayvonlarni erkaklar qo'llari bilan tutib, ushlab

qolishdi. Endi chodirlarni buzishga ham fursat yo‘q edi. Odamlar turgan joylarida chodir ustunlarini quchoqlagancha o‘zlarini yerga otishdi. Ular yuzlarini telpaklari, sallalari, kiyim-boshlariga, qo‘lga nima ilinsa, shunga bosishdi. Farg‘onaliklar yovuz shamolning nimaligini bilishadi, u yengiladigan dushman emas, unga qarshi turish befoyda. Urushda chiniqqan jangchilar titrab-qaqshab yumaloq qalqonlari panasida yoki ostida yotishardi. Qismat hukmiga tashlangan minglab odamlarning yuvoshgina to‘dasi.

Shamolning birinchi qattiq ko‘tarilishidan so‘ng vahimali sukunat cho‘kdi. Ajal nafasni o‘z domiga tortadi. Ikkinchi ko‘tarilishda shunchaki yotgan odamlar dahshatli zarbani kutib yerga mahkam yopishib olishdi. Biroq, yo qudratingdan, zarba kuchsizgina bo‘ldi, deyarli sezilmadi. Qum to‘zoni yotgan odamlar ustidan o‘tib ketdi, lekin qanchalik yengil, bilinmay o‘tdi! Go‘yo bu gal shamol ancha kuchsiz bo‘ldi, odatda qilinganidek, bir dunyo qumni etaklariga ko‘tarib olib, uni qaytadan yerga urmadi. Falokat yuz berishga ulgurmay bosilib qolaverdi.

Qarorgohda yotganlar-ku qum yomg‘iri orqali baxtsizlikdan xabar topishadi. Biroq o‘z vaqtida himoyalana olmaganlarning ahvoli nima kecharkin? Sahrodagi qum bo‘roniga to‘satdan duch kelgan „Donolik va aqllilik karvoni“ nima qiladi? Jangchilar balo-yu ofatdan yuzlarini bekitganча yotisharkan, Allohga iltijo qilishardi: „Yo Tangrim, bitta kuchli nafasing bilan qudratli qo‘shinlarni titib tashlangan yung yanglig‘ parokanda qilding. Do‘stlarimizga rahming kelsin!“

Qora bulut dovul bilan yaqinlashmoqda, uvullagan shamol qarorgoh oldida qumni o‘ynatadi. Odamlar yana bir marta havoni yutib, boshlari bilan qaytadan yerga biqinishdi. Zahiriddin Muhammad ayni shu lahzadan foydalanib, chodiridan chiqdi. Yuzini ro‘mol bilan o‘rab olgan. Jangchilarning gavdalari aro o‘tib, u oyoqlari tushovlangan oq oti tomon shoshildi. Ot pishqirib, qo‘rquvdan titrab-qaqshab yotardi. Burnidan ko‘pik sachrardi. Zahiriddin

Muhammad tezgina tushovini yechdi-da, jadal otga mindi. Bir siltashda uchqur oq otning tuyoqlari qum uyumlariga tegib ulgurmay ot ham, otliq ham ko'zdan yo'qolishdi.

Hozir biror kishi huv tepada turganida edi, u Zahiriddin Muhammad xuddi aqldan ozgandek otini bor kuchi bilan sahro qumlari uzra uchirib, ularni chiyillab, guldurab to'zg'itayotgan qop-qora bo'ron buluti tomon yo'rttirib ketganini dahshat ichida kuzatgan bo'lardi. Ko'zga ko'rinmaydigan to'liqin chulg'ab olgan qayiq misol baquvvat ot kuchli shamol ta'sirida u yoqdan bu yoqqa chayqalardi. Sipohining kiyimi oppoq bo'lib hilpiraydi, bo'ron bilan olishayotgan otning yoli ortdan qop-qora bo'lib g'uvullab urilayotgan to'fon ta'sirida xuddi hujum paytidagi bayroqdek hilpirardi. Allohim, aqldan ozgan bandalaringga madad ber!... Ular g'oyib bo'lishdi...

Qarorgohda bu orada xursandchilik hukm surardi. Qarorgoh oldidagi bo'ron, eng katta to'fon o'tib ketdi, to'siqlarga zarar yetkazmadi. Havo ham hademay ochiladi. Zahiriddin Muhammadning qarorgohidagi jasur jangchilar bu orada nimadir sodir bo'lganini hali bilishmaydi. Biroq ko'p o'tmay hamma gapira boshladi: Podshoh chodiri bo'm-bo'sh! Qani podshoh?... Shu bilan mish-mish boshlandi: Podshoh ketgan! U kurashishni istamay qochib ketgan!.. Axsining qal'abegi qal'ada tarqatgan, hatto shu yergacha yetib kelgan, podshohning qo'rqqoqligi haqidagi gap-so'zlar to'g'ri bo'lib, qal'abegi haq bo'lib chiqadimi?.. Jangchilar shu paytgacha saqlab kelgan ishonchlari oldida ikkilana boshlashdi, Hoji bo'lsa ularni qo'llab-quvvatlardi. Ha, dedi u, uning do'sti, podshoh qochib ketgan. Buni qal'abegi bilib qolsa bormi.

Shunday bo'ldiki, avval boshda podshoh qochishi mumkin, degan gapga ishonishni istamagan yuzboshilarning ayrimlari oxirida ikkilanishga tushdi. Bitta narsa aniq edi: Zahiriddin Muhammadning g'oyib bo'lgani rost. U bildirmasdan ketib qolgan edi... Kechga tomon tashlab ketilgan jangchilar qarorgoh ustuni yonida to'planishdi-da, Hojining

qistovi bilan o'zlarining jang maydoni belgilari — qo'tos dumini olib tashlab, o'rniga qal'abegining masxaralovchi hadyasi — ayollarning urchug'ini ilib qo'yishdi. U balandda kechki shabadada chayqalib turardi.

Bu orada yoshgina Zahiriddin Muhammad hayotidagi eng mushkul damlar yetib keldi. Qum bo'roni unga tashlanib, ajalning qo'li dahshatli kuch bilan yopishdi. Ko'z oldi qop-qorong'i bo'lib, nafas ham ololmay qoldi. Uchqur ot go'yo tuyoqlari ostidagi yer kuydirayotgandek, o'zini oldinga otdi, to'satdan xuddi quturgandek orqa oyoqlarida tik turdi-da, o'zini yerga otayotib, ustidagi otliqni uloqtirib yubordi. Aqldan ozayotgan jonzot o'lgudek qo'rqib ketganidan boshini yerga ishqalashga tushdi. Og'zidan tirqirab qon oqdi. Zahiriddin Muhammad uning yoniga emaklab bordi. Titrayotgan kallasini quchog'iga oldi va qumdan himoyalanih niqobini yuzidan olib, otning burniga bog'ladi. Ammo shu lahzada qum o'yib yuborar darajada o'pkasiga qadaldi va u bo'g'ila-bo'g'ila zo'rg'a nafas oldi. So'nggi kuchini to'plab, otning pinjiga tiqildi. Uning oldingi oyoqlari orasida, yoliga yopishgan yuzini bekitdi.

Bo'ron uvullashda davom etar, qumni ko'tarib urar, qum yana ortga qaytardi, ko'p o'tmay ikkovini ham oyoq botgudek qum qatlami bosdi. Ot bo'g'ilib o'lganga o'xshardi. Zahiriddin Muhammad ham bazo'r nafas olardi. Shu payt... yo Rabbim... dahshatli to'fon birdaniga chekindi. Asta-sekin siqilayotgan o'pkasi kengaydi. Zahiriddin Muhammad zo'rg'a boshini ko'tardi va o'rnidan turishga harakat qildi. Nihoyat, u oyoqqa turdi. Eh, qaytadan erkin nafas olish qanday baxt-a! Uzoqda, orqa tomonda sahro bo'ylab bo'ron quturardi. „Otlar!“ deya qichqirdi Zahiriddin Muhammad quvonch og'ushida, „Tur o'rnindan, sadoqatli otim!“ Shunda oq ot ham harakatga kela boshladi.

Ular yo'lda davom etishdi, dastlab ravon, chunki ot hali behol edi, keyin borgan sari tezroq yura boshlashdi. Zahiriddin Muhammad cho'qqisi kechki quyosh nurida qizarib turgan tog' tizmasini ko'zlab yo'lga tushdi. Keyin

kech kirdi, ular sekin-asta ilgarilashardi, Zahiriddin Muhammad izlagan narsasini haliyam topolmagandi. Ular qum bo‘ronida halok bo‘lgan bo‘lishsa-chi? Nihoyat qorong‘ilikda sekin yaqinlashib kelayotgan shitirlashni eshitdi; bu tuya oyoqlarining yumshoq tapillashi edi. Bu „Donolik va aqllilik karvoni“ bo‘lishi kerak. Allohga shukur, har qalay dovyurak insonlar qum bo‘ronidan omon qolishibdi. To‘satdan Zahiriddin Muhammadning kulgisi qistadi. Mirzo Ullohning huv o‘shanda „Mehr-shafqat timsoli“ ostida unga aytgan gapini esladi. U qo‘llari bilan og‘zini bekitdi va... buni qarangki, dabdurustdan qorong‘ilikdan eshakning cho‘zib hangrashi eshitilganda unga nima bo‘lganini Mirzo Ulloh bilmay ham qoldi. Birozdan so‘ng u quvonchdan entikib eshakni bag‘riga bosdi. Zahiriddin Muhammad keksa ustozini qismat qo‘liga topshirib qo‘ymagan edi.

Bu orada qarorgohdagi holat keskinlashdi. Jangchilar nima qilishni bilmay, ustunlar atrofida xafa bo‘lib o‘tirishardi. Ular beixtiyor harbiylar qo‘shig‘ini kuylashdi, ammo u xuddi motam qo‘shig‘idek eshitildi. Tunning nihoyasi yo‘qdek edi. Ular ertaga podshohsiz urushga kirishadimi? Eng yomoni sabrsizlik bilan kutilgan ikkala karvon ham yetib kelishmadi, ular yo‘lni aniq yo‘qotishgan; ularni boshlab kelish uchun birorta chopar jo‘natilsa bo‘lardi. Bu haqda biror kishi ham o‘ylab ko‘rmadi, qum bo‘roni oldidagi qo‘rquv barchani qo‘lsiz-oyoqsiz qilib qo‘ydi.

Ana quloq sol, yarim kechasi kutilmaganda jiringlayotgan kumush qo‘ng‘iroqlarning ovozi eshitilmoqda. „Donolik va aqllilik karvoni“ yetib keldi, oppoq chopqir tuyalar qarorgoh darvozasidan kirib kelishmoqda. Hamma yugurib chiqdi. Katta qarorgoh gulxani oldida tuyalar to‘xtashdi, avval oldingi, keyin orqa oyoqlarini bukib cho‘kishdi. Ammo bu nimasi? Qosimbek bilan Mirzo Ullohning chopqir tuyalari qatorida podshohning oq oti ham kelmoqdami? Yo Tangrim, podshoh qaytib keldi! U qochib ketmagan, u karvonga peshvoz chiqqan, bildirmasdan o‘z hayotini xavf ostiga qo‘ygan.

— Yashasin, Zahiriddin Muhammad! — deya qichqirishdi jangchilar. Hammalari rosa xijolat bo‘lishdi va qanday qilib uni qochoqlikda ayblay olganlariga ishonishmasdi. Har biri boshqasiga, bunga jiddiy ishonmaganini uqtirishga urinardi, xijolatpazlikni mumkin qadar tezroq o‘zlaridan quvish uchun ustunlarga suyanib olishdi. Biroq Zahiriddin Muhammad buni allaqachon payqagandi.

— Hoy, ahmoqlar, — baqirdi u g‘azablanib, — podshohlaring qarorgohini bunday belgi bilan bezatishni sizlarga kim o‘rgatdi? Jangchilar lom-mim deyolmay qolishdi.

— Men, — dedi bir yangroq ovoz. Hoji podshoh yoniga keldi, u ayyorona kulardi. — Axi ahli seni rostdan ham qochib ketgan, deb o‘ylashsin. Dushmanni ishontirib qo‘lga olmoq lozim, men bu sohada zo‘r tajribaga egaman.

— Sen ahmoqona qiliqlaringni hech tashlamading-da, — dedi Zahiriddin Muhammad va otdan sakrab tushdi. — Sen, ehtimol, ayni shu masalada haqdirsan. Belgi osig‘liq turaversin. U orqaga burilib, Mirzo Ulloh va Qosimbek yoniga bordi, ularni hozirgina otdan tushirishgan edi. Dahshatli safardan charchab, o‘lar holatga kelgan Qosimbek gandraklay-gandraklay chopqir tuyasining jundor boshini erkalatib siladi.

— Ulovlarimizning biqinlari naq yeyilib ketdi, — dedi u, — ularga dam beringlar.

Shundan so‘ng u Zahiriddin Muhammad bilan Mirzo Ulloh ortidan bir zumda tiklangan shohona chodirga kirdi, u yerda xizmatkorlar ularni yangi sog‘ilgan tuya suti bilan mehmon qilish niyatida kutib turishardi.

HARBIV KENGASH

Birozdan so‘ng Zahiriddin Muhammad boshini tik tutgan cha tor xonadan qarorgoh o‘rtasiga chiqdi. Yuzboshilar uning atrofiga tizilishdi. Jangchilarning quvonchli qichqiriqlari ostida ular ulkan davlat chodiriga yo‘nalishdi, bu yerda harbiy kengash boshlandi.

Podshoh Zahiriddin Muhammad va uning do'sti Hoji — Xudo biladi, to'satdan qayerdan paydo bo'lib qoldi — o'rtada o'tirishdi. Shamlarning lipillayotgan nuri oppoq shoyi kiyimdagi ikkala kichkina vujudni yoritib, xizmatkorlarning qoramtir, baquvvat qo'llari uzra, olti bahodirning qurol-aslahalaridagi yaltiroq temir bezaklar uzra, jallodlarning qip-qizil kiyimlari uzra, dono otalarga o'rindiq vazifasini o'taydigan maktab gilami uzra, yuzboshilarning bo'yog'i yaltirayotgan dubulg'alari uzra taraldi.

Qo'tos dumi chodir tomining baland gumbazi ostiga o'rnatildi, podshoh so'z boshladi:

— Dono otalar, botir jangchilar, jasur yuzboshilar! Men sizlarni harbiy kengash o'tkazish uchun chaqirdim. Bu men o'tkazayotgan birinchi kengash, ehtimol oxirgisidir. Xudo nimani ravo ko'rsa, o'sha bo'ladi. Men va mamlakatim boshiga tushgan mislsiz alamli sharmandalik uchun o'ch olishim kerak.

Axsi qal'asi sotqinlar qo'lida. Shayboniyxon, qulochini katta ochib, allaqachon ularni kutib olish arafasida turibdi. Biz uning qo'llarini kesib tashlashimiz, shuningdek, sotqinning ham boshini kesib tashlashimiz kerak.

Bu ish oson kechmaydi, shunga qaramay buning uddasidan chiqmog'imiz lozim. Axir Alloh bizga xayrli belgi bermadimi, chodirlarimizni tovuq patlaridek havoga to'zg'itib yuborish o'rniga qum bo'ronini bizdan chetlatmadimi?

Ehtimol, bu qismatning inoyatidir, ehtimol, bu bizni yo'q bo'lib ketishdan asragan so'nggi imkoniyatdir. Kim biladi, boshlanayotgan kun bizga nimalar hozirlamoqda. Sizlardan, jangchilarimning yetakchilari, talab qiladiganim shuki, boshimizga tushgan sharmandalik uchun qasos olinmaguncha, qanday kun boshimizga tushishidan qat'i nazar, menga ergashasizlar. Endi esa, muzofotlik olti bahodir ichidan kuzatuvchilar boshlig'i qilib tayinlangani o'z odamlari orqali nima bilgan bo'lsa, aytib bersin.

To'qmoq ko'targanlardan biri so'z boshladi:

— Gapimga quloq tuting, shohim, sizlar ham quloq tutinglar! Sotqinlar qo'lidagi Aysi qal'asi devorlari ichidagi askarlar va xizmatkorlar, bizning shohimizni qochib ketganga chiqarib o'tirishibdi. Qal'ada gap tarqalganki, go'yo podshoh qochib ketgani bois jangchilarimizning kayfiyatlari past kurashga bo'lgan qiziqish ham keskin so'ngan. Qal'abegi yangi do'stlarini kutmoqda, ammo Shayboniyxon o'z rejasini o'zgartirgan. Aysi darvozasi oldiga kelib, darvozani unga ochib berishga tayyor turgani uchun qal'abegiga minnatdorchilik bildirish o'rniga, u qo'shini bilan „Yashil vodiya“ tomon burilib ketgan, qal'abegi bundan xafa, hafsalasi pir bo'lgan. Shayboniyxon jangchilari hozir ham „Yashil vodiya“da. Tog'dagi gulxanlardan ma'lumki, ular behad balandga ketishgan, ularning ertaga kechqurungacha vodiyan chiqib ketiladigan joy — arvohtar darasiga yetib borishlari dargumon.

— Shayboniyxon jangchilari necha kishi? — so'radi davradagilardan biri.

— Juda ko'p. Ularning otlari „Yashil vodiya“ yaylovlarida bitta cho'p qoldirishmaydi. Bu degani, dushman bizdan ko'ra uch-to'rt marta kuchliroq.

— Biz ochiq jangda unga qarshi turolmaymizmi? — so'radi tag'in o'sha odam.

— Qarshi turolamiz. Bizning yuragimiz toshdan va peshanamiz temirdan bo'lganida ham u kuchli qo'shin bizni yanchib tashlagan bo'lardi, chunki hammasidan yomoni orqamizda sotqin to'da turibdi. Agar biz yakson bo'lishni istamasak, ertagacha qal'ani egallashimiz lozim.

— Gaplaringda ma'no yo'q, nazoratchilar boshlig'i. Otlarimizning quloqlari o'rnida katta qanotlar o'sib chiqishi uchun ularga sehrli sho'rva tayyorlaganmisan-a? Yoki o'z oyoqlaring bilan baland devordan sakrab o'tmoqchimisani? Qani mahoratingni ko'rsat! Meshqorning bilan xuddi kaptardek havoda uchishingni ko'rishni istardim... Qal'ani olib bo'lmaydi!

Janjal chiqmasligi uchun Zahiriddin Muhammad soʻz oldi.

— Buning iloji bormi-yoʻqmi, biz qalʼani qoʻlga ololamizmi-yoʻqmi, bu haqda bir qarorga kelishni menga qoʻyib beringlar. Eng avvalo, mening hurmatli ustozim, donolik chashmasi oʻz fikrini aytishi kerak.

Mirzo Ulloh fikrini aytdi, biroq u bu ishni biroz xijolat boʻlib bajardi.

— Bilasizlar, men yoshligimda koʻp jahon kezganman va ayrim masalalarda har holda tajriba orttirganman. Shu boisdan, sizlar urush odamisizlar, kasbinga toʻgʻri kelmagan biror narsa desam, meni maʼzur tutasizlar. Faqat menga bir lahzagina diqqat qaratsangizlar boʻldi, undan keyin mening maslahatimdan foydalansa boʻladimi-yoʻqmi, oʻzlaring hal qilaveringlar.

Men Andijonda „Donolik va aqllilik karvoni“dagi bir nechta chopqir tualarga yogʻoch toʻsinlarni yuklashni buyurdim. Bular Axi atrofida oʻsmaydigan zoʻr yogʻochlar, ular yaxshi quritilgan, hoʻlida tekislanmagan tanalar. Andijonliklar mening yukimni koʻrib ustimdan kulishgan, bir-birlarini turtishib, qaranglar, ustoz va olim qay tarzda urushga ketyapti, u dushmani yogʻoch toʻsin bilan yanchib tashlarmikan, deyishgan edi. Ammo men ularning gaplariga eʼtibor qilmagan edim.

Sizlar, Axi qalʼasini qaytarib olishimiz kerak, aks holda ado boʻlamiz, deyapsizlar. Men oldindan tashvish chekib yomon ish qildimmi? Uzoq sayohatlarim davomida biror qalʼaning qarshiligini sindirishning gʻaroyib, shu bilan birga, oddiy usulini eshitganman. Oldin devorlar ostigacha lahim qaziladi, oʻsha lahimlarga xuddi konlardagi uzun kovaklardagidek toʻsinlardan tirgak qoʻyiladi. Dushman qalʼasi devorlari ostiga ichkarilab kirib olgach, yoʻlak yermoy shimdirilgan yogʻoch bilan yoritiladi va ...

— Tfu, jin ursin, mana endi tushunib yetdim, — dedi odatiga xilof ravishda hozirgacha jim oʻtirgan Hoji va gʻashni keltiradigan darajada ogʻzini qiyshaytirdi. — Demak,

rosa mazali bo'lgan narsa shu ekan-da! Ichaklarga sharbat o'rniga yermoy, buni kim ham o'ylab ko'ribdi?

— Yuklarni tushirish paytida bundan o'g'irlab olgan bo'lmagin-a? — so'radi jallodlardan biri o'dag'aylab.

— Xayolimga ham kelmabdi, — javob berdi Hoji. — Ko'rib turibmiz, sen bor-yo'g'i bitta jallodsan, boshqa hech kim emassan. Huquqshunoslik haqida tasavvuring ham yo'q. O'g'irlik dastlab yutishdan boshlanadi, hamisha ham men senga isbotlab beradiganimdek bo'lmaydi. Qornim moyni hecham qabul qilgisi kelmadi. Shu ham o'g'rining gornimi endi?

— Shundaymi yoki yo'qmi, har qalay endi og'zingni yopsang yaxshiroq bo'lardi, — dedi Zahiriddin Muhammad salobat bilan. Qosimbek o'zini tutolmay baqirdi.

— Safsatani bas qilinglar! So'z podshohning ustoziga!

Mirzo Ulloh o'zining ochiqko'ngilligi hamda bag'ri kengligi bois so'zini bo'lishganini ko'ngliga olmadi. U biroz gapidan chalg'idi, xolos.

— Biz oxirgi marta nimada to'xtagandik? — so'radi u va javob ilinjida jiddiy o'tirgan jangchilarga boqdi. — Demoqchimanki, qayerda u gapimni bo'lgan edi? E, ha, moy haqida gapirayotgandik.

— Demak, oson o't oluvchi yog'ochlar yoqiladi, yo'laklar qulab tushadi, devor bo'lagi ham buning ustiga qulaydi. Ana shunday yuzaga kelgan to's-to'polonda hujumga kirishiladi. Menimcha, hammamiz bir yoqadan bosh chiqarsak, har bir kishi jon-jahdi bilan o'z vazifasini bajar-sa, erta tonggacha bitta lahimni qazib ulguramiz. Shu taklifimga nima deysizlar?

— Taklif, albatta, juda yaxshi, — dedi yuzboshilardan biri. Uning sheriklari hamda muzofotlik olti bahodir ham boshlarini qimirlatib, uni ma'qullashdi.

— Bizga ham qal'ani shu taxlit egallash usuli tanish. Ammo biz otliq qo'shinmiz, bizning ustunligimizni tezkorlik, kutilmagan hujum ta'minlaydi, asta-sekinlik bilan egallash emas. Bilimdonlik chashmasi, bunday lahimni qazish uchun vaqt va tajriba talab qilinadi. Bu ishga

to'rt haftadan kam muddat ketmaydi. Bunday uzoq vaqt bizda yo'q.

Mirzo Ullohning nutqidan beri bezovta bo'la boshlagan Zahiriddin Muhammad endi boshini burib, og'zini Qosimbekning qulog'iga qo'ydi. Ular bir-birlari bilan shivirlashib olishdi, yig'ilish ahli jim kutib turdi. So'ngra, qismat butun bir katta mamlakatga hukmdor qilib qo'yan bola so'z boshladi, bular hal qiluvchi so'zlar edi:

— Aysi ertaga bizniki bo'ladi. Mening istagim shu! Mamlakatim ozodlikdan mahrum bo'lgandan ko'ra, otabobolarimdan qolgan qal'a devorlari ostida shahid bo'lganim afzalroq. Sizlar menga ko'mak berasizlarmi?

— Ko'mak beramiz!

— Yaxshi, unda podshohingizning amriga quloq tutinglar. Uning qarorini bajarish vojib. Tong saharda qarorgoh buziladi. Quyosh chiqishi oldidan qo'shin hujuga tayyor bo'ladi. Qo'shinning yarmi, ya'ni yosh otlardagi yengil qurollangan sipohilar Andijon tomonga qarab harakatlanadi.

— U yerda nima qilamiz? — qichqirishdi yuzboshilardan ayrimlari. — Mabodo uylarimizdagi o'choqlardagi olov o'chib qolmasligidan xabardor bo'lish uchun emasmi yoki boshqa ish bormi?

— Jim, bu mening buyrug'im! Sizlarga ham ish yetarli bo'ladi. Sizlar, deyaqman men, poytaxt Andijon tomonga ot solasizlar. Aysi qal'asi devorlaridan turib sizlarni ko'rish mumkin bo'lgan joygacha borasizlar. Keyin to'xtab, yon tomonga burilasizlar va „Yashil vodiy“dan chiqib ketadigan joydagi tog'lar orqali yurasizlar. U yerda tog'ning tepasiga qulay joylashib olib, xuddi katta qo'shindek dushman ko'zini aldashga muvaffaq bo'lishlaring kerak. Birorta chopar borib: „Podshohingiz Zahiriddin Muhammad otasining murdasi yonida Axsida halok bo'ldi“, degan gapni sizlarga aytmaguncha dushmanni chalg'itib turasizlar. Meni tushundinglarmi?

— Ha! — deyishdi jangchilar bir ovozdan. — Endi ayting-chi, qo'shinning ikkinchi yarmi nima qilishi kerak?

— Ular hujumga tayyorlanishadi. Ularni o‘zim boshqaraman. Jips to‘dalarga bo‘linib, dastlab, go‘yo ular bilan Andijonga ketayotgan bo‘lib, yengil sipohilar ortidan siljiymiz. So‘ng kutilmaganda Axxi devorlari tomon burilamiz. Qaranglar, ehtiyotkor ustozim qurilish yog‘ochlarini olib kelibdi. U hamishadagidek aqlli ish qilgan. Shu kechasi yog‘ochlardan hujum narvonlari yasash kerak, u shunday bo‘lishi kerakki, tepa tomon birinchi devorning peshtoqiga yetsin. Toki „Ming mollik karvon“ hali bu yerga yetib kelmagan ekan, kim biladi, u qachon yetib keladi, ehtimol, qum bo‘ronida qolgandir, ungacha aytib qo‘yay, hech kim Axxiga hujum boshlashni o‘ylamasin. Uning zinalariga birinchi bo‘lib podshohingiz qadam qo‘yadi, u yoshiga muvofiq birinchi bo‘lishni talab qiladi! Doimo hayot quvonchlarini tatib yurgan odam ajal qadahini ham simirsin. Va Allohning muqaddas qilichi haqqi qasamyod qilaman...

— To‘xta! — baland ovozda shogirdining gapini bo‘ldi Mirzo Ulloh. — To‘xta, men gapiray. Sen Farg‘ona podshohlarining oq kigiziga o‘tirding, Zahiriddin Muhammad, sening irodang kuchli. Biroq aytayotgan gaping ahmoqona. Dangal gapi uchun keksa do‘stingni ma‘zur tut. Kelishganimiz bo‘yicha, toki men maktab gilami ustida o‘tirar ekanman, og‘zimdan yolg‘on maqtov chiqmasligi kerak. Bitta narvon bilan Axxiga hujum qilmoqchimisani? Uning zinalariga birinchi bo‘lib qadam qo‘ymoqchimisani? Jasur bolam, miyangni bo‘lmag‘ur fikrlar egallab olibdi! Bordiyu, o‘z rejangni o‘zgartirishni istamasang, unda loaqal sendan yoshi ulug‘roq, aqlliroq, boy urush tajribasiga ega bo‘lganlarga yo‘l ber. Hujum qilish og‘ir san‘at, uni avval mashqlar orqali egallash lozim. Aqlingni yig‘ib ol, aziz bolam! Agar bu narvon sen uchun yuksaklikka ko‘tarilish narvoni bo‘lishini talab qilar ekansan, mayli ixtiyoring, ammo men bu yog‘ochlarni sahro bo‘ylab buning uchun sudrab kelmadim. Sening ustozing va jangchilaringga ertaga ham hali podshoh kerak.

Atrofdagi barcha odamlar Mirzo Ullohning so‘zlarini birovovdan ma‘qullashdi. Zahiriddin Muhammad bo‘lsa

bundan juda-juda xafa bo'ldi. Alamdan yonoqlari qizarib ketdi, u o'zini behad tahqirlangan his etdi.

— Jim! Jim bo'linglar hammang! — qichqirdi u achchiqlanib. — Nima istashimni o'zim bilaman. Nima buyurgan bo'lsam, bajariladi! Sizning so'zlaringizni bo'lsa, ustozim, qo'limdan kelgancha toqat bilan eshitdim. Sizning maslahatingiz menga yoqmagan bo'lsa-da, har holda bilamanki, u chin dildan aytildi, buning uchun sizdan minnatdorman. Shuni bilinki, men sizga shogird sifatida emas, balki shohingiz sifatida gapiryapman! Va sizga, harbiy kengashga Iskandar tarixi haqida gapirib berishni buyuraman, men maktabingizda qanday eshitgan bo'lsam, shunday so'zmaso'z aytib bering. Aytib bering, ustoz, men shuni chin dildan istayman.

— Shohim, bu qo'limdan kelmaydi, menga rahming kelsin. Mendan juda og'ir ishni talab qilyapsan, buni qilolmayman.

— Bilimdonlik bulog'i, bu menga qilish qo'lingizdan keladigan va qilishingiz lozim bo'lgan eng oxirgi va eng yaxshi xizmat! Kichik jazo uchun jarima sifatida — gapiring!

— Aytganingni qilaman, shohim, men yomon tomondan namuna bo'lishni istamayman. Biroq ko'nglim xijil. — Mirzo Ulloh chuqur uf tortdi-da, keyin g'o'ldirab so'z boshladi:

— Shogirdimga hamisha mana bunday so'z boshlardim: Ko'p yillar, yuzlab yillar, yanada ko'proq yillar muqaddam, bir qo'limizda barmoqlarimiz bo'lgan paytda, bir ...

— Bilimdonlik chashmasi, qattiqroq gapiring. Iltimos, bosh qismini cho'zib o'tirmang, men uni yaxshi bilaman.

— Shohim, meni qiynayapsan. Shunday bo'lsinmi? Bo'пти, nima desang, shuni qilaman, birorta so'zni ham e'tibordan chetda qoldirmaysan, Zahiriddin Muhammad, senga bu gapni uqtirganimda sen hali shogirdim eding, Zahiriddin Muhammad, otang menga katta vazifani yuklagan edi: seni tarbiyalab, podshoh darajasiga yetkazishim kerak edi. Sen bo'lsang, donolikni egallash o'rniga

gappa quloq solmaysan. Seni ogohlantirib qo‘yay, gapimga quloq solmaydigan bo‘lsang...

— Davom eting! Davom eting!

— Unda ustozingni burni tufayli yangi laqabga ega bo‘lasan. Aqlli bo‘lgin-da, bitta narsani miyangga quyib ol: bu hukmdor bilishi lozim bo‘lgan eng muhim narsa, kitoblardagi chuqur donolikdan ham muhimroq. Bu hikoyani eshit: Bir necha yuz yillar muqaddam mag‘rib tarafdin bir podshoh chiqdi, uning vatani uzoq dengiz bo‘yidagi yiroq bir mamlakat edi. Bu podshohning nomi Iskandar bo‘lib, uning shon-shuhrati, toki ko‘kda yulduzlar mavjud ekan, hech o‘chmaydi. U Nil, Furot, Tigr, Murg‘ob, Kura daryolari, keyinchalik Hind ummoni bo‘yida urush olib bordi va dunyoning yarmidan ko‘pini zabt etib, o‘z mulkiga aylantirdi. Bu yerda Sirdaryo bo‘yidan uning mamlakatining bir chegarasi o‘tgan. Iskandar butun dunyoni o‘zini hisoblashni istab, Farg‘onaning janubi va shimolida joylashgan Qurama tog‘larning bir yuz yigirma beshta cho‘qqisidan oshib o‘tdi. U „Olamning tomi“dan oshib o‘tib, Hind ummoni oqib o‘tadigan mamlakatga yetib bordi, uning nomi Hindiston edi, Xudo yarlaqagan, meva, hayvonlar-u odamlarga boy Hindiston. U yerda olam bizdagi qip-yalang‘och tog‘lar orasidagidan ko‘ra boshqacha qiyofaga ega. Maymun, timsah, fillar u yerda yetarli. Ammo bu yurishlar davomida qachondir podshohga qarshi turishni xohlagan bitta shahar topildi. U olam hukmdoriga yengilishni istamadi. Iskandarning qo‘shini charchagan, ochlikdan holdan toygan edi va u bu shaharni hujum bilan olishni istamadi. Shunda buyuk Iskandar minglab shaharlar va xonliklar shohi, bir necha sadoqatli jangchilar bilan o‘zi hujumga kirishdi. Ularda bor-yo‘g‘i bitta narvon bor edi... Xojam, gapi-raveraymi? — dedi u ovozi bo‘g‘ilib. — Menimcha, yetarli bo‘lsa kerak.

— Yetarli emas. Davom eting!

— Iskandar birinchi bo‘lib narvonga chiqdi va birinchi bo‘lib shahar devori ustiga ko‘tarildi. Shunda falokat bosib,

sodiq jangchilari uning ortidan chiqishguncha narvon qulab tushdi. Iskandar yolg'iz o'zi, dushman ko'zi oldida devor ustida turardi. Biroq u ikkilanmadi, esankiramadi. To'g'ri devor ostiga o'zini otdi, devorga yelkasi bilan suyanib qoldi. Ko'ksiga qalqon tutib, bahodirlarcha, shiddatli kurashdi. Uning zarbasidan dushman bitta-bittalab yiqilaverdi. Uning askarlari podshohlari qayerda ekanligini bilishgach, ochlig-u tashnalikni ham, charchoqni ham unutib, shaharga hujum qilishdi va quyosh yotog'iga bosh qo'yganda shahar ularning qo'lida edi. Ular podshohlari Iskandarni hamma yog'i yarador bo'lgan o'lar holatda topishdi.

Qayg'u girdobida qolgan Mirzo Ulloh xo'rsindi.

— Xo'sh keyin-chi? — so'radi Zahiriddin Muhammad.

— Keyinmi? Ha, buyog'ini men senga aytgan edim: Bolam, agar biror kun podshoh bo'lsang, mana shu hikoyani yodingda tut. O'z odamlariga mudom Yo'lchi yulduz bo'lgan Iskandarni esla. Har ishda o'z qo'l ostingdakilardan oldinda bo'! O'zing jur'at qilmaydigan, o'z bo'yingga olishni istamaydigan ishga hech qachon ularni yo'llama!

— Mehribon ustozim, sizdan minnatdorman. Siz aytgan gaplar, o'shanda ham, hozir ham abadiy haqiqatdir. Agar men Iskandardek namuna ko'rsatib, halok bo'lishni istasam, xafa bo'lmaysizmi? Sizning qal'ani egallash rejalarangiz, qazdirmoqchi bo'lgan lahimlaringiz — bularning barchasini siz mening hayotimni xavf ostida qoldirmaslik uchun taklif qilyapsiz, buni bilaman. Lekin men bu yerda sizlarning huzuringizda mavjud ekanman, siz yuzboshilar, Axsi hujum bilan zabt etilishi kerak, bu ishda men birinchi bo'laman. Negaki podshoh bo'lish — birinchi bo'lish degani, nafaqat oson, balki og'ir damlarda ham. Shuning uchun sizlarga aytar so'zim, jangchilarim, ertaga men Axsida bo'lishim kerak. Agar Alloh meni tongga yetkazsa, Iskandarning barcha ishlarida undan-da o'zib ketishni, bahodir qo'shinim bilan bir yuz yigirma besh ming cho'qqidan oshib, Hind ummoni sharqidagi Xudo

yarlaqagan yurtni olishni istayman. Mening qonimda buyuk Sohibqiron Amir Temurning qudrati bor, uning mulki Iskandarnikidan kam emas edi... Aysi ertaga bizniki bo'ladi! Men oldinda boraman, Allohning muqaddas qilichi oldida qasamyod qilaman, sizlar esa menga ergashasizlar!

Hamma o'rnidan turdi, ular qo'llarini baland ko'tarib, oralaridagi eng kichik inson qasamyod qilganidek qasamyod qilishdi.

Faqat olti bahodirdan bittasi qattiq e'tiroz bildirdi:

— Qasamingizni qaytib oling, shohim. Biz Axsini egallaymiz, Siz ortda qoling. Meni oldin yuboring!

— Jim bo'li! — qichqirdi Zahiriddin Muhammad amirona. — Harbiy kengash tugadi. Endi gapimga quloq solinglar, do'stlarim, ota-bobolarimizdan qolgan udumga ko'ra jangdan oldingi kuni qarorgohda o'yin-kulgi hukmron bo'lishi lozim. Biz bu udumga sodiq qolishimiz kerak. Kimki endi urush haqida bir og'iz gapirsa, ertaga urushga borishdan mahrum qilinadi. Kelinglar, hazil-huzul qilib, quv nab-yayraymiz.

— Mana bu zo'r gap! — dedi Sepkilvoy-Hoji haya-jonlanib. Va qo'li bilan Zahiriddin Muhammadning shoyi ko'yilagiga shapatiladi, uning ostidagi sovut qaldirab qo'ydi.

Zahiriddin Muhammad xizmatkorlarga imladi. Ulkan, yumaloq yog'och idishni keltirishdi, ichi to'la qo'y dumbasi solingan ovqat edi. Hamma ishtaha bilan ovqat yeya boshladi, atrofni chapillagan, xo'rillagan ovoz tutdi. Kutilmaganda jallodlardan biri og'zidan moyini oqizib gap boshladi:

— Shohim, erkak kishi uchun or-nomus nima ekanini bilasiz. Siz o'z or-nomusingiz to'kilishini istamaysiz, shu boisdan mening ham or-nomusim to'kilmasligi uchun imkon yarating. O'zingiz bir kissavurni do'st qilib oldingiz, u yoningizda o'tiribdi, uni Hoji deb ataysiz. Ilgari ismi boshqacha edi, o'ziga juda munosib ismi bor edi, biroq siz bu ismni aytishni man qildingiz. Bilib qo'ying, bu yoqqa kelayotganimizda mana shu kissavur mening cho'n-tagimdan, ya'ni shoh jallodining cho'ntagidan, jinoyat-

chilarni bo'g'ishga ishlatiladigan yoy ipini o'g'irlab olgan. U uchiga chiqqan o'g'ri, uni jazolash kerak!

Firibgar Hoji mazza qilib kuldi. U zig'ircha ham o'zini xavf-xatar ostida deb o'ylamadi. Unga nima bo'lishi mumkin? Podshoh do'sti bo'lsa. Jallod hali javob berib ulgurmay, dadil javob qaytardi: — Jallod masxaraboz. U otabobolarimiz udumiga amal qilib, bizni kuldirmoqchi.

Biroq shu payt Zahiriddin Muhammad xotirjam dedi: — Jallod, sen haqsan. Hoji jinoyat qilgan, u qonun bo'yicha aybdor. Shuning uchun u seniki.

Sho'rlik Hoji podshohning so'zidan shu darajada dahshatga tushdiki, bir bo'lak yog'ligina qo'y go'shti tomog'ida tiqilib qoldi. Hammaning nigohi unga qaratilgan, u yutindi, yutindi, nihoyat go'sht bo'lagi o'tib ketdi. Endi u yana tilga kirdi: — Nega menga baqrayib qoldinglar? Nima men ikki boshli eshakmanmi? Menimcha, do'stim, shohimning hali gapi tugagani yo'q.

— Albatta. Davomini eshit, jallod. Men aytganimdek bo'ladi: Sen o'z amalingdan foydalanishing mumkin, biroq o'z qurboningni o'zing tutib olishing kerak. Hozir Hoji mening mehmonim. Toki u mening chodirim ustunini tutib turar ekan, u mening himoyamdadir, buni unutmang. Qara, sen uni boshqa joyda qanday tutib olishing mumkin. Qani endi, do'stlarim, navbat xursandchilikka, jasur jangchilarga xos o'yin-kulgiga.

Biroq bu talab sezilarli ta'sir kuchiga ega bo'lmadi. Ularning har biri ertaga tongda yoki podshohning o'z hayotini xavf-xatarga qo'yishi haqida o'zicha tashvish tortardi. Hojining shumligi ham uning o'z tashvishlari soyasida qolib ketdi. Jangchilarning nafslari bo'lsa, hali qonmagan edi. Yigitlar quyuq sho'rvaga qo'llarini tiqib kattaroq go'sht bo'lagini ilintirishga urinishar, sho'rva barmoqlari orasidan oqib tushardi.

Ulkan idish bo'shab, hammaning qorni to'ygach, yuzboshilar va xizmatkorlar birin-ketin o'rinlaridan turib podshoh oldida tiz cho'kishdi va undan barmoqlarini ularning soqollariga surtishni iltimos qilishdi. Taomilga ko'ra

podshoh ishtirok etgan ziyofatdan so‘ng shunday qilinadi. Bu sadoqat belgisi hisoblanadi. Tantanali marosimdan so‘ng qorni to‘ygan va ruhan yangilangan Hoji yana so‘z boshladi: — Shohim, sen meni mehmonim deding.

— Ha, shunday dedim, mehmonimsan.

— Yaxshi. Unda sening mehmoning sifatida qo‘llarimni birorta soqolga surtish huquqiga ega bo‘lsam kerak. O‘zimga ma‘qul bo‘lgan birorta chiroyli soqolga.

— Albatta. Haqqing bor.

— Unda birorta shundayini topib olaman. Anavi qiziliga nima deysan? Qizil kiyimlarni yoqtirmayman, ammo qizil soqollar jon-u dilim.

Shu so‘zlar bilan Hoji jallodga, ayni o‘sha Hojini podshohga yomonlagan va imkon topgan zahoti uning yoqasidan olishga tayyor turgan jallodga imladi.

Jallod bunday yuzsizlikdan qotib qoldi. U o‘zini go‘yo imlaganni ko‘rmaganga oldi. Yuzboshilar va xizmatkorlar qiziqsinib, goh unga, goh Sepkilvoyga qarashardi. Xudo haqqi, bu kech bundan ortiq kulgili narsa yo‘q edi. Jallod haliyam qimir etmas, ko‘z ostidan podshohni kuzatar, lekin podshohning yuzi o‘ta jiddiy edi.

Shunda bechora qizil soqolli jallod o‘rnidan turdi. U o‘z vazifasini biladi. Hoji podshohning mehmoni, uning istagi bajarilishi kerak. Jallod unga sekin yaqinlashdi. Sepkilvoy uni ruhlantiruvchi ohangda chorladi: — Yaqinroq kelaver, xojamning xizmatkori, chodir ustuni yonida mening kayfiyatim zo‘r, — dedi. Jallod rostdan ham yaqin kelib, o‘z qo‘llari bilan bo‘g‘ib tashlashni istagan odam oldida tiz cho‘kdi.

Hoji bu orada yangidan ishtahasi ochilib, qo‘llarini tag‘in bir marta ovqat idishiga tiqib oldi. Endi esa jallodning soqolidan tutib mazza qilib yog‘ tomchilayotgan o‘nta barmog‘ining hammasini ashaddiy dushmanning go‘zaldan go‘zal bezagiga surtdi. Shu paytgacha har qanday shamollarga bardosh bergan chodir yuzboshilarning kulgisidan qulab tushayozdi. Jallodni uncha yoqtirishmasdi, uning yengilganidan suyunishayotgan edi. U o‘rnidan turmoqchi bo‘la-

yotgandi, Hoji qichqirdi: — To‘xta, to‘xta, shoshilmay tur, jallod. Men qo‘llarimni shunchalik kam yuvib artamanki, endi bu imkoniyatdan foydalanib qolishim kerak, — shunday deb jallodning soqolidan mahkam ushlab oldi.

Jallodning g‘azabdan ko‘zlari xonasidan chiqib ketayozdi.

— Sen iblisni, — ming‘irladi u, — agar qo‘limga tushsang, shu darajada uzoq azoblaymanki, oxirgi nafasing chiqquncha osmondagi hamma yulduzlarni sanab chiqasan.

— Bu menga tilagingmi? — dedi Hoji jiddiy ohangda. — Gapir, boshqacha qanday lozim bo‘lsa, shunday gapir.

Shunda jallod mutlaqo xohlamasdan dedi: — Shohimizning chodiridagi mehmoni, senga sharaf va salomlar bo‘lsin! Noloyiq bir odam senga ovqat tutdi, noloyiq bir odam senga soqolini tutdi. Uni samimiy qabul qil, mehmon. Sening bolalaringni, bolalaringning bolalarini Alloh yarlaqasin!

— Rahmat, — dedi Hoji g‘ururlanib va jallodni qo‘yib yubordi. Umumiy xushchaqchaqlik avjida edi.

Bu ajal kunidan oldingi, qon to‘kilish kunidan oldingi kecha edi.

Qosimbek bundan oldinroq, harbiy kengash tugagan zahoti bahodirlardan ikkitasi bilan chiqib ketgan, bunga hech kim ahamiyat bermagan edi.

HUJUM

*T*uringlar, jangchilar, turinglar! Tun chekindi, soylaringni o‘zlaringdan nari haydanglar. Quyosh chiqmoqda, uni bizga Alloh in‘om etdi. Uyg‘oninglar!

Qarorgohda shu taxlit odamlarni uyg‘otuvchi qichqiriq yangardi.

Farg‘ona ustida tong otdi, ko‘kimtir bo‘lib tong nuri yoyilmoqda, sahroni tonggi shabada yalab o‘tdi.

Hozir quyosh ko'tariladi, u olovli oltin to'lqinlarini yer yuzi bo'ylab yoyadi, yer xuddi endigina vujudga kelgandek bo'ladi. Erta tonggi lahzalar Yaratganning tuhfasidir, ko'tarilayotgan quyoshning ilk nurlari bilan u tabiatga va barcha uyquda yotgan jonzotlarga har kuni yangidan hayot bag'ishlaydi. Erta tongda inson ruhida butkul sokinlik bo'ladi, bu ruhiyatni yayratuvchi, unga yengillik, quvonch ato etuvchi damlardir.

Kim bu lahzalarda sharqning ilohiy bog'larida kezishni istamaydi? U yerda xilma-xil qushlar qo'shiq aytadi, turfa gullar chamandek ochiladi, gullarda mayda-mayda shudring donachalari yiltillaydi. Qara, anavi oppoq atirgulni, uning barglaridagi go'zaldan go'zal, katta-katta shudring munchoqlarida ko'm-ko'k samo aks etgan. Chayqalib turgan gul bargidagi shudringda kichkinagina yumaloq olam jo bo'lgandek go'yo. Endi u yerga yumalab tushadi-da, yorilib, ko'zdan g'oyib bo'ladi. Bordi-yu, biror kun katta yumaloq olam ham yorilib ketsa, unda nima bo'ladi? O, inson, ertagayoq sening kichkina olaming yorilib ketsa-chi?

Tur, jangchi, tur! Bu olamning avvali va oxiri haqida xayol surma. Sening qarorgohingda faqat oppoq qum bor, xolos, bu yerda hech qanaqa oq, yaltiroq atirgullar gullamaydi, bugun ruhiyatingda sokinlik bo'lmaydi. Gapimni eshitmayapsanmi? Qaynoq qonning tongi, nishonga olingan yoyning tongi, tugilgan mushtlarning tongi otdi! Tur o'ringdan, urushga tomog'ing bo'g'ilguncha chorla!

Farg'ona shohi Zahiriddin Muhammad har qanday nazardan o'zini pana qilib qarorgohi ko'tarmasi orqasida turar va karkidon terisidan tikilgan nimchani kiyishni mo'ljallardi. Xizmatkor unga nimchani tutdi, Zahiriddin Muhammad qo'llarini yozib uni kiydi. Yelkasi osha bog'langan qalin, yashil sovut ko'kragini o'rab turardi. Ikkinchi xizmatkor havorangsimon yaraqlaydigan metallardan yasalgan bilak sovutini hamda to'qalarini joylashtirdi. Dubulg'asi ham o'shanday metallardan yasalgan bo'lib, u boshi, chakkalari hamda quloqlarini qattiq zarbalardan

himoya qilishga mo'ljallangan edi. Shu taxlit kerakli aslah-anjomlarni joylab olgach, podshoh urush boltasi, ya'ni kestanni qo'liga oldi. U nochor hollarda uloqtirish, biror narsani kesish, uzish quroli bo'lishi mumkin. U kestanni tezda kamariga mahkamladi, chunki shu payt yuzboshilar boshlig'i podshoh oldida tiz cho'kib, ikki qo'llab unga qilichni tutdi.

Podshoh sinovchan nazar bilan yaltiroq tig'ni kuzatdi, barmoqlari bilan uni sekin siladi. Keyin boshini ko'tarib qarorgoh ustuni tepasiga qaradi.

— Fursat yetdi, tush pastga, iflos nusxa, toki men qilichim damini senda sinab ko'ray. Men seni teng ikkiga bo'lay, Axsidagi sharmandalikni ham xuddi shunday teng ikkiga bo'laman!

Shundan so'ng podshoh jangovar oti tomon yurdi. Sadoqatli jonivor burnini sovutli yelkaga ishqadi, tepindi va hujumni kutib pishqirdi. Biroq Zahiriddin Muhammad u bilan xayrlashishi, uni tashlab ketishi kerak, unga juda og'ir bo'ladi. U chavandoz xalqning podshosi axir, u baquvvat ot ustida qilich o'ynatgancha dushman safiga yorib kirish haqida qanchalar orzu qilgan edi. Zahiriddin Muhammad otining yumshoq burnini kaftida sezganida uning ko'ngli g'alati bo'lib ketdi.

— Sen o'zimning tap tortmas otimsan, — shivirladi u sekin. Keyin burilib, beparvo ohangda xizmatkorlarga: — Agar men halok bo'lsam, meni uning ustiga bog'lab qo'yinglar. Uning o'zi meni Andijonga olib boradi.

Shu asnoda Mirzo Ulloh uning orqasidan kirdi. U kechasi yomon uxlagan, og'ir urush kiyimida zo'rg'a nafas olardi.

— Shohim, Zahiriddin Muhammad, shunday qilib rostdan ham o'zingni qurbon qilmoqchimisani? Insof qil, rejangdan qayt, hali vaqt bor.

Biroq Zahiriddin Muhammad jilmaygancha ingichka o'smir qo'lini keksa ustozining bilagiga qo'ydi. U umri davomida hech qachon o'zini hozirgidek bu qadar ulg'aygan, qat'iy his etmagan edi. Bu bolalarcha qaysarlik

emas, balki oddiy xulosa edi. Shu sababli u: — Men hayotim sahosidagi Temir qoziq yulduzini ko'ryapman, Yo'lchi yulduzim menga yo'l ko'rsatmoqda. Sotqinlar podshohlari yuzidagi g'azabni ko'rishlari kerak emasmi?

Shunda Mirzo Ulloh bosh silkidi-da, ortiq hech narsa demadi.

Yuzboshilar kengashida Axsiga hujumni qal'a tarafdan boshlashga qaror qilingan, chunki u mudofaa uchun eng zo'r tomon edi. U yerda birinchi, tashqi devor ichida yana ikkinchisi qad ko'targan bo'lib, bordi-yu qal'abegi unga yordamga shoshilayotgan Shayboniyxon askarlarini ishonch bilan kutayotganda bu ikki karra himoyalangan joyda mudofaa choralari ko'rish qiyin bo'ladi, degan fikrga kelishdi. Agar kutilmaganda hujum qilish orqali birinchi devor ortidagi maydon qo'lga olinsa edi, unda ko'p narsaga erishish mumkin bo'lardi, deb o'ylashdi.

Qo'shin hujumga tayyor turibdi, ayg'oqchilikka yuboriladigan otliq bo'linma harakatga keldi va pastak tepalikdan oshib, Andijon tomonga yo'l oldi. Qarorgoh ustuniga osilgan sharmandalik belgisi bo'lgan urchuqni uzoqdan ko'rinib turadigan qilib ilib qo'yishdi. Bu natijasiz qolmadi. Axi minorasidagi kuzatuvchi qal'abegiga dedi:

— Ular chekinishyapti, jang olib borishdan voz kechishdi. Andijonda quyonyurak podshohlari ortiq qochib ketmasligi uchun sovg'ani ustunga ilib qo'yishdi.

Qal'abegi xursand bo'ldi.

— Aqlli bosh qo'shinni kurashsiz-nesiz ham haydab yuboraveradi, — o'yladi u. — Ular mendan qo'rqishlarini bilardim.

Shunday bo'lsa-da, u qattiq qurollanganligi tufayli dushmanning qaytib ketishiga ishongisi kelmasdi. U Chopuqni chaqirib, uni bu og'ir sovutlardan xalos qilishini buyurdi.

— Bu Farg'onaning yangi podshohi huzuridagi birinchi xizmatning bo'ladi, — dedi u hazilomiz.

Inson yuragi yuz marta urishi uchun uzoq vaqt kerak emas. Xuddi shu asnoda kutilmagan xabar keldi: Zahi-

riddin Muhammadning Aysi yonidan cho‘zilib o‘tib ketayotgan qo‘shini to‘satdan ikkiga bo‘lindi. Birinchi qismi, sipohilar, yo‘lda davom etishdi. Ikkinchi qismi, piyodalar, kutilmaganda o‘ngga burilib, Aysi devorlari tomon siljiyapti. Bir gala odamlar borgan sari jipslashib, yugurib kelishmoqda.

Ular deyarli ovoz chiqarmasdan oldinga intilishmoqda.

Minoradagi soqchi bu kutilmagan holatni hayron bo‘lib kuzatmoqda. Bu haqiqatmi? Yoki ro‘yomi? Ular to‘da-to‘da bo‘lishib, huv pastda oldinga o‘rmlashmoqda, tullaklar. Bu befarosat itlar boshlarini qal‘a devoriga ishqalashmoqchimi? To‘xta! Xudo haqqi, endi nima bo‘ladi? Tullaklar devorning yoniga kelganda to‘xtab qoldi, ular tarqalishdi. O‘rtada bo‘sh joy ochildi, soqchi tepadan turib xuddi girdob o‘pqqoniga qaragandek qarab turardi. Uzundan uzun hujum „daraxti“ ko‘zga tashlandi. U yuzlab qo‘llari bilan arqonga osilib, chayqala-chayqala tepaga o‘rmlamoqda, havoda yoyni aylantirib, uning uchi bilan Aysi devoriga tushdi.

Soqchi buni dahshat ichida kuzatdi. U bir hovuch toshni oldi-da, minora o‘rtasiga sakradi va toshlarni minoraning ichki yo‘lagi bo‘ylab tashlab yubordi. Ular kuch bilan yumalab borib pastda ruhlar nog‘orasiga urildi.

— Qo‘zg‘alingslar! Qo‘zg‘alingslar! Ular hujum qilishmoqda! Devor tomonga yuguringlar, hujum narvoni qo‘yilgan!

Uzun hujum „daraxti“ yon shoxlari bilan birinchi devor cheti bo‘ylab yaxshigina qad rostladi. Uning tepasida ostinma-ustin ikkita gavda mahkamlangan. Agar ular boshdan oyoq qurollanishganda hamda bosh va qo‘llarini bemalol harakatlantira olganlarida edi, baland qoziqoyoqqa ikkita jinoyatchi osib qo‘yilgan deb o‘ylash mumkin edi. Ular qo‘llarida yoylar, eng zo‘r yoylarni ushlab olishgan edi, bular butun mamlakatda mavjud bo‘lgan, shimol o‘rmonlarida yashovchi bug‘ular payidan yasalgan edi. Ularning bellarida o‘q bilan liq to‘la oltitadan o‘qdon osilgan. Shu qo‘llardan dushman ko‘ksiga otilgan har bir o‘q ajal daraxtidir.

Sirtqi devorning huv tepadagi maydonida harakat boshlandi. Qo‘rqib ketgan odamlar u yoqdan bu yoqqa yugurishar, qurollariga yopishishardi. Qo‘shin tarkibidagi ayrim urushdan qo‘rqadiganlari bu yerni eng xavfsiz, eng ishonchli joy deb hisoblab, bemalol uyquga ketishgan edi. Ruhlar nog‘orasining ovozi dan uyg‘onib ketib, ular shoshilmay kerishishdi.

— Nima bo‘lyapti, qarab ko‘rish kerak, — deyishdi ular. Biroq buni har biri boshqasi qilsin, degan o‘yda joyida yotaverdi. Faqat soqchi ichki devordan turib, xavf-xatar yaqinlashmoqda, deya baqirgandagina ular oldinga yugurish o‘rniga orqaga tomon shoshilishdi, chunki ular gap nimadaligini anglab yetishmagan edi.

Shunda ularning boshlari uzra birinchi o‘q vizillab o‘tdi. Bu ogohlantiruvchi o‘q bo‘lib, agar ular tirik qolishni istasha, qaysi tomonga qarab yugurishlari lozimligini ko‘rsatgan edi. O‘q qisqa, bo‘g‘iq tovush bilan, orqa devor orqali balandga olib chiqadigan zinapoya yo‘lagiga ochiladigan kichkina yog‘och eshikka urildi. Odamlar qo‘rquvdan parokanda bo‘lib ketishdi. Qayerdan otishyapti?

— Bitlaringni boqishda davom etishni xohlasalaring bezovta bo‘lmanglar. Do‘zaxda bunga joy ham, vaqt ham yetarli bo‘ladi, — qichqirdi endi kimdir. Shundagina ularning ko‘zi merganga tushdi. U tashqi devor chekkasida lipillardi.

Axsidagi odamlar yerda yotgan nayzalariga yopishishdi. Ikkitasi qattiq qichqirgancha devor eshigiga tomon yugurdi. Bittasi qochib qoldi, ikkinchisi unga yetolmadi. U endi baqirolmay qoldi, bir o‘q vizillab kelib tomog‘iga qadaldi. U oldinga qarab gandrakladi. Xuddi boshini bo‘ynidagi zanjirdan panjalari bilan xalos qilishga uringan hayvondek, o‘qni tomog‘idan olib tashlash uchun bir necha befoyda harakatlar qildi. Eh, o‘q ancha ichkari kirgan edi. U xirillab jon taslim qildi. Qolganlar qalqonlari bilan himoyalanihdi.

Bu orada qal’ada xavf-xatarni to‘liq anglab yetishdi. Ichki devor eshigini ichdan tambalab olishga shoshilishdi. Zinapoya

yo'lagini toshlar bilan to'ldirishdi. Taraq-turuq, dangirdungur qilishardi. Bu eshikni endi hech kim ochmaydi. Tashqaridagi odamlar qurbon beriladi.

Qal'aning tashqi devori etagida Zahiriddin Muhammad hujum „daraxti“ning birinchi shoxlarida turibdi. Qo'l-oyoqlari bilan harakat qilib u tepaga chiqa boshladi. Qilichi chap yelkasiga osilgan. Yerdan o'n metrilar ham ko'tarilmasdan, u bexosdan to'xtab qoldi. Kimdir undan oldin narvonga chiqdimi? Anavi tepada yurganlar kimlar?

— Jig'imga tegib menga pand berishdi! — qichqirdi u jahli chiqib, — birinchi bo'lib narvonga men chiqaman!

— Shohim, harakat qilavering! O'zingiz talab qilganingizdek, siz shoxlarda birinchi bo'lib turibsiz. Anavi tepadagilar yo'l ochuvchi farishtalar, ular tepada aylanib yurishibdi. Chiqavering, shohim!

— Olg'a, Alloh madadkor.

— Alloh madadkor! Olg'a! Olg'a! — baqirishdi kutib turgan jangchilar oldinga yuzlanib. Qichqiriq xuddi dengiz shovqinidek bo'g'iq gulduradi.

Zahiriddin Muhammad shoxdan shoxga o'tardi. Uning hayajon qamragan miyasida turli fikrlar qaynardi. Yo'l ochuvchi farishtalar? Zahiriddin Muhammad ortiq tepaga qarayolmasdi, u noto'g'ri qadam qo'yishidan qo'rqardi. Ammo narvon uni to'g'ri osmonga olib chiqib ketayotganda, nega ikkita farishta uni kutib olish uchun tepada turishlari kerak? Ehtimol, so'nggi lahzada uni himoya qilish, haqiqat uchun u bilan birga kurashish, unga g'alabani ta'minlab borish uchundir? Zahiriddin Muhammadni cheksiz ishonch qamrab oldi va kuchiga kuch qo'shildi. „Bo'la qol, shohim, endi hayot va mamot urushi boshlanadi“.

Hujum „daraxti“ ostida biri ketidan ikkinchisi tirmashardi. Zahiriddin Muhammad hammadan oldinda edi. Naq ho'kizning boshidek keladigan tosh balanddan uchib kelib, yelkasiga tegib o'tdi. Uning orqasidan o'rmalab chiqayotganning umurtqasi sinib pastga quladi va o'zidan keyingini ham birga surib ketdi.

Zahiriddin Muhammad hansirar, yuragi dukullab urardi. Devor kungurasigacha yana ikki nayza bo‘yi qoldi. Hujumkorning naq tepasida, peshtoq ustida bir rangpar bosh osilib turar, u uzun, ingichka bo‘yniga ilinib qolgan edi. Og‘zidan g‘arillab qon oqar, tomog‘ini o‘q teshib o‘tgan, tosh otuvchi toshini pastga uloqtirayotganda o‘q tegib o‘lgan edi. Yo‘l ochuvchi farishta nishonga urgan, faqat sal kechikkan edi. Endi shoh shundoq peshtoq ostida edi. U mahkam yopishib olib, ilonga o‘xshab hujum „daraxti“ning oxiriga tomon o‘rmladi. Qal‘aning ichki devori kunguralaridagi himoyachilar pastga o‘q yog‘dirishardi. Ichki devor ustida Zahiriddin Muhammadning farishtalaridan biri oyoqlarini kerib turibdi. Belidagi o‘qdon deyarli bo‘shab qolgan. Devor chekkasidan balandroqda hujum „daraxti“ning havoga bo‘y cho‘zgan uchida ikkitasi otda turibdi. Uning yoyidan ham oxirgi o‘qlar uchmoqda.

Zahiriddin Muhammadning qulog‘iga pastdan „Hujumga! Hujumga!“ degan qichqiriqlar kelardi. Bu jilovlab bo‘lmaydigan, kurashga chorlovchi qichqiriq edi. Urushda suyagi qotgan pastdagi jangchilar, podshohning hayotini ta‘minlovchi yurak urishi qanchaga cho‘zilishini hal qiladigan lahza kelganligini bilishardi. Yuqoridagi ikkita farishta yo‘lni bexatar ushlab tura olishadimi-yo‘qmi, hamma narsa shunga bog‘liq edi, aks holda u tamom bo‘ladi. Hujum „daraxti“ yuqoriga intilayotgan odamlar bilan liq to‘la. Biri ketidan boshqasi cho‘qqiga intiladi, peshanalarini ter bosgan. „Hujumga! Hujumga!“

Zahiriddin Muhammad tepaga chiqdi. Chap qo‘li bilan hujum „daraxti“ga, o‘ng qo‘li bilan devor chekkasiga yopishib olgan. U butun gavdasi bilan oldinga intilib, keng devor ustiga yuztuban yotib oldi. Shu payt farishta uni to‘sis uchun uning old tomoniga o‘tdi. Zahiriddin Muhammad qilich va qalqonini yelkasidan yulib oldi-da, qaddini rostladi. Navbatdagi hujumchi ham devor ustiga yetib keldi; keyin tag‘in bittasi, yana bittasi... „Hujumga! Hujumga!“

Farishta oxirgi o‘qini otib bo‘ldi. Axsiliklardan biri nayzasi bilan uning qornini nishonga oldi. Podshoh buni ko‘rib

qoldi. U oldinga sakrab chiqdi, uning qilichi havoda vizilladi, nayza uloqtiruvchining boshi yerga yumalab tushdi. Oldingi hovlida dahshatli to's-to'polon boshlandi. Yuqoriga o'rmalayotgan hujumchilardan ayrimlariga o'q tegib, boshlarini devor tomonga xiyol ko'tarib ulgurmay pastga qulashdi. Biroq boshqalari tap tortmay oldinga siljiyverishdi, qalqon va qilichlarini yelkalaridan yulib olib, podshohlariga ergashishdi. Oldingi hovlidagi odamlar o'z hayotlari uchun kurashishardi. Ko'plari allaqachon ajal uyqusiga ketishgandi.

Chekinish yo'li kesilgan, najot eshigi o'z odamlari tomonidan bekitib qo'yilgan edi. Zahiriddin Muhammad va uning jangchilari qilichlarini aylantirib sermashardi. Har biri o'z qalqonini yarim ko'tarilgan chap qo'lida tutib turardi, tepadan yog'ilayotgan o'q yomg'iri to'xtadi. Hujumchilar va mudofaachilarning ko'plab yaralaridan qon oqardi. Pastdan kelgan kuch asta-sekin ustunlikni qo'lga oldi, oldingi hovlidagi axsiliklarning oxirgisi o'q yeb yiqildi-da, o'ldi. „Hujumga! Hujumga!“

Endi navbat pastdagi yuqoriga chiqish joyida kutib turgan sovut kiyimaganlarga keldi. Ular deyarli yalang'och. Ular xuddi kaltakesakka o'xshab, hujum „daraxti“ga tovushsiz shuv etib ko'tarilishardi. Ularning yelka va ko'kraklarida arqon bilan bog'lab qo'yilgan katta-katta tugunlar bor edi. Ular yuqorida devor bo'ylab ikki tarafga chopishardi. Har biri kestan (urush boltasi) bilan tosh devorga temir ponani bir urib, arqonning uchini bo'shatib pastga tashlaydi-da, unga osilib quyiga siljiydi.

Bu orada Zahiriddin Muhammad va uning jangchilari ikkinchi ichki devor eshigiga qarab yurishdi. Yog'och ularning boltalari ostida qarsillar, ammo eshik orqasida tosh devor ko'tarilgan bo'lib, o'tish yo'lini bekitib qo'ygan edi. Butun oldingi hovli o'liklar bilan to'la edi. Podshohning farishtalari ham halok bo'lishgan, o'lik holda o'z arqonlariga osilib qolishgan, biri yorilgan boshi bilan hujum „daraxti“ning tepasida, ikkinchisi oyoqlari yerga tegib devorga osilgan, tanasini nayza teshib o'tgan edi. Ikkovlarining ham qo'l,

yelka va bellarining o‘q qadalmagan joyi yo‘q edi. Muzofotlik olti bahodirdan ikkitasi podshoh uchun o‘z jonlarini qurbon qilishdi. Ular farishtalar edi. „Zahiriddin Muhammad, bilasanmi, sadoqat nima degani? Ha, sen buni bilasan, buni ko‘zlaringdagi qayg‘u aytib turibdi, biroq hozir ko‘z yoshingning payti emas. Olg‘a, Axsini hali egallaganing yo‘q.“

Axsining butun mudofaa qudrati hozir yuqorida, qal‘ani va o‘z hayotini butun kuchlari bilan himoya qilish uchun ichki devor oldida turibdi. Ruhlar nog‘orasi gumburlab, qal‘abegi baqirib-chaqirib buyruqlar berardi. Yong‘in isi tarqaldi. Olov yoqishib, mum to‘la qozonni uning ustiga osishadi, mum eriy boshladi. Katta g‘ildiraklar ustiga o‘rnatilgan idishlardagi eritilgan qo‘rg‘oshin kumushdek yaltiraydi.

To‘satdan yuqorida ham, pastda ham vahimali sukunat, metin sukunat boshlandi. Go‘yo hamma hujumchilar ham, mudofaachilar ham bir zum nafas rostlab olmoqchidek edi. Zahiriddin Muhammad betoqatlikdan dir-dir titrardi. Birinchi devor hech nima bermaydi, ikkinchi devorga hujum qilish kerak. Ammo yo‘l berk, toshto‘siqdan o‘tib bo‘lmaydi. „Yana narvon keltiringlar, tez!“ „Sabr qiling, shohim, hozir opkelishadi.“

Yuqoridan yog‘ilayotgan o‘q yomg‘iri birpas tindi, buning o‘rniga haqorat do‘li yog‘a boshladi.

— Nimani kutyapsanlar? Chiqinglar axir tepaga! Jonlaringdan qo‘rqyapsanlar chamasi-a? Qaranglar, ularning titrashlarini!

Hech kim hali podshohni tanimadi. Oldingi hovli sovt kiyib olgan odamlar bilan liq to‘lgan edi. Ular ko‘tarilgan qalqonlari ostida go‘yo bitta tom ostida turgandek, qisilishib turishardi. Tepadan toshlar qarsillab tushardi. Tashqi devor oldida turganlar yalang‘och odamlar bog‘lab qo‘yilgan arqonlarni pastak narvonlar tomon siltab tortishardi. Yonidagi odamlar ularni qalqonlari bilan bekitishardi. Ular narvonlarni bo‘shatib arqonlarni pastga otib yuborishdi. Yalang‘och odamlar ularga osilib yuqoriga chiqishadi, bu

gal ular nayza, yoy va o'qlar solingan tugunlarni yelkalarida ko'tarib olishgan. Sovut kiyganlar jadallik bilan qurollarni qo'lma-qo'l uzatishadi. Hamma ishlar baqir-chaqir bilan tez bajarilardi.

Qal'adagilar yangi hujum narvonlarini ko'rib bezovta bo'la boshlashdi. Qal'abegi butun kuchlarga mana shu devor bo'lagini himoya qilishni buyurdi, ammo odamlar jur'atsiz edi. Hujumchilar tashqi devorga chiqib olishganmi, mum va qo'rg'oshinga parvo ham qilmay, ular ichki devorni ham zabt etishadimi? O'zi quyonyurak bo'lgan qal'abegi odamlardagi so'nayotgan irodani ko'tarishga kuchi yetmasdi.

— So'ranglar, ular nima istasharkin? — dedi u odamlarining qistovi bilan. Mana talvasaga tushgan mudofaachilar boshlarini qo'rqa-pisa devordan chiqarib, pastga qarab qichqirishdi:

— Itvachchalar, muzokara olib borasizlarmi?

— Kim bilan? — degan javob keldi.

— Qal'abegi, bizning yangi podshohimiz bilan. Bor-di-yu, sizlar o'z rejalaringdan qaytsanglar, u sizlarga yengillik beradi.

— U bizga yengillik bermoqchimi, yaramas, sotqin?

— Tillingga ehtiyot bo'linglar, uning kuchi yetarli! — bo'kirdi gapirganlardan biri. Bu Chopuq edi.

— Kelsin! Olib kel uni, lekin tezroq, aks holda orqangga patli dum bog'lab qo'yaman! — Zahiriddin Muhammadning merganlaridan biri yoyini ko'tardi.

Chopuq g'oyib bo'ldi, bir zum o'tmasdan rostdan ham qal'abegining o'zi devor osha qarab turardi.

— Nima istaysanlar? — qichqirdi u. — Agar senlarga tinchlik kerak bo'lsa, gaplaringni bilib gapiringlar.

— Tinchlik kimga kerak, sho'rlikkina? Biz sendan Axsini berishingni talab qilamiz, podshoh o'z qal'asini talab qiladi!

— Podshoh men o'zimman! Sizlarniki qochib ketgan. Uni sandiqqa solib olib keldinglarmi? — masxaromiz bo'kirdi qal'abegi va xuddi sandiqni tomosha qilmoqchi bo'lgandek, devor tepasiga bo'ynini cho'zib qaradi.

Shunda Zahiriddin Muhammad, Umarshayx Mirzoning o'g'li boshidan dubulg'asini oldi va quyosh nuri to'liq yuzini yoritdi.

— Men shu yerdaman, meni tanimayapsanmi, iflos?

Devor ustidagi sotqin uni tanidimikan? U dahshatdan katta-katta ochilgan ko'zlari bilan pastga, o'zi nafratlanadigan basharaga qaradi. U podshoh hech qanday sandiq-pandiqda emasligini Aysi ahli oldida uni sharmandalarcha ig'vo qilganidayoq o'zi ham bilgan edi. Biroq tarqatgan yolg'on gapidan o'zi qoniqib, masxarali hadyasi Zahiriddin Muhammadning qarorgohi tepasida osilib turganini ko'rgach va unga o'z qo'shini ochiqchasiga ta'na qilgach, bu gap o'ziga ham haqiqat tuyulib ketdi. Ig'vogar ig'voga, uchragan odam to'qigan to'rga ko'r-ko'rona tushib qoldi.

Aysi ahli orasida shivir-shivir, g'o'ng'ir-g'o'ng'ir norozilik boshlandi.

— Qal'abegi bizni aldadi, Zahiriddin Muhammad, Umarshayxning o'g'li pastda turibdi. Shivir-shivir gaplar qichqiriqqa aylandi.

— U bizning podshohimiz, biz podshohimizga suiqasd qilmaymiz.

Qal'abegi talvasaga tushib qoldi, uning miyasiga bir xaloskor fikr keldi:

— Podshohga suiqasd deysanlarmi? — uning ovozi balandladi. — Hoy, ahmoqlar, axir bu podshoh emas, bu anavi, Sepkilvoy uning kiyimini kiyib olgan. Yolg'onga ishonmanglar!

Shunda Zahiriddin Muhammad yoyini ko'tardi. U o'zini go'yo yana Farg'ona podshohlarining oq kigizida o'tirgandek his etdi va o'z ovozi qulog'ida:

— Ana endi yolg'onning ipini uzaman.

O'q vizillab uchdi, qal'abegi g'oyib bo'ldi.

„Olg'a! Hujumga!“ Narvonlar qo'yiladi, Zahiriddin Muhammad birinchi bo'lib sakraydi. Bir lahzada hammasi yuqoriga o'rmalayotgan gavdalar bilan to'ldi. Dahshatli to's-to'polon boshlandi, odamlarning g'azabi chegara bilmasdi. Narvondan jadal chiqolmaganlar bir-birlarining yelkalariga

o'tirib olishardi. Ular devorga qo'l-oyoqlari bilan tirmashib chiqishga urinishar, tirnoqlari bilan toshga yopishib, biri ikkinchisining iflos, qonga botgan barmoqlariga ilashib bo'lsa ham intilishardi. Muvozanatni yo'qotib, biri ikkinchisini pastga tortib, oh-voh qilganча yerga qulashardi. Og'ir yaradorlar narvonlardan tushib ketishardi.

Yuqorida endi qaynoq qo'rg'oshinli idishlarni bo'shatishardi. Uni hujumchilarning ustiga quyishar, devordan sharillab oqib tushib, toshdan toshga sakrab, hamma yoqqa og'ir jazillatuvchi tomchilar bilan sochilardi. Ular sovutlarning teshiklaridan kirib, charm nimchalarni eritib yuborar, bundan hech bir himoyalani bo'lmasdi. Qo'rg'oshinga nishon bo'lganlar bo'kircanча qopdek pastga qular va yerda tipirchilab qolardi. Ayrimlari sovutlarini yechib otar va shu zahotiyοq o'qqa nishon bo'lardi. Kuygan go'shtning bo'g'uvchi hidi havoni tutgandi.

Kurash borgan sari dahshatli tus olar, yugur-yugur avjiga minardi. Mudofaachilar o'rmalab chiqib kelayotgan hujumlarni nayza va qilich bilan kutib olishardi. Narvonlar u yoqdan bu yoqqa chayqalar, sirpanib ketib, qulab tushardi. Odamlar yiqilish asnosida quollarini bir-birlariga sanchib olishar, qon yerda ko'l-ko'l bo'lgan, ko'plarning oyoq-qo'llari ezg'ilangan holda yotardi.

„Olg'a! Podshohni qaranglar! U jon-jahdi bilan urushmoqdaki, yengib bo'lmas bahodirga o'xshaydi. U ikki marta narvoni bilan qulab tushdi, darhol yana oyoqqa turdi.“ U o'zini batamom unutish darajasida sotqinlarning qarshiligini yengish maqsadida boshqa narvon bilan tepaga o'rmalaydi.

Urush maydonini qop-qora tutun hamda quyundek oppoq chang buluti o'rab olgan. Odamlar qalin tuman ichida sharpadek chayqalishar, tepadan baayni ko'zga ko'rinmas bo'shliqdan kelgandek, tinmay tosh, nayza, vizillagan o'qlar yog'ilar, mum va qo'rg'oshin qaynatmasi quyilardi. Bir torgina joyga yarador va o'liklar to'plangan edi. Bu yerda bittasi qonayotgan yarim qo'li bilan yotardi, u devorga osilayotgan paytda qo'llarini uzib tashlashgan edi.

Anavi yerda yotganning bosh suyagi majaqlanib ketgan. Ko'plari qattiq kuygan. Ko'plarining badani va qo'l-oyoqlariga sanoqsiz o'qlar sanchilgandi. Ular go'sht ichiga chuqur botgan o'qlarni yulib olishar, shunda ularning uchi sinib qolib ketar, chunki mudofaachilar o'q uchini biroz arralab, kichkina ilgak o'rnatishgan edi.

Zahiriddin Muhammad yangidan tiklangan narvon bilan uchinchi marta hujumga xezlanib, shaxd bilan, yuzi yarim-ochiq holda devorga ko'tarilganda, to'satdan uning oldida qalin tutun ichidan Chopuqning basharasi paydo bo'ldi. U Zahiriddin Muhammadning zarbalaridan o'zini himoya qilib, choroynaga mahkam yopishdi.

— To'xtang, Zahiriddin Muhammad, to'xtang! — pixil-ladi u bo'g'iq ovoz bilan. — Bilaman, bu siz — podshohsiz. Sadoqatli ko'z o'z xojasini taniydi. Meni o'ldirmang, men hamma sotqinlarni qo'lingizga topshiraman. Sizga Axti darvozasini ochib beraman, lekin mening halol xizmatimni munosib baholang. Menga saxovat ko'rsating va bir eshak oltin bering. Shunday qilasizmi, shohim? — u qo'rqa-qo'rqa chegara bilmas ochko'zlik bilan gapirardi.

— Men sening halol xizmatimgni bundan ham yaxshiroq baholayman, — baqirdi Zahiriddin Muhammad. — Ol, mana buni, xojangdan!

Shu bilan uning qilichi havoda vizilladi. Lablari xunuk bir tarzda qattiq qisildi. Zahiriddin Muhammad dahshatli bir sermash bilan ikki karra sotqinning boshini uzib tashladi.

Bosh pastga, hujumkor jangchilar orasi tomon yumaladi. Ayrimlar keyin gapirib yurishdi, go'yo bosh oxirgi marta og'zini ochib: „Menga bir eshak kumush ham yetadi“ deb baqirganmish. Keyin bosh ortidan uzun qon izi qoldirib, ikkinchi devor osha pastga sakrab ketganmish. Aniqki, Zahiriddin Muhammad va uning odamlarini mudofaachilar keyingi gal tag'in uloqtirib tashlashdi. Uchinchi hujum ham muvaffaqiyatsizlikka uchradi. Ichki devor poyida yuzlab o'liklar yotishibdi. Agar kurash shu taxlit davom etaversa, ustma-ust qalashgan gavdalar tog'i devor kunguralarigacha

yetishi va oxirgi hujumchi ham unga qo‘shilishi mumkin. Podshoh qiyshaygan narvonga horg‘in suyandi. Uzuq-uzuq nafas olar, qo‘l va tizzasiga qon yopishib qolgan, qulog‘idan iyagigacha chuqur yara o‘tgan. Shu payt tashqi devor osha yuzlab bo‘g‘izlardan yurakni teshib yuboradigan faryod otilib chiqdi. Keyin bo‘g‘iq qulash eshitildi. Yo Tangrim, nahotki hammasi chippakka chiqqan bo‘lsa.

Zahiriddin Muhammadning yuragi uvushib ketdi, ammo u o‘zini tutib oldi. Arqonlar osilib turar, qolgan-qutganlar ularga osilib chiqsa bo‘ladi. Juda sekin siljishyapti. Nima bo‘libdi? Zahiriddin Muhammad qat‘iy qarorga keldi. — Qo‘zg‘alinglar! Qo‘zg‘alinglar! — qichqirdi u yangroq ovozda. — Qo‘zg‘alinglar! Qo‘zg‘alinglar! — degan ovozlar aks sado berdi va shu bilan Axsiga to‘rtinchi hujum boshlandi.

HOJI

Zahiriddin Muhammadning qo‘shini ertalab chiqqan qarorgoh do‘ngligi orqasida ustida qizil charmli abzali bilan bir-birlariga tiqilishgan tuyalar va uzun yolli jangovar otlar turishardi. Hujum qilishdan oldin chodirlarni bittayam qoldirmay buzishgani tufayli u yerda joy yetarli edi.

Axsi qal‘asidan eshitalayotgan urush shovqin-suronidan otlar bezovtalanishardi. Ular quloqlarini dikkaytirib, tepinishar, yollarini silkitishar, bu yerda ertagacha bog‘log‘liq turaverishdan norozi bo‘lgandek, katta-katta sariq tishlarini ko‘rsatib pishqirishardi.

Ularning aksicha keng burunli chopqir tuyalar tamoman xotirjam edi. Ahyon-ahyondagina kumush qo‘ng‘iroqlarining ohista jiringlagani eshilib qolardi. Keksa tuyakash Hasan ularga qarar, ular og‘zilariga nima tutsa, o‘shani shoshilmay kavshashardi. Go‘yoki bizga g‘ala-g‘ovurlarning nima aloqasi bor, deyishayotgandek edi. Ulardan nariroqda xuddi shulardek, shu yerda qolishi kerak bo‘lsa, Mirzo Ulloh ko‘rindi. Agar ziyoli va obro‘li bir kishining fe‘l-atvorini

hayvonlar fe'l-atvori bilan qiyoslash mumkin bo'lsa edi, shunda aytish mumkin ediki, Mirzo Ullohning fe'l-atvori erinchoq tuyalarnikiga emas, ko'proq otlarnikiga o'xshab ketardi. Faqat u pishqirmaydi, yolini silkitmaydi, axir u qanday bunaqa qilolsin, ammo shunday gavdasi bilan u hech tinib o'tirolmasdi. U qarorgoh tepaligida u yoqdan bu yoqqa bezovta yurar, hayajonini bosishga kuchi yetmay, aftidan, irodasizlik qilib qochib ketish haqidagi xayollarini bosishga urinardi. Aysi tarafga betoqat bo'lib, tashvishlanib qarab qo'yardi.

Yaltiroq urush aslaha-anjomlarini Mirzo Ulloh allaqachon tashlab yuborgan edi, chunki ular unga kerak bo'lmay qolgan edi. Xayriyatki, bu ish ayni Sepkilvoyning aralashuvi bilan sodir bo'ldi, u hozir yagona omon qolgan chodir ustuni oldida mo'ltayib o'tirardi. Sepkilvoy so'rab-netib o'tirmay anjomlarni o'zi kiyib oldi. Haligacha uning yaqinidan jilmayotgan jallod undan ko'z uzmasdi.

Jallod ham xuddi Sepkilvoy singari ayni paytda o'z xayollari bilan band edi. Mirzo Ulloh o'zi bilan o'zi gaplashadi. U yosh podshoh uchun kuyib-pishar, Qosimbekning yo'qligi unga qattiq bilinardi, u buni tushunadigan, ko'nglini ko'tarib, yupatadigan yagona munosib do'st edi. Qosimbek „Yashil vodiy“dan chiqish yo'lini egallash uchun yuborilgan otliqlar bilan ketgan edi. Yuzboshilarga uning maslahati kerak bo'lib qolardi.

— Hm, hm, — qildi Sepkilvoy va jallodga qarab yuzini xunuk bujmaytirdi. Faqat chodir ustuni oldidagina u jalloddan jon saqlay olar, lekin u bir umr shu yerda qolmaydi-ku? U biror ish qilmay Axsiga qanday hujum qilishayotganini jimgina eshitib o'tiraveradimi? Hoji jasur bola, nima bo'lganda ham u ketishni xohlaydi. Jallod bu yerda bo'lmasa edi! Uning qo'liga tushishni sirayam istamaydi. Nima bilandir shug'ullanish uchun u Mirzo Ullohning dubulg'asini birpasga boshiga qo'ndirdi.

— Ko'rinishing zo'r, Hoji mergan, — qichqirdi shoshapisha jallod. — Yuzing dubulg'a ostida xuddi kumush xumcha ostidagi bujur sholg'omga o'xshab qoldi.

Jallod garchi bugun ishi boshidan oshib yotgan bo'lsa ham, qochib ketmasin deb qurbonini nazaridan qochirmay o'tirardi. Qo'lidagi quroli mudom harakatda edi, ammo bu boshni uzadigan qilich ham emas, odamni bo'g'adigan chizimcha ham emas. Jallod bugun dori-darmonlar, do'xtir va jarrohga kerak bo'ladigan buyumlar: qizib turgan metall tayoqcha, qaynoq moy, oppoq suyak yelimi bilan ishlamoqda. U Axsidan olib kelingan yaradorlar va urushga yaroqsizlarni davolamoqda.

— Og'zingni yum, baqirma, — dedi u o'q juda yomon qadalgan bittasiga — sen bugun meni behad mehribon odam sifatida tanib olasan. Shunday deb u olovda qizib turgan temirni olib yaraga bosdi va u pishilladi, uchini yaraning uchiga tiqdi. — Anavi chodir ustuni oldida bittasi o'tiribdi, uni yanayam zo'rroq davolashni istardim.

Endi qo'lining abjag'i chiqqan odamning navbati keldi. Jallod darhol ishga kirishib, tayoqcha uchini qaynayotgan moyga tiqdi.

— Sizlar u yerda ishni bir yoqlik qilmasanglar, dori-darmonim ham tugab qoldi, — dedi u bo'kirayotgan yaradorga. — Sen haliyam ayni vaqtida kelding, ishonaver, endi bir tomchi qoning oqmaydi. Haqiqatan ham u to'g'ri aytgan edi.

Endi boshidan qattiq yarador bo'lgan bir behush bemorni sudrab kelishdi. Butun boshni qaynab turgan moyga tiqish jallodga ma'qul ko'rinmadi. Shuning uchun u yaraga issiq yelim surkadi.

— Bosh suyaging qancha tursa, bu ham shuncha vaqt chidaydi, — dedi u.

Bu gal ham u haq edi.

Bu orada dushmanini bir ko'z bilan tinmay kuzatib turgan Hoji Mirzo Ullohning sovutini kiyib oldi. Bu kiyimda u aslzoda oiladan chiqqan, ulug' xizmatlar qilgan odamdek bo'lib qoldi. Shunga qaramay yalangoyoqlari hecham askar-nikiga o'xshamasdi, ammo sovut kiygan oyoq bilan hali hech kim dushmanning boshini tanasidan judo qilgan emas.

Ish qo'lg'a va qilichga bog'liq bo'lib qoldi, qilich-ku topilib qolar.

Shu asnoda Mirzo Ulloh jallodga nimadir dedi. U sahro tomonni ko'rsatdi.

— Men huv anavi osmon bilan yer tutashgan joyda nimadir qimirlayotganini ko'ryapman. Ular tag'in bizni bosib olishni mo'ljallayotgan Shayboniy jangchilari bo'lmasin?

Jallod uning yoniga bordi. To'g'ri qildimi yoki noto'g'rimi, Mirzo Ulloh talab qilgani uchun u o'tkir ko'zlarini Sepkilvoydan uzib sahro tomonga tikishi lozim.

— Yo'q, — dedi u shosha-pisha, — ular sipohilar emas, yovvoyi eshaklar bo'lsa kerak. Mirzo Ulloh yengil tortib xo'rsinish bilan javob qaytardi: — Xudoga shukur!

Biroq, u bir zum o'tgach, jallodga xushxabari uchun minnatdorchilik bildirish maqsadida burilib qarasa, o'zining sovuti iflos yalangoyoqlarda daryo tomonga yugurib ketayotganini va uning ortidan qizil yaktakli, qo'lida temir tayoqcha tutgan jallod quvib borayotganini ko'rdi.

Daryoga yetib borgan Hoji jangovar kiyimlarini yechdi. Dubulg'a allaqachon qumga dumalab tushdi. Endi tezroq sovutni yechish kerak. U Mirzo Ullohning qorniga mo'ljallangan bo'lib, buning ustida u yoqdan bu yoqqa chayqalib, osilib turar, Hoji uning ichida xuddi qo'ng'iroq tilidek joylashgan edi. U o'zini yerga otdi-da, inidan lip etib chiqqan olmaxondek sovutdan chiqib oldi.

U allaqachon shalop etib o'zini suvga otdi. Bu Sepkilvoyning sevgan mashg'uloti edi. Uning ta'qibchisi ham qirg'oqqa yetib keldi. U suvda suzib ketayotganni boplab so'kdi-da, qizigan temir tayoqchani unga qarab otdi. U shundoqqina Hojining boshi oldiga tushdi-da, suvda pishilladi.

Sepkilvoy quvonchdan qiyqirib yubordi. — Bu haziling yaxshi emas, azizim, — qichqirdi u yelkasi osha, oldinga shoshilarkan. — Nafis tayoqchangning menga tegib ketishiga oz qoldi-ya!

— Kulaver, iblis! — jig‘ibiyroni chiqdi qirg‘oqdagi mas-xaralangan kimsa. Seni dunyoning narigi chetigacha va osmon toqigacha quvib borish kerak bo‘lsa ham, baribir tutib olib, haqiqiy o‘rning — do‘zaxga jo‘nataman. U yerda seni podshoh ham himoya qilolmaydi. Shu bilan jallod orqaga qaytib, otini olib keldi-da, uni suvning ko‘tarilish joyiga tomon haydadi. Otning dumidan mahkam ushlagancha noshud suzuvchi oqim bo‘ylab Sepkilvoyning orqasidan ketdi.

Ammo Hoji bekorga Andijonning jinko‘chalarida katta bo‘lmagandi. Orqasidan bironing quvib kelayotgani uning uchun yangilik emas. Shunga qaramasdan, mevafurushlar, baqqollardan ko‘ra jallod xiyla xavfliroq edi, baribir u bu gal ham qutulib ketadi.

U oqimdan o‘zini biroz chetga oldi, keyin katta-katta quloch otib o‘sha qirg‘oqqa tomon suzdi. Nishablikning shundoq tepasida qoya qad ko‘targan, u Axi qal‘asiga tegishli. U haqiqiy osmono‘par qoya bo‘lib, urush shovqin-suronini bu yoqlarga o‘tkazmaydi.

Hoji to‘lqin yuvib turadigan cho‘qqayib turgan toshga tirmashdi. U bor kuchi bilan unga yaqinlashdi, sayoz yerda qaddini rostladi va hamma yog‘idan suv sizib, torgina nishablikda turdi. „Qutulgani rosa zo‘r bo‘ldi-da, biroq narsalari: jalloddan o‘g‘irlab olgan pichoq, yumaloq tosh, chizimcha yonidami? Ha, mana ular, belidagi kamariga mahkam bog‘lab qo‘yilgan.“

Jallod endi daryoning past tarafiga keldi. Hoji to‘satdan sohilda to‘xtaganda, jallod uni ko‘zdan yo‘qotdi. Biroq u bolakayni tag‘in ko‘rib qoldi. U huv anavi qoya etagida turardi. Bu juda yaxshi, o‘yladi jallod, u qopqonda turibdi-yu, buni o‘zi bilmaydi.

Hoji qoyaga chiqishga urinib ko‘rdi. U o‘zi turgan yer noqulay ekanligini o‘sha joydan turib bilolmasdi va birpasda yo‘lni topib olaman degan fikrda edi. Biroq u hech qayoqqa, na u, na bu tomonga siljiy olmasdi. Shosha-pisha atrofiga alangladi. Nihoyat — ana, torgina oqar suv ta‘sirida yuvilib

ketgan ariq. Hoji o'sha yerga o'rimalab o'tishga harakat qildi. U tizzasini urib oldi-da, tag'in orqaga siljib ketdi.

„Andijonlik beaql gadoyvachcha, do'sting va podshohing tarafida turib qahramonliklar ko'rsatish maqsadida yo'lga chiqding, endi bo'lsa bu yerda xor bo'lib qamalib o'tiribsan. Hademay ashaddiy dushmaning yoqangdan oladi.“

Hoji hayajonlanganidan terlab ketdi, badanidan bug' ko'tarildi. U butun kuchini to'plab yangitdan urindi, hech bir foydasi bo'lmadi, har gal orqaga toyib ketaverdi. Jallod ancha yaqinlashib qoldi. Suv yuzida faqatgina uning boshi ko'rinadi, lekin oyog'i ostida yerni sezib, otning dumini qo'yib yubordi, ot suvi sayoz qirg'oq yaqinida oqim bo'ylab suzib ketdi. Hademay jallod nishablikka yetib keladi.

Hoji umidini uzib qo'ydi. Nariroqda qoya ostida bir kovak ko'rindi. U kanalga o'xshardi, oldiga panjara qo'yilgan. Unga yetib olib to'siqlardan mahkam ushlab ololsaydi, qulayroq holatda turgan va mabodo jallod unga yopishadigan bo'lsa, hech bo'lmaganda, oyoqlari bilan tepib yuborgan bo'lardi. Allaqachon ta'qibchining suvdan yarim gavdasi ko'tarildi.

Hoji iloji boricha yana cho'zildi. Mana u qo'llarini cho'zib eng beridagi to'siqni ushladi. U jon-jahdi bilan intilib, bir cho'zilishda panjara oldida paydo bo'ldi. Qorong'i bo'shliqdan tik qoya devorini namlashga yetgulik biroz suv oqib chiqardi. Toyib ketmaslik uchun u mahkam tutib turardi. „Shu to'siqlar orasidan o'tib keta olsaydi! Erkak kishi o'tib keta olmaydi. Ha, erkak kishi, ammo sen erkakmisan, Hoji, sen shunday kichkina, oriqqinasan-ku?“

U tezda boshini to'siqlar orasidan o'tkazdi, yelkalari ham o'tdi. Endi navbat qorniga, afsuski, qorni xiyla katta va yumaloq edi. Hoji, u yoqqa oldi o'zini, bu yoqqa oldi, tortildi, cho'zildi. Madad ber, Tangrim, jallod allaqachon pastda turibdi, u ulkan qo'llarini Hojining oyoqlariga uzatmoqda. Hoji ikkilanib oxirgi marta urindi va o'tib oldi, qopqorong'i, tosh quvur ichiga o'tib oldi. Hoji yulingan, timdalangan holda jildirab oqayotgan suv ichiga uzunasiga tushdi. Jallod narigi tarafda g'azablanganicha panjara to'siqlarini

tortqilardi. U oldin bir, keyin ikkinchi qo‘lini kiftigacha ichkariga cho‘zdi, foydasi bo‘lmadi, Sepkilvoy ilgarilab ketgandi.

— Firibgar, iblis! — qichqirdi hafsalasi pir bo‘lgan jallod. — Hindiston degan yurtda xuddi senga o‘xshagan hayvonlar yashaydi!

— Bo‘lsa bordir, — javob berdi Hoji. — Lekin ular tutqich beradimi?

U javob ololmadi, jallod g‘oyib bo‘lgandi.

Hoji quvurda emaklashda davom etdi. Sovuq edi, bir burilishdan so‘ng qop-qorong‘i bo‘lib qoldi. Yer borgan sari bilchilloq bo‘la bordi. Hojining qulog‘i shang‘illardi. Bru-u-m, br-u-u-m, br-u-u-m, xuddi mezanada azon ayta-yotgan muazzinning bir maromdagi ovozigga o‘xshardi. Quvur kengayib, kattagina yo‘lak ochildi, so‘ng tag‘in toraydi. Hoji ko‘pincha tor teshiklardan tiqilib o‘tib olardi. Jaranglovchi shovqin yorqinroq va g‘aroyibroq bo‘lib borardi. Biror narsani ko‘rib bo‘lsaydi!

Endi yo‘l nishab bo‘lib yuqorilashdi, juda nishab bo‘lib. Devorlarda havo rang nur jilvalanardi. Yer shunchalik sirpanchiq ediki, Hoji tez-tez, yigirma martalar toyib ketardi. Endi suv ham oqmasdi. U bo‘shliq ichida ushlab, tayanib bo‘ladigan birorta bo‘rtiqni paypaslanib qidirardi. Uniyam topolmadi. Shunda Hoji tog‘dagi ovchilar usulini qo‘lladi. U pichog‘ini oldi-da, tovonini kesdi, uncha chuqur, qattiq qon oqadigan darajada ko‘p kesmadi. Keyin oyog‘ini silliq joyga qo‘ydi-da, kutdi. Issiqqina qon oqdi va yopishdi. Endi ikkinchi oyoqqa navbat. Ikki qadamdan keyin silliq joydan o‘tib oldi. Hoji yana toshlarning kichkina qirralaridan ushlab yura boshladi.

Br-u-u-m, br-u-u-m, br-u-u-m... Ho‘l devorlar bunchalar havo rang bo‘lmasa! Hoji yarimoy shaklidagi teshikka yetib keldi, qo‘llari bir taxtaga tegdi, taxta bilan quvurning pasti yarim bekitilgan edi. U boshini teshikdan chiqarib, taxta osha egildi va shunda burni bilan shundoqqina ko‘m-ko‘k osmonga urildi. Biroq bu ho‘l osmon edi va unda baliqlar suzib yurardi.

Qorong'i chalkash yo'lgatushib qolgan Hoji bir zum mo'ljalini yo'qotib, past bilan balandni adashtirib yubordi. Uning ko'z oldida faqat havo rang yaltiroq koshinlardan qurilgan katta hovuzda jimirlayotgan suv edi, xolos. Yaqingina joydan, endi ortiq shovullamasdan, balki shildirab, favvoraning shovqini quloqlariga chalindi.

Taxta hovuzdagi suvning oqib chiqib ketishiga to'sqinlik qilardi. Hoji quvur ichida turganida biror kishi taxtani surib qo'ysa bormidi, suv uni baayni o'lik kalamushdek surib ketgan bo'lardi. U taxta ustiga chiqdi-da, ikkala oyog'i bilan o'zini suv ichiga oldi, faqat bir qo'li bilan taxtani ushlab turdi. Hovuz chuqur edi, oyog'i yerga tegmadi. Endi suvdan chiqmoqchi bo'lganida yaqinginasida birovning tovushini eshitdi:

— Menimcha, qal'abegi muhim ish qilmoqchi, negaki uning biz bilan ishi yo'q. Axir u bizni bugun ertalab o'ldirmoqchi edi. Urush shovqinini eshitmayapsizlarmi? Bular Shayboniyxon jangchilari bo'lmasa kerak, ular boshqacha qichqirishadi. Ehtimol, podshoh Zahiriddin Muhammad qal'a oldidadir. Bordi-yu shunday bo'lsa va kimdir meni kishanlardan ozod qilsaydi, garchi o'lar holatda bo'lsam-da, qal'a devoriga chiqib, Axsidagi sotqinlarni toshbo'ron qilgan bo'lardim.

— Sen aljirayapsan, — javob berdi ikkinchi ovoz. — Qanday qilib podshohimiz Zahiriddin Muhammad Axsiga hujum qilishi mumkin, garchi u yaqin joyda bo'lsa ham. To'plarni bu yergacha sudrab kelguncha uch hafta o'tadi. Bostirib kirish uchun yana uch hafta kerak bo'ladi.

— Ha, shunday, — deya tag'in bir necha ovoz qo'shildi.

Bu yerda gaplashayotganlar Axsining bir necha sadoqatli odamlari edi. Qal'abegi tikanli xipchinlar bilan savalatgan odamlar haliyam shu yerda, Umarshayx Mirzoning atirgullar bog'ida oyoq-qo'llari bog'langan, qonga botgan, suvsiz, ovqatsiz holda ayovsiz ajalga tik boqib o'tirishardi.

Qara, hovuzda nimadir shaloplayapti. Bir havoga sakrab, yana suvga tushgan baliq bo'lsa kerak. Yo'q, bu baliq emas

edi. Hovuz chekkasidan tikkaygan qizil soch, keyin yuz ko'rindi. Bir bola suvdan emaklab chiqdi. U bandi odamlarga yaqinlashdi.

— Men Hojiman, — dedi u, — podshohning do'stiman. Agar sizlar unga sodiq bo'lsalaring, kishanlaringni yechaman. Biz minoraga chiqib devor ustidagi sotqinlarni toshbo'ron qilib, boshlarini yoramiz.

Shunday bo'ldi ham. Ayni o'sha Zahiriddin Muhammad Axsini qayta qo'lga olishdan umidini uzgan va so'nggi bor hujum qilishga buyruq bergan lahzada ichki devor himoyachilari ustiga bexosdan toshlar yog'ila boshladi. Axsiliklar orasida vahimali parokandalik boshlandi, ular hujumchilar orqa tomondan qo'qqisdan bostirib kelishdi, deb o'ylashdi va tum-taraqay qochishdi. Shunda Zahiriddin Muhammad qolgan o'n ikkita hujumchilari bilan birga devorga chiqishdi. „Hujumga, hujumga!“ deya qichqirishdi ular bor kuchlari bilan. „Hujumga, hujumga“ bo'kirishdi orqadan yetib kelgan jangchilar. Qovog'arilar to'dasi yanglig' mudofaachilar ustiga yopirilishdi.

Axsi qal'asi, mamlakat kaliti qaytadan podshoh qo'lga o'tdi.

QASOS O'LIHI

 axsi bilan bog'liq navbatdagi ish sotqinlarni qil-mishlariga yarasha jazolash edi. Qosimbek, „Biyno basir“ shu yerda bo'lganida edi, uning guldurak ovozi ularning quloqlarida jaranglagan va ularga shu so'zlarni aytgan bo'lardi:

— Yaramas kelgindilar, senlarning fursatlaring tezda keldi, odam o'z jazosini faqat mahshar kuni oladi, xolos. Endi tan olishlaring kerakki, vaqt xuddi tepadan tushayotgan toshdek shoshmoqda. Bugunning totli damlari o'tmish qa'riga qulamoqda va sizlar Axsining xo'jayinlari bo'lgan kunlaring endi o'tdi. Sizlar uni to'xtatib qolol-masdingiz. Negaki, har bir kunning ortidan tun, har bir tunning ortidan yangi kun keladi, binobarin, bu abadiyat qonunidir.

Alloh guvoh, siz manfur va ifloslar! Sizlar axsiliklarning soddaligidan qabihlarcha foydalandinglar va ularni ham sadoqatsiz kimsalarga aylantirdinglar. Sizlar o'zlarini aqlli his etib, ayyorliklaringni to'g'ri deb hisobladinglar, ammo aql va ayyorlik faqat haqiqatni himoya qilgandagina yordam beradi, xolos. Ular sotqinlik qo'lida xuddi chirik qo'ltiq-tayoqdek sinib ketadi. Qon to'kilgan kun sizlarning hukmronligingizni supurib tashladi va sizlarning tubanligingiz haqidagi ma'lumot hamda podshohimiz va uning jangchilari ko'rsatgan qahramonlarcha matonat haqidagi xotiradan o'zga hech narsa qolmadi.

O'z qilmishlaring natijasini ana endi yelkalaringga olinglar. Agar yuz berishi shart bo'lgan ishni bartaraf qilish qo'llaringdan kelganda edi, o'shanda yukni yelkalaringga olishga majbur bo'lmasdinglar. Toshga „yuqoriga tush!“ denglar-chi; suvga „tepaga qarab oq!“ deb ko'ringlar-chi; vaqtga „ortga qayt!“ denglar-chi. Foydasi yo'q. Bu ishlar amalga oshadi, deb hisoblasalaring, unda ahmoqsizlar. Negaki tanangizning soyasini bir puflab nari ketkizishga urinmoqchi bo'lsalaring, bu ham qo'llaringdan kelmaydi.

Qani, olg'a! Arqonlarni tortinglar, g'ildiraklarni aylantiringlarki, panjara ko'tarilsin. Bu podshohning amri.

Qosimbek mana shunday so'zlarni aytgan bo'lardi. Lekin endi Zahiriddin Muhammadning odamlari buxoroliklarni buyurilgan ishlarni bajarishga haydaganlaridagi xipchinlarning tovushi, garchi u qadar xushjarang bo'lmasa-da, xuddi shu gaplarni ifodalagan edi. Yangi qal'abegi buyruq berdi: panjaralar ko'tarilsin va Shayboniy askarlari yetib kelguncha atrof-tevarakdagi aholi qal'aga kiritilsin. Umarshayx Mirzo podshoh bo'lgan paytlarda xavf-xatar tug'ilsa hamisha shunday qilinardi. Endi uning o'g'li ham shunga rioya qiladi.

Sipohilar tugilgan kamarlarini bir maromda silkitadi va buxoroliklarning yelkalariga bir maromda urishadi. Ularni har urganda, „Qani, sotqinliklaring haqida olamga jar solinglar-chi“, deb qichqirishardi. Sotqinlar ham bir ovozdan istamay javob qaytarishardi: — Axsi, aylan, Axsi aylan, sen mamlakat kalitisan.

Axsi, Farg'ona mamlakatining kaliti, qonli kurashdan so'ng sen yana munosib qo'llardasan. Aqlli, yulduzlarning tilini biladigan qal'abegi uni ushlab turolmadi, axsiliklar bardosh berisholmadi. Biroq ular tungi soatda Axsiga sodiq qolamiz, deb ont ichishmaganmidi? E-e, bu biror ishni bajarishga kuch sarflashning vaqti o'tganligiga chindan ham ishongan odamlarning sadoqati edi. Bu ikkilanadigan, ishonchni bir zumda yo'qotadigan odamlarning sadoqati edi, bundaylarni osongina aldash mumkin. Bu buxoroliklarning to'rt tig'li xanjaridan qo'rqadigan quyonyuraklarning sadoqati edi. Bu oltin va kumushga, qullar-u cho'rilarga bo'lgan hirs ko'zlarini ko'r qilib qo'ygan odamlarning sadoqati edi.

Bordi-yu, shunday qahramonlar xilidan tag'in ko'pchiligi yig'ilib kelib, eng baland qal'alar va eng qalin devorlar ortiga bekinib olishsa, unda nima degan gap bo'lardi. Eng o'tkir qilich ham jur'atsiz qo'lda o'tmas bo'lib qoladi. Kimdaki, sabr-toqat, iroda va matonat bo'lsa, o'sha uni qo'ldan tortib oladi.

Aslida, sabr-toqat, iroda va matonat bilan ham bunga erishib bo'lmaydi. Kimki odamlar va buyumlarni qo'lga kiritishni istasa, o'z hayotini qurbon qilishga tayyor turmog'i lozim. Kim o'zgalarning hayotini zabt etishni istasa, o'z hayotiga yuqori baho bermasligi kerak. Hamma davrlarda shunday bo'lib kelgan. Zahiriddin Muhammad ismli bola ham shunga amal qildi.

Farg'ona jangchilari o'z podshohlariga ta'zim bajo keltirmoq uchun to'planishdi, ustunli ayvonda ushbu ta'zim bajo keltirish paytidagidek shovqin-suron kamdan kam bo'lgan, har qalay shunday naql qilishadi. Butun yer cho'kka tushgan odamlar bilan to'lib ketgan, faqatgina o'rtadagi qo'tos dumi osilgan ustun turgan joy bo'sh edi. Gir atrofdagi devorlar ustini ham jangchilar egallashgan, hatto qal'a binosini o'rab turgan tomlardan oyoqlarini osiltirib o'tirishardi.

Endi yuzboshilar podshoh bilan muloqotga kirishishdi.

— Zahiriddin Muhammad,— deyshdi ular, — jangchilaringiz Sizdan norozi.

— Bahodir jangchilarim oldidagi aybim nima? — so‘radi podshoh.

— Ularning fikricha, Zahiriddin ismi siz uchun yetarli emas emish. Siz o‘zingizga shon-shuhratingizni barcha makonlar-u zamonlarga yetkaza oladigan boshqa ism tanlashingiz kerakmish.

— Buni qanday qilishim mumkin, — javob berdi Zahiriddin Muhammad qizarib. — Axsini men yolg‘iz o‘zim zabt etmadim, hammangiz menga madadkor bo‘ldingiz.

Biroq shu asnoda ularning barchasi, qo‘llarida oq to‘qmoq tutgan bahodirlar, yuzboshilar va jangchilar bir ovozdan baqirishdi: — Biz sizni Bobur deb chaqiramiz, biz sizni yo‘lbars deb ataymiz! Bu shunday qichqiriq ediki, go‘yo ruhlr nog‘orasining gumburlashidek eshitilardi. Shu kuni Farg‘ona podshohi yangi nom oldi va shu nom bilan u zamonlar kechmishi bitilgan ko‘plab katta-katta kitoblarda qayd etildi.

Ammo Bobur indamay o‘tirdi, tag‘in shovqin-suron bosilgach, u shunday dedi:

— Men Andijondagi shohlar tepaligida ota-bobolarimizdan qolgan oq kigizga o‘tirganimga hali ko‘p vaqt bo‘lgani yo‘q. Mening rutbamning belgisini o‘n ikkita kuchli qo‘llar, jangchilarim ushlab turdi, shu qo‘llardan oltitasi jangda nobud bo‘ldi. Ko‘plab boshqa yigitlarimiz bilan birga, tag‘in uchta qahramon ajal so‘qmog‘i orqali jannat bog‘lariga ravona bo‘lishdi. Ular u yerda o‘z chodirlarini tikishdi, mening otam, shoh Umarshayx Mirzo ham ularning yonida. Ularning chodirlari gullar ochilgan o‘tloqlarda, jildirab oqayotgan buloqlar bo‘yida, ularni hech qanday qum bo‘roni yulib otolmaydi. Xushhavo yaylovlarda zotdor otlar o‘tlab yurishibdi. Alloh mehribon, u ularga jannatda otlarni minib, quvnoq o‘yinlar bilan mashg‘ul bo‘lishlari uchun qurollarini qaytarib bersa kerak.

Podshohning so‘zlarini jim turib tinglashdi. Ko‘p o‘tmay jangchilar yanada quvnoqroq shovqin sola boshlashdi, chunki endi ular orziqib kutgan lahzalar yetib kelgan edi.

Bobur uch marta chapak chaldi va hamma hayajon ichida og'ir, eman yog'ochidan qilingan, qal'aning ichki hovlisiga olib kiradigan eshikka tikildi. Eshikning oshiq-moshiqlari g'ichirladi, tavaqalari sekin-asta ochildi va zo'rg'a qadam tashlayotgan bir to'da odamlar ko'rindi.

Axsi ahlini haydab kelishayotgan edi. Qaranglar, ana podshohlariga sotqinlik qilganlar. Ular oyoqlarini yerga tirab olishar va oldinga yurgilari kelmas, biroq buning foydasi yo'q, orqadan ularni baquvvat qo'llar itarib kelardi. Ko'pchiligining ust-boshi yulingan, yirtilgan, ayrimlari deyarli yalang'och, qurollariga qo'shib tortib olishgan sovutlari ostida qanday kiyimda bo'lishsa, shunday qolishgan edi. Hammaning nigohi yerda, chunki bu davradagi uchrashuv ayanchli, Boburning askarlari tomonidan ularga berilgan salom jiddiy edi.

— Hoy, siz hayvonlar, yaramaslar, itvachchalar! — qichqirishdi jangchilar biri qo'yib biri. — Xizmatlaringda qul va cho'rilar bo'lishini xohladinglarmi? Bir-birlaringning ketlaringga tepinglar, shu sizlarga kerak! Qip-qizil oltindan qilingan dubulg'a xohladinglarmi? Kallalaringni qoni chiqquncha timdalanglar, ana shu dubulg'a bo'ladi! Qalqonlaring to'la yaltiroq kumushni xohladinglarmi? Ularni jimirlagan ko'z yoshlaring bilan to'ldiringlar. Bobur, yo'lbars, o'rtalaringga sakrab tushsa, bordi-yu, uning tirnoqlari badanlaringni timdalab tashlamasa, xursand bo'linglar.

To'satdan jangchilar shovqin-suron qilishdan to'xtashdi. Ular eng aybdor kishining yo'qligini payqab qolishdi.

— Qani u devona, sotqinlar podshohi! Ayting, Bobur, qal'abegi qayerda? U qochib ketganmi? Siz unga imkoniyat berdingizmi?

Podshoh javob qaytarmadi, u jangchilarini shovqinlashga qo'yib berdi. Ularning sotqin tufayli shunday junbushga kelishlarini ko'rish unga yoqardi. Biroq shovqin-suron oxirlay demasdi.

Shunda Bobur gap boshladi:

— Agar baqirgilaring kelsa, og'zilaringni yumib baqiraveringlar. Menga quloq solinglar, sizlarga aytadigan gapim bor. Hammalaring, biz osmondagi Temir qoziq deb

ataydigan yulduzni bilasizlar. U bizga tungi sahroda yo‘l va borar manzilimizni ko‘rsatib turadi. Ustozim Mirzo Ulloh maktab gilami ustida quyidagi gapni yozdirganida osmondagi ana shu Temir qoziqni namuna qilib ko‘rsatgan edi: Allohim, yo‘limizni yo‘qotmasligimiz uchun bizga hayot sahosida ham Temir qoziq bergin. Hayot yo‘llari sahro yo‘llaridan yengil emas. Odam qorong‘ilikda osongina adashib qoladi... Ustozim Mirzo Ulloh menga shularni aytgan edi. Mening nazarimda, jangchilarim, qal‘abegi Temir qoziq yulduzini ko‘zdan yo‘qotgan, shu sababli u adashib qolgan. Menga ortiq savol bermanglar, yaxshisi katta nog‘oraga gal beringlar, ovozlaringni muloyim qilinglar.

Nog‘ora bayramona ohangda gumburlay boshladi. Endi uning tovushida biroz ko‘ngillarni tinchituvchi, osoyishtalik bag‘ishlovchi kuch bor edi. Lekin Farg‘onaning sipohilari podshohlari so‘zidan hecham xotirjam bo‘lishmadi: Biz o‘quvchilar emasmiz, — ming‘irlashdi ayrimlari. Boshqalar bor ovozda baqirishdi: — Agar qal‘abegi Temir qoziqni yo‘qotib qo‘ygan bo‘lsa, unda kallasiga shunday bir qoziqni qoqamizki, uncha-munchaga qimirlata olmaydi.

Har qalay ular tezda jim bo‘lishdi, chunki naryoqdagi zinadan g‘aroyib bir to‘da tushib kelardi. Oldinda bir nechta qurollangan kishilar, orqasidan yelkalarida oltin va kumush bezaklar o‘rnatilgan sandiqni ko‘tarib olgan to‘rt kishi kelardi. Sandiq ustida shohona kiyimdagi bir odamcha qo‘qqayib o‘tirardi. Bu Zahiriddin Muhammadning ukasimi? E, yo‘q, bu Sepkilvoy, bu Hoji edi. U shohona kiyimda rostdan ham shahzodaga o‘xshardi.

Bosiq qadamlar tashlab ruhlar nog‘orasi sadosi bilan endi ular jang maydoni belgisi o‘rnatib qo‘yilgan joy o‘rtasigacha borishdi. O‘sha yerda to‘xtashdi, yukni ko‘tarib kelganlar, bu yerdagi bayramona ruhga zid o‘laroq, uni taq etkizib yerga qo‘yishdi.

Nog‘ora jim bo‘ldi. Podshoh ravoqdan turib dedi:

— Agar ushbu sandiqda menga atalgan sovg‘a bo‘lsa, unda bu sovg‘a o‘ta qimmatbaho emas, aks holda u bilan avaylab muomala qilgan bo‘lardinglar.

— Kechiring, — javob berdi Hoji, ulug‘ a‘yonlardek ta‘zim qilarkan, — qachondan beri podshoh biror ko‘cha bolasidan qimmatbaho sovg‘a olibdi? Sizga keltirganimiz iflos, arzimmas sovg‘a. Ammo uni iltifot bilan qabul qiling, bu do‘stingiz Hojining sizga bo‘lgan sadoqati belgisi.

— U buni o‘g‘irlab olgan, bu aniq, — dedi bir ovoz, bu jallodning ovozi edi. Hoji endi yana podshohning mehmoni edi, shu boisdan uning ko‘ngli to‘q edi.

Hoji jallodga mutlaqo e‘tibor qilmay xotirjam unga orqasini o‘girdi-da, sandiq bilan shug‘ullanishga tushdi. Tomoshabinlar bo‘yinlarini cho‘zishdi. Bu bola nima qilyapti? U sandiqqa biror yovvoyi hayvonni bekitib qo‘yganmi?

Aftidan shunaqaga o‘xshaydi. Hoji ehtiyotkorlik bilan qopqoqni salgina ochib ulgurmay, bir paxmoq bosh ko‘rindi. Hayvonning tishlari oppoq, soqoli qop-qora edi. U so‘kinishni ham biladi, qamoqxonadan xalos bo‘lishi uchun yelkalarini salgina ko‘tarilib turgan qopqoqqa qattiq tiraydi. Biroq Hoji va uni ko‘tarib kelganlar qopqoq chekkasini uning tomog‘iga tirashdi. Nafas olishga imkon bo‘lsin deb, asir nihoyat jim bo‘ldi.

Hoji vaziyatdan foydalandi.

— Qal‘abegi hazrati oliylari, — dedi u va uning oldiga cho‘kkalab o‘tirdi, — gunohkor qulingizni kechiring. U sizni Shayboniyxonga ro‘para qilishdan oldin bir faxriy zanjir bilan bezantirmoqchi. Shunday deya u cho‘ntagidan bir uchida halqasi bor yoy ipini oldi. Ana endi halqa qisilgan bo‘yin ustida turardi.

Yo Parvardigor, Farg‘ona sipohilari shunda chunonam baqirishdiki!

— Bu hayvonni qaranglar, bu sotqinni qaranglar! Mana, shu haqiqiy sandiq ichidagi shoh! Biz uning boshini uzib tashlaymiz, uni o‘ldiramiz!

Podshoh jim bo‘lib qoldi. Hoji yuk ko‘taruvchilarga qopqoqni katta ochishga imo qildi, asirni ingichka, chuqur botadigan payga bog‘lab, ayvonga yaqin joyga tomon siltab tortdi, u yerdagi tomosha Bobur, Mirzo Ulloh va uch bahodirga ko‘rinib turardi.

— Kel, hayvon, ko‘pam qiliq ko‘rsatma, xojalaring va hukmdorlaring oldida tiz cho‘k.

Hoji halqadan ushlab tortgan edi, qal‘abegi tizzalab qoldi. U qahr va uyat iskanjasida manglayini yerga ishqadi. Shundan so‘ng qahri qattiq Sepkilvoy uni yana tortib turg‘izdi va bir tepib boshqa asirlar yoniga jo‘natdi.

U yerga yetib ulgurmay to‘dadagilardan bittasi bo‘kir-gancha qal‘abegini yerga yiqitdi. Buxoroliklardan biri, huv qasamyod qilingan tungi yig‘inda, haligi lochin ko‘zli odamning qo‘lini kishanlamoqchi bo‘lganida, o‘sha odam uning yarim soqolini yulib olgan edi. Mana endi g‘azab otiga minib, o‘z sobiq xojasiga tashlandi. Baayni shoxlayotgan qo‘chqordek boshi bilan uni yiqitdi, ustiga o‘zini otdi-da, kishanlangan qo‘llari bilan uning qalin, qora soqoliga yopishdi. Va xuddi telbadek: — Anavi lochinko‘z yulib olgan soqolimni ber! Qaytib ber uni menga, itvachcha! — deya baqirdi.

— Ha, ha, uning soqolini qaytib ber! — qichqirishdi Boburning jangchilari va chapak chalishdi. Pastdagi ham, tepadagi ham g‘aroyib tarzda kurashardi. Ular bir-birini urar, tepardi, qal‘abegi bor kuchi bilan uning qo‘lini tishlab olgachgina, buxorolik soqolini qo‘yib yubordi. Keyin har biri o‘zi bilan o‘zi bo‘lib qoldi, birining qo‘li qonagan, ikkinchisining iyagi qonagan, ikkovining ham boldiri qonagan.

Podshoh hali ham qimir etmay o‘tirardi.

— Bobur, — chaqirdi uni yuzboshilardan biri. — Bobur siz biror marta oq otingiz yoki boshqa bir ot bilan yo‘lda yotgan go‘ngqo‘ng‘iz ustidan bostirib o‘tganmisiz?

— Yo‘q, — javob berdi Bobur. — Bu qanaqa savol bo‘ldi? O‘zing ham xuddi mendek yaxshi bilasanki, aqlii ot yo‘lda yotgan bunaqa iflos qo‘ng‘izdan hazar qiladi.

— Mana shunaqa, Bobur shohim. Qo‘rqamanki, ko‘kda sayr qilib yurgan nur sochuvchi ot, ya‘ni quyosh ham bunaqa narsalarni ko‘rganida kam dahshatga tushmaydi. — Yuzboshi asirlarga imo qildi. — Bu bezotlarni yo‘ldan olib tashlang, shohim, asirlarni o‘ldirishga buyuring.

Bunga javoban Bobur xotirjam so‘z aytdi, uning so‘zlarini ma‘qullab bosh silkidi:

— Sening talabing, barcha jangchilarim talabi, yuzboshi. Lekin o‘ylab ko‘ringlar, do‘stlarim, quyosh ko‘pincha odamlarga nisbatan ko‘ngli bo‘shlik ham qiladi. Ko‘kdagi ot bordi-yu, yo‘lda Axsining go‘ngqo‘ng‘izlari paydo bo‘lib qolsa, ularga e‘tibor berib o‘tirishni o‘ziga ep bilmasligi mumkin. Sotqinlar, mavridi bilan o‘z ulushlarini olishadi. Endi Hoji qanday qilib qal‘abegini qo‘lga olganini aytib bersin.

— Qal‘abegi urush maydonidan qochib, qal‘a xonalariga ketayotganida men uni ta‘qib qilib bordim, — dedi Hoji. — Uni uzoq qidirdim, oxiri bir yashirin omborxonadan topdim. U men tomonga orqasini o‘girib, bir ochiq sandiq ustiga egilgancha turardi. Oyoqlarim ho‘lligidan yurganim sezilmasdi, u mening kelganimni bilmadi, o‘zini yolg‘iz deb o‘ylardi. Shunda orqadan uning ustiga sakradimda, halqani bo‘yniga irg‘itdim va bor og‘irligim bilan unga osilib oldim. U oyoqlari bilan qutulishga, qo‘llari bilan menga yopishishga urindi. O‘zini yerga otdi, ammo men yelkasiga mahkam yopishib olganimcha uni qo‘yib yubormadim. Nihoyat nafasi qaytib, rangi pishmagan anjirdek ko‘kara boshladi. Shunda men halqani biroz bo‘shatdim, u tag‘in nafas olish imkoniga ega bo‘lgach, ming‘irladi:

— Meni o‘ldirma, shaytonvachcha, meni o‘ldirma. Zahiriddin Muhammad qal‘ani zabt etdi, agar meni undan qutqazsang, senga manavi qimmatbaho toshni hadya qilaman. Sen bunga Buxoroda boylik va ming jangchiga yetadigan qurol, istasang undan ham ko‘proq narsa sotib olasan. Bu xazina seni dunyoning barcha quvonchlari bilan ta‘min etadi. Shunday deya bu manfur olchoq yengi ichidan yarqiragan toshni chiqardi-da, yelkasi osha uni menga uzatdi.

— Yaxshi, qal‘abegi, — dedim men, — sening joning omon qoladi. Men podshohning do‘stimani, lekin uning xizmatidan ketishim kerak, negaki uning atrofiga shunday

odamlar to‘planishganki, ular eng beozor hazilni ham tushunishmaydi va menga yaxshilik tilashmaydi. Men podshoh bilan xayrlashishim va xayrlashuv sovg‘asi sifatida ko‘ch-ko‘ronimni solib ketish uchun mana shu sandiqni so‘rab olishim kerak. Uning ichiga kirib ol, seni o‘zim bilan birga olib boraman. Rostdan ham bu tovuqmiya o‘z oyog‘ini o‘zi bog‘lab, mening qarmog‘imga ilindi. U sandiqqa kirdi, men halqani uning bo‘ynidan oldim-da, qopqoqni yopib, kalitni aylantirdim. Shu tariqa axsilik sotqinni qo‘lga oldim va bu yerga olib keldim. Sizlardan qo‘rqib ketgani uchun bu zoti oliyni ma‘zur tutasizlar. U shayboniylar davrasida sandiqdan chiqib kelishni ko‘zda tutgan va iltifot bilan qarshi olishlarini kutgan edi. Shu bilan so‘zim tamom va mana bu yerda... — Hoji bashang kiyimining cho‘ntaklarini kovlashtira boshladi, aftidan hali ularda nima qayerdaligini yaxshi bilmasdi. — Mana... tosh mana bu yerda... Shunday deb u mahkam o‘rab, tugib qo‘yilgan iflos bir ro‘molchani chiqardi va uni yechdi. Yaltiroq qimmatbaho tosh ko‘zga tashlandi. Quyosh nurlari uning tekis yuzasida go‘yo olov yoqdi va kamalak rangida tovlanib ketdi.

— Bu o‘sha! — qichqirishdi muzofotlik bahodirlar. — Bu o‘sha — Axsining harbiy xazinasidagi kamalak rangli olmos! — Mirzo Ulloh ham bosh silkib ma‘qulladi.

Hoji toshni podshohning qo‘liga berdi va jangchilar uning sha‘niga maqtovlar yog‘dirishdi. Qal‘abegiga esa eng og‘ir jazo berishni talab qilishdi.

— Ha, jangchilarim, — dedi Bobur, — mana haq-huquq haqida gapirishga fursat yetdi. Sotqinlar shohining kishanlarini yechinglar.

Aytilganni bajarib, qal‘abegini podshoh oldiga olib borishdi.

— Aytar gaping bormi? — so‘radi Bobur.

Qal‘abegi jim.

— Gapir, qotil. O‘z jirkanch qilmishlaringni nima bilan oqlaysan?

Bunga javoban qal‘abegi shunday dedi:

— Mendan ehtiyot bo‘l, podshohvachcha. Menda kuch ko‘p, qudratim ko‘p narsaga yetadi, hatto hozirgidek asir bo‘lsam ham. Menga rahm-shafqat qilma, bundan afsuslanasan.

— Sho‘rlik, menga po‘pisa qilyapsanmi?

— Yo‘q, seni ogohlantiryapman, podshohvachcha, chunki senga rahmim kelyapti. Sening yoshligingni ayaganim uchun buni aytyapman, kim meni o‘ldirishga buyursa, uch kundan so‘ng oti ustida otib o‘ldiriladi. Yulduzlar shunday deyishmoqda.

Bobur qal‘abegining uni qo‘rqitish uchun shunaqa ahmoqona usulni qo‘llayotganidan kuldi va jangchilar:

— Bo‘lmagan gap, bo‘lmagan gap! — deya qichqirishdi.

— Ahmoqlar, — ming‘irladi qal‘abegi, — yulduzlar haqida nimani ham bilardinglar. Men ularni nafaqat bilaman, ular men bir imo qilsam bo‘ysunishadi.

— Bo‘pdi, unda men senga, yulduzshunos va yulduzlarni bo‘ysundiruvchi, bir shart qo‘yaman, — xotirjam javob qaytardi Bobur. — Agar shuni bajarsang, hayotingni saqlab qolaman, hatto ozod qilib ham yuboraman.

Qal‘abegi davraga ancha-muncha tantanavor nazar tashladi.

— Qanaqa shart ekan?

— Olamni yaratgan Alloh, — dedi Bobur, — ertalab quyoshni sharq tomondan chiqaradi. Axxi qal‘abegi, gapingga qaraganda, yulduzlar sening imoyingga bo‘ysunisharkan. Sendan talabim: quyoshni g‘arb tomondan chiqar! Shartim shu.

Jangchilar qoyil qolishdi. Ular bir-birlarini quchishib, yelkalariga urishdi.

— Ha, ha, — har tomondan qichqiriqlar yangradi, — quyoshni g‘arb tomondan chiqar. Qo‘lingdan kelsa ko‘kning otini boshqar-da, o‘zing sotilgan xon tomon ot qo‘y. Qani bo‘l, bo‘l!

Qal‘abegining rangi oqarib ketdi.

— Iblislar, — qichqirdi u g‘azabdan titrab, — meni masxara qilmanglar, hammalaringni yo‘q qilib tashlayman, yo‘q qilaman baringni!

— Yetar, qo‘rqoq shang‘i, — deya Bobur o‘rnidan sakrab turdi, yosh yo‘lbars o‘z tirnoqlarini namoyish qildi. — Yulduzlar men imo qilsam bo‘ysunishmaydi, lekin jangchilarim bo‘ysunishadi. Olinglar uni, u o‘z hayotiga o‘zi zomin bo‘ldi. Sen esa, bu hukmingni eshit: Axsining eng baland minorasining, salqin shabada esib turgan eng yuqorigi maydonchasidan turib sening nayzaga tiqilgan boshing dushman Shayboniyxonni ko‘zlashi, tanang esa pastga uloqtirilib, quzg‘unlarga yem bo‘lishi kerak. Endi yo‘qol ko‘zimdan. Uning boshini tanasidan judo qilib yuboringlar-chi!

Shundan so‘ng axsilik sotqin, Umarshayx Mirzoning qotili jallodlar qo‘liga topshirildi. Keyin Bobur:

— Axsining yangi begi kirsin! — deb buyurdi.

Jangchilar davrasidan kichkina bir jussa ajralib chiqdi: lochinko‘zli odam. Uning yuzi va qo‘llari bengal atirgullaridan orttirgan yara-chaqalar bilan haliyam to‘la edi. U podshohga odob bilan yaqinlashdi.

— Menga yaqinroq kel, — dedi Bobur. — Sen qahramonlik ko‘rsatding. Hozirdan e‘tiboran sen oq zarang daraxtining tomiridan yasalgan to‘qmoq ko‘tarib yurishing lozim.

— Shohim, — dedi yangi qal‘abegi o‘zini yerga otib, — iltifotingizning cheki yo‘q, biroq fikrimcha, mendek bir nimjon odam shavkatli qo‘shiningizning faxri bo‘lolmasam kerak.

— Adashyapsan. Har bir kishi bilib qo‘ysin: laylak oyog‘iga tayangan qahramon yurak sher oyog‘iga tayangan qo‘rqoq yurakdan ko‘ra ko‘proq foydali. Sen, nimjon odam, sadoqatingni isbot qilding. Eng yuksak hurmat-ehtirom senga ko‘rsatiladi.

Shunda lochinko‘z dedi: — Shohim, o‘sha tungi yig‘inda atirgul bog‘ida mening hamrohlarim ham bor edi. Ular eski tartiblar saqlanib qolishi uchun harakat qilishdi. Ayting, ularga oq otlar berishsin, oltin tugmalar qadalgan

faxriy kiyimlar kiydirishsin. Tag'in boshqalar ham bor edi, bular anglab yetmagan holda qal'abegiga ishonch bildirishdi. Uning yolg'onlarini tushunib yetishgandan keyin esa, unga qarshilik ko'rsatishdi.

— Bularga oq ot va sariq faxriy kiyimlar berilsin.

Shu payt jallodlardan biri yaqinlashdi. Bugungi kun yutug'idan ko'ngli to'lmay ikkinchi qurbonni, shoh yonida o'tirgan Hojini, Sepkilvoyni talab qildi. U fikrida qattiq turib oldiki, garchi uning kamalak ipini o'g'irlagani endi eski gap bo'lsa-da, Hoji shu ip yordamida qal'abegini tutib olgan, demak, bu ip unga katta yordam bergan. Hoji dushmanni yengishda katta xizmat qilgan, kamalak rangli olmosni taqdim qilib o'z halolligini isbot etgan bo'lsa-da, buning unga ahamiyati yo'q, u o'z huquqini talab etadi.

Ayni shu vaziyatda jallodning qasos olishga tashnalikdan o'zga narsa bo'lmagan fikriga qo'shilish podshoh uchun og'ir edi. U ko'p hollarda sinovdan o'tgan do'stini qutqazishni istardi. Shuning uchun u jallod aytganidek, bu „jinoiyatchi“ga ham bir shart qo'yish kerakligini aytdi. Shart shunday edi: shu paytgacha Hojiga dushman bo'lib kelgan birorta odam topilsa-da, uning ayanchli hayotini so'rab olsa edi, unda Hojining hayoti saqlab qolinar edi.

Jallod rozi bo'ldi, bunday g'aroyibot sodir bo'lishiga ishonmasdi. Biroq ma'lumki, g'aroyibotlar sodir bo'lib turadi. Dushman tuyakash Hasan qiyofasida topildi, u Sepkilvoyga bo'lgan eski xusumatini shu lahzada unutmagan edi. U Hoji uchun iltimos qildi, chunki „u jasur shaytoncha“, dedi u, „men uni o'z o'g'limdek yoki to'g'rirog'i, ya'ni suyukli eshagimdek ko'raman“.

Kamalak rangli olmos shu soatda Mirzo Ullohga tortiq qilindi.

— Sizning menga qilgan samimiy mehribonligingiz uchun o'z ixtiyorimdagi qimmatbaho buyumni hadya qilaman, — dedi Bobur tantanali topshirish chog'ida. — Ko'pincha ustingizdan kulgan odam haqida xavotir olardingiz. Ushbu toshni mening uzrim belgisi deb qabul qiling.

— O‘ylaymanki, uni mening burnim bilan qiyoslashga botinmaysan, — jilmaydi Mirzo Ulloh, — masxara qilishni muhabbatga yo‘yolmaydigan ustoz yomon ustoz.

U yosh podshohining so‘zlaridan shu darajada hayajonlangan ediki, o‘z hayajonini zo‘rg‘a bosardi, shuning uchun hozir gapi bo‘linganiga chin yurakdan sevindi.

„Yashil vodiy“ga ketgan chopar yetib keldi. U Shayboniyxondan noma olib keldi, unda shunday so‘zlar bor edi:

„Quyosh va uning charaqlagan nuri haqqi, uning atrofida aylanadigan oy haqqi, jamolini ko‘z-ko‘z qiluvchi kun haqqi, uning yuziga parda tortuvchi tun haqqi, osmon va uni yaratgan Zot haqqi, yer va uni yasantirib qo‘ygan Zot haqqi Zahiriddin Muhammad — Farg‘ona tog‘lari, o‘t-yaylovlari-yu shaharlarining podshohi, men senga o‘z salomimni yo‘llayman! Men, sipohilarim va ularning uchqur otlari tobe bo‘lgan Shayboniyxon, eshitdimki, jangchilaring senga Bobur nomini berishibdi. Farg‘ona jangchilari jasur jangchilar, ular jasur insongagina bunday nomni beradilar. Men esa qahramonlarni do‘stlarim deb hisoblayman. Shuning uchun senga aytmoqchi bo‘lgan so‘zimga quloq sol: menga, ya‘ni uchqur otlar xo‘jayini Shayboniyxonga aniq ma‘lumot keldiki, Samarqand taxti egasiz qolganmish. Uning devorlari ortida olishuv, to‘polon, u osongina bizning o‘ljamiz bo‘lishi mumkin. Samarqand shahrida sening mamlakatingdagidan ko‘proq aholi va sening barcha shaharlaringdagidan ko‘proq binolar bor. Alloh guvoh, bu mening haqqoniy so‘zim. Agar sen menga bu yurtni egallashda jangchilaring bilan madad bersang, seni Samarqanddagi o‘z noibim qilardim. Mening shoh og‘aynim Zahiriddin Muhammadning umri uzun bo‘lsin! Uning qahramonlari jasur, otlari uchqur, yaylovlari hosildor, qo‘ylari semiz bo‘lsin!“

Demak, Shayboniyxonning aqli ishlayapti, u Farg‘onaning yosh podshohiga tinchlik tilabdi.

— Ketdik Samarqandga, — qichqirishdi jangchilar.

Biroq Bobur Mirzo Mirzo Ulloh tomonga egildi.

— Shayboniyxon nomasiga nima deysiz?

— Menimcha, — javob berdi Mirzo Ulloh, — mening yosh xojam va hukmdorim nima qilishi lozimligini o‘zi biladi. Qo‘y men Andijonga ketay. Urush mening kasbim emas. Anor daraxtining soyasida maktab gilamini qaytadan to‘shashni, Baroqko‘hdagi „Mehr-shafqat timsoli“ning yashil soyaboni ostida kitoblarimni qaytadan qo‘limga olishni istayman.

— Joningiz omon bo‘lsin, ustoz. Baroqko‘h tog‘i ajoyib joy. Siz bilan birga juda ketgim keladi. O‘sha paytda qora siyohimni to‘kkan edim, endi esa qizil qonimni to‘kyapman. Maktab vazifalari davri o‘tdi, endi meni boshqa vazifalar kutmoqda. Men Shayboniyxonga javob yo‘llashim kerak. Chopar oldinga kirsin.

Chopar kirdi, Bobur o‘rnidan turdi.

— O‘zingga eng kuchli otni tanlagin-da, xojangning yoniga qarab yugur. Unga ayt, men uning chaqirig‘ini qabul qildim. Boraman. Meni munosib kutib olish uchun qo‘llarini keng ochaversin!

Chopar ketdi.

— Siz esa, — dedi Bobur Mirzo Ullohga, — tashvish chekmang: Farg‘ona podshohi o‘z obro‘-izzatini unutmaydi!

Kimki Axi qal‘asining eng baland minorasidan turib daryoga tosh irg‘itsa, uning suvga shaloplab tushganini eshitguniga qadar uch marta Allohga shukrona aytib, olti marta shaytonni la‘natlab ulguradi, deyishadi Turkiston odamlari.

Minora tepasida uchta gavda, uchta erkak kishi ko‘zga tashlanadi. Quyosh ularning orqa tarafida xuddi ulkan oltin gardishga o‘xshab turibdi. Ulardan biri qilichini baland ko‘tardi, qilich uni ushlab turgan qo‘ldan uzunroq. Uni uch marta ko‘m-ko‘k havoda aylantirdi, u quyosh nurida yaraqlab ketdi, keyin egilgan bo‘yinga vizillab tushdi-da, qip-qizil qonni buloqdek oqizdi.

Birozdan so‘ng murdaning nayzaga tiqilgan boshi yiroqlarga qarab qoldi. Gavdasini jallodlar chohga uloqtirishdi.

— Allohga shukur! — qichqirishdi Boburning jangchilari. — Bir yaramas Allohga shak keltirdi. U ko‘kning otiga minib olmoqchi bo‘ldi, ot esa uni irg‘itib tashladi. Yashasin! Yashasin!

Podshoh Bobur jim. U na tepaga — oppoq minoraga, na ko‘m-ko‘k osmonga, na oltin quyoshga, na buloqdek oqqan qip-qizil qonga qaraydi. U yangi g‘alabalar haqida xayol surmoqda.

YANGI YURISH

rtasiga tong oqarar-oqarmas jangchilar o‘z nayzalarini qinidan sug‘urib olganlari singari quyosh uzoq tog‘lar ortidagi o‘z to‘shagidan sug‘urilib chiqib, ilk nurlarini sochgan paytda, „Ming mollik karvon“ Axi qal‘asining darvozasidan kirib keldi.

Toliqqan otlar erta tongning toza havosidan pishillab nafas olishardi. Ular erinib qadam tashlashar va og‘ir yuklar ostida chayqalishardi. Hamma odamlarning qum bo‘ronida ko‘milib ketgan yuklari iloji boricha kovlab olinib, omon qolganlariga taqsimlab bog‘landi.

Qal‘a hovlisi to‘la boshladi. Bug‘doy bilan to‘la qo‘pol matodan qilingan qoplar, quritilgan baliqlarning oyqulog‘i ostidan teshib, kanop iplar bilan bog‘langan o‘ramlari tushirildi. Baliqning o‘tkir hidi tez tarqaldi. Och va chanqagan jangchilar yugurib kelishdi, mustahkam quvurlardan qimiz va sharbat oqardi.

Hovlidagi yugur-yugur borgan sari kuchayardi. Qoramtir rangda yaltirovchi yog‘och tayoqlar bog‘lami, yangi yoylar va nayza dastalari uchun kerakli narsalar tosh yo‘lakka taraq-turuq bo‘lib tushar va odam bo‘yi qilib uyilardi. Mol terilari, sovut, qalqon va kamarlar ustiga qoplanadigan charmlar qo‘ldan qo‘lga o‘tardi. Yangi yoylarga talab katta edi. Jangchilar ularni shosha-pisha bog‘lamlardan sug‘urib

olishar, tugunlarini oxiridan solib, bir uchini baquvvat tishlarida, ikkinchi uchini oyoqlari bilan bosib turib, sekin to'g'rilab, kamalakning tortish kuchini sinab ko'rishardi.

Yoshlikning chuqur uyqusi podshoh qulog'ini qal'a hovlisidagi shovqin-suronlardan to'sib qo'ygan edi. Bobur haliyam to'shagida uyqudan ko'z ocholmay yotar, kechagi tashvishlardan a'zoyi badani zil-zambil edi. Shu asnoda uning yoniga yangi qal'abegi kirdi.

— Yo'lbars! — chaqirdi u, — uyg'oning! Tushlar mulkidagi soyalar ketidan quvishni bas qiling: dom-daraksiz yo'qolgan karvonimiz bizga qayta nasib qildi.

Bobur ko'zlarini ochdi, o'rnidan turdi: — Bu yaxshi xabar, qal'abegi. Tuyakashlarni taqdirlash va karvondagi narsalarni jangchilarga taqsimlab berish haqida qayg'uring.

— Bugun g'alabani bayram qilmaymizmi, Xojam?

— G'alabani? Yoki o'limnimi? — dedi Bobur jumboqli qilib. — Hali Alloh so'nggi qarorga kelgani yo'q. Men qo'shinimdagi yuzboshilarni atrofimda ko'rishni istayman.

Ular uning yonida hozir bo'lishgach, shoh ularga qarata gapirdi:

— Jangchilarim g'alabani nishonlashni kutishmoqda. Lekin men boshqa qarorga keldim, ular sabr qilishsin. Otlarning egar-jabduqlari, tushovlarini tekshiringlar, otlardan eng chopqir, eng baquvvatlarini tanlanglar va ularga eng yaxshi, qo'rqmas, qushdek yengil, egarda o'tirishga karkidon terisidek chidamli jangchilarimni mindiringlar. Yo'l og'ir bo'ladi, yaxshi tanlanglar! O'zim oldinda ketaman. Asirlarni kishanlangan holda otlarga o'tqazib, ortimizdan jo'natishsin.

— Qayoqqa yo'l olinadi, shohim? — so'rashdi yuzboshilar.

— Hali bilib olarsizlar, — javob berdi Bobur. Yuzboshilar ketishdi. Ulardan oxirgisi xonadan chiqib ulgurmay, eshikda og'ir qurollangan Hoji paydo bo'ldi. Bobur uning ko'rinishidan kulib yubordi.

— Aftidan sen mening qurol-aslaha omborimdagi hamma narsani yelkangga ortib olgan ko‘rinasan-a? — dedi u kinoya ohangida.

— Yo‘q, u yerda topganlarimdan faqat eng yaxshilarini oldim, chunki aynan bular menga ma‘qul bo‘ldi, — javob berdi Hoji g‘ururlanib.

— Biroq bu hasham senga hozir kerak bo‘lmaydi, — dedi Bobur, — men senga muhim bir xizmatni topshiraman. Iloji boricha tezroq Qosimbek oldiga ot qo‘yib borginda, unga aytgin, u ertaga quyosh chiqayotgan mahalda meni va quyoshni kutsin. Agar uning ayg‘oqchilari g‘arb tomonda tutun ko‘tarilganini ko‘rishsa, demak, biz yaqin joydamiz, Shayboniyxon bizning javobimizni olgan bo‘lishi kerak. Shoshil Hoji!

Takror eslatishga hojat qolmadi. Hoji qurol-aslahalarni yechib tashladi-da, yugurib chiqib ketdi.

Quyosh tonggi shabnamini quritib ulgurmay Boburning sipohilari allaqachon to‘planishdi. Ular kecha hujumchilarning qarorgohi bo‘lgan joyda turishardi. Otlarning yollarida qizil, sariq, yashil va havorang tasmalar yaltiraydi. Jangchilar qurollangan va bayramona bezaklar taqib olishgan, deyarli barchasining yuzlarini to‘q qizil, hali uncha qotmagan yara-chaqalar qoplagan.

Endi Bobur balandlikdan ochiq dalaga o‘tdi-da, tushib keldi. Shohning oti sipohilar oldida tepinib, pishqirib to‘xtadi. Bobur uzangida tikka turdi:

— Beklar, yigitlar! Men sizlarni g‘alabani nishonlash uchun emas, balki sizlarni g‘alabaga boshlab borish uchun to‘pladim. Biz Aysi qal‘asini zabt etish bilan faqatgina sotqinlarni yengdik, xolos, endi esa qo‘rqmas va aqlli dushman, ya‘ni Shayboniyxonga duch kelamiz! U menga noma yuborgan va endi javobini kutmoqda. Qo‘zg‘alingslar, jangchilarim, mening ortimdan „Yashil vodiy“ sari, olg‘a!

— Olg‘a! Olg‘a! — deya qichqirishdi odamlar. Ular otlarini tippa-tik qilishib hayajondan jinnilardek bo‘lib

qolishdi. Bobur yonida, ochiq yerda o'tirgan Mirzo Ullohga tomon egildi. Keksa ustozning kayfiyati yo'q edi.

— Mayli uyga ketavering, — dedi Bobur mehribonlik bilan, — sizga tinchlik hamroh bo'lsin.

— Senga esa g'alaba yor bo'lsin! — javob qaytardi Mirzo Ulloh. — Nega senga hamroh bo'lishimni istamaysan? Ko'nglim ancha xotirjam tortdi...

— Biroq siz egarda o'tirishga unchalik chidamli emassiz, ishoning menga.

— Gaping to'g'ri, — jilmaydi Mirzo Ulloh xafa bo'lib, — Xudo yor bo'lsin!

— Sizga ham Xudo yor bo'lsin! — Bobur otining boshini burdi, uning ortidan qo'shin ham aralash-quralash to'dadan yashin tezligida bir tekis saf hosil qilganча, otlar-u sipohilar yonma-yon bo'lib qo'zg'aldi. Mirzo Ulloh haliyam o'sha bir parcha yerda, otlarning nafasi va chang- to'zon ichida qolganча o'tirardi. U bunga e'tibor ham bermasdi. U rang-barang tasmalar va yollarning hilpirashiga tikilib qolgandi. Qurollar shildirar, sipohilar egarda otlarning qadamiga mos holda goh baland, goh past bo'lishardi. Mana ular ketdi. Oxirgisi ham o'tib ketdi. Mirzo Ulloh yolg'iz, qalbi g'urur va xavotirga to'la.

— Qo'rqaman, — dedi u sekin, — g'alabani nishonlash o'limni nishonlashga aylanib ketmasaydi.

OFDA JOG'DAN OSHISH

Sush bo'ldi, quyosh tepaga keldi. Sahro tepasida havo titraydi va behad qizib ketgan yerdan ko'tarilayotgan issiqqa singib ketadi. Otlar xuddi issiq, qaynayotgan suvda suzayotgandek horg'in siljishadi. Ularning tanasi qo'ng'ir, nam dog'lar bilan qoplangan, sipohilarning boshlari dubulg'alar ostida go'yo yonardi. Nihoyat ular sahroni kesib o'tishdi. Bobur

jangchilari bilan tog' etagidagi uncha tik bo'lmagan nishablikka yetishdi, bu yer rivoyatlarga ko'ra Sero't yaylov deb atalgan. Sipohilarni ketma-ket bo'lib yurishga majbur qilgan torgina tik so'qmoq yo'l borgan sari ilonizi bo'lib yuqorilab borar, atrofini tosh bo'laklari o'ragan, go'yo Tangri ularni g'azab asnosida ko'kdan yog'dir-gandek bu yerda yotishardi.

Yo'l baland daraxtli o'rmonga kirib bormasidan oldin, qo'shin pistirmaga duch kelib qolmaslik uchun ayg'oqchilar jo'natildi. Ular yalangoyoq, ming azobda, daraxtlar oralab borishmoqda. Orqadan sekin-asta otlar va sipohilar kelishmoqda. Otlar o'rmondagi kechki salqinlikdan titrashadi. Mana yorug'lik ham ko'rindi, oldilarida tog' tizmasi yastanib yotardi. Ular torgina, ikkinchi ot yonma-yon ketsa bo'ladigan tog' yo'li bo'y-lab tepaga ko'tarilishardi.

Otlar xavfli so'qmoqdan ehtiyotkorlik bilan qadam tashlab borishar, suvorilar jilovni bo'sh tashlab qo'yish-gan edi. Safning boshida podshoh ortidan ketayotgan odam agar boshini sekin burib qarasa, huv pastdagi vodiya qo'shinning arergard¹ qismini, qurolsiz, bezak-tasmalarsiz, horg'in to'dani ko'rishi mumkin edi. Bular Aysi asirlari, qo'llari kishanlangan, oyoqlari otlarning qorniga mahkam bog'langan, yalang'och badanlari oftobda kuygan. Ularning ahmoq, befarosat kallalariga kalamush terisidan tikilgan sassiq qalpoqlar yuzlarigacha bostirib kiygizib qo'yilgan ediki, ularga na ko'rish, na eshitish mumkin emas edi.

Endi qoyadagi so'qmoq yo'l tog' ichiga burilib, dara yoqalab ketdi va u nihoyat torgina, o'tlar o'sib yotgan, deyarli tep-tekis yalanglikka olib chiqdi. Lekin undan sal oldinroqda tog' ikkiga ajralib, yo'l ko'z tinadigan darajadagi baland qoyaga chiqib ketadi, go'yo daraning ikki tarafidan do'zax eshigi ochilgandek tuyuladi.

¹ *Arergard* — asosiy kuchlardan orqadagi harbiy qismlar (*tarj.*).

Otlar tepaga chiqishdan bosh tortishadi. Ular oyoqlarini yerga tiragancha titrab, qo'rquvdan pishqirishadi. Podshohning oq oti ham qo'rqib orqaga chekinadi. Shunda u egardan sirg'alib tushdi-da, iloji boricha g'ujanak bo'lib, otning qorni ostiga lip etib kirdi va oldingi oyoqlari orasidan o'rmalab chiqib, oyoqqa turib oldi. U otni erkalatib bo'yniga shapatilab qo'yib, jilovidan tutdi va otni sekin-asta tortgancha qoya tomon shaxdam yetaklab ketdi.

Jangchilar ham shu taxlit podshoh ortidan ergashishdi. Ular oldinma-ketin dara yoqalab otlarni yetaklab yo'lga tushishdi. Ular yashil yonbag'irlikka yetganda sevinib ketishdi va mazza qilib dam olishni istashdi. Yon tomondagi kichik yalanglik uzun, shayboniylarning qarorgohi hali uzoq. Hademay tun cho'kadi.

Otlarni yaylovga qo'yib yuborib, yengil o'tinlar terishdi-da, gulxan yoqishdi. Qasir-qusur uchqun sochib alanga tepaga o'rladi, jangchilarning yuzlari tutundan qoraydi. Kechikib kelganlarga uchi yonayotgan o'tinlarni irg'itishar va gulxanning yorug' doirasida yangisi lovlulardi.

Odamlar yegulik tayyorlashdi, bu ko'chmanchilarning oddiy ovqati edi. Birlari bug'doy unidan xamir qilib, uni silliq tosh ustiga yoyib, olovga qo'yishdi. Shu taxlit non pishirishdi. Ko'p tuz, yanada ko'proq qo'y moyi solingan choy ichishdi. Boshqalari yog'och idishlardan ichida yangi qaynatilgan baliqlar suzib yurgan qimizni ichishardi. Shu taxlit qorin to'ydirgach, jangchilar darhol uxlagani yotishdi.

Bu orada Qosimbek o'z qo'shini bilan vodiyni narigi tarafdin yakunlaydigan tog' ortida turardi. Ikkita yuzboshi „Biyno basir“ni katta tosh oldiga olib borishdi, tosh xuddi ulkan minbar singari qoyaga tomon ko'tarilgan edi. Ular shu yerdan turib kuzatuv olib borishadi.

— Nimani ko'rayotganlaringni bilгим kelyapti, — dedi Qosimbek, — axir sizlarni „O'tkir ko'zlar“ deyishadi-ku.

— Hazratim, — javob berdi birinchi yuzboshi, — dushman qarorgohida gavjumlik avjida. Ularning baquvvat, bo‘yni kuchli otlari bemalol o‘tlab yurishibdi, agar ko‘zlarim aldamayotgan bo‘lsa. Ularning soqchilari, Farg‘ona podshohi Boburni kutish va kutib olishni mo‘ljallayotgan joy — vodiya kiraverishdagi hududda kezib yurishibdi. Qolganlari pastda, tog‘dan kelayotgan chashma qoyalar bo‘ylab oqayotgan joyda, biz tomonlarni kuzatib turishibdi.

— Huv g‘arb tomonda kimlarni ko‘ryapsan?

— G‘arb tomonda hech kim ko‘rinmayapti. Ular u tomonlarni xavfsiz deb o‘ylashyapti, bilishmaydiki, yo‘lni bilgan odam o‘sha tomondan „Yashil vodiya“ga bemalol kelaveradi. Boburning qo‘shini dovondan o‘tolmaydi, deb qo‘rqaman-da, — dedi Qosimbek sekin, — qiyinchiliklar bir gala. Shu asnoda ikkinchi yuzboshi qichqirib yubordi:

— Men belgini ko‘rdim! Osmon qoraydi, oppoq bulut devori yonidan tutun ingichka bo‘lib ufq bo‘ylab ko‘kka o‘rladi.

— Barakalla! Barakalla! — Bu so‘zlar Qosimbek tilidan xuddi shukronalikdek yangradi. — Do‘stlarim, meni mana shu tosh minbarga chiqarib qo‘yinglar. O‘shaning ustidan turib mening ko‘zlarimni nurdan mahrum qilgan dushmanim Shayboniyxon qarorgohini ko‘chirib, qochib ketmayaptimikan, deya vodiya quloq tutib o‘tiranman. Sizlar esa, yuzboshilar, jangchilar yoniga borib tayyor bo‘lib turinglar. Podshohimiz Bobur quyosh chiqib ulgurmay o‘z qo‘shini bilan shu yerda bo‘ladi. Qosimbek va olti ming jangchi shu taxlit qurollanib, Bobur keli-shiga sergak bo‘lib turishdi.

Pastdagi vodiya esa Shayboniyxon chodirida betashvish yotardi. Bir xizmatkor uning mo‘ynali qalpo-g‘ini yechdi-da, boshini shoyi yostiqlardan ko‘tarib, tepasiga barmoq qalinligida xushbo‘y hid taratuvchi moy surkadi. Keyin o‘tkir yashil ustarani oldi-da, Shaybo-

niyxonning sochini qirdi. Ularning odaticha hukmdor va uning barcha jangchilari hamisha sochlarini qirib yurishadi. Faqat yelka, bo‘ynida xuddi ingichka dumga o‘xshab uzunchoq, qora patila-patila bir tutam soch osilib turadi. Ulardan Hindiston aholisi qoyilmaqom qilib tayyorlashni biladigan surtmaning yoqimli hidi taraladi.

Xizmatkor o‘z ishini chaqqon bajarardi. Shunga qaramay Shayboniyxon:

— Yalqov, agar shu iblisona ustarangni sezsam, o‘ldim deyaver. Boshining orqa tarafida sezilarli chandig‘i bor edi. Xuddi shu yerning sochini ehtiyotsizlik bilan qirgan ikkita sartaroshning boshi o‘z ustalarari bilan uzilgan edi. Shayboniyxon yaxshilab silliqlangan temir ko‘zguni qo‘liga oldi, u ko‘zguda o‘zini tomosha qilishni yoqtirardi. U bugun xursand. Xizmatkor ikki bukilganча orqasi bilan yurib chiqib ketdi. Qarorgohda xotirjamlik, Shayboniyxon orom olmoqchi.

OFLIQLAR JANGI

*S*ong otar-otmas chodirlar uzra dahshatli shovqin-suron tarqaldi. So‘kinishlar, qichqiriqlar. Shayboniyxon yostiq-taxtida uyqudan uyg‘ondi. Shu payt tushunarsiz imo-ishoralar bilan hovliqqancha tan qo‘riqchisi kirib keldi va o‘zini yerga otdi.

— Ulug‘ xon, farg‘onaliklar kelishmoqda.

— Kelishsa kelishar, muncha qaltiraysan, quyonyurak. Andijonlik go‘dak-podshoh qachon men uni kutib olishni istasam, o‘shangacha kutaveradi.

— Ulug‘ xon, ular do‘st sifatida kelishmayapti. Qarorgohda to‘s-to‘polon.

Shayboniyxon qattiq so‘kindi. U Boburni ham, o‘zini ham so‘kdi.

— Go‘dak-podshoh mening taklifimni rad etdi. Ammo, jin ursin, u hali oyog‘imga yiqiladi.

U qurollarini, keskir qilichini, uzun xanjarini va egiluvchan nayzasini oldi. Chodir oldida uning qora oti turardi. Xon oyog'ini egilib turgan xizmatkori yelkasiga qo'yib, lip etib egarga qo'ndi. Sipohilar baqirib-chaqirishar, ular to'liq oyoqqa turgan. Qarorgohdagi tartib izdan chiqqan edi. Ularga pand bergan dushmanga nisbatan g'azab va benihoya nafrat darg'azab ko'zlarida aks etardi. Ular to'da-to'da bo'lishib, oldinda Shayboniyxon jo'nab ketishdi. Qarorgohda faqat xizmatkorlar qolishdi, xolos.

Tashqarida xon ko'rdiki, dushman qarorgoh tepasidagi nishablik bo'ylab oqayotgan chashmadan allaqachon o'tgan. Bular Qosimbekning jangchilari, son jihatdan unchalik ko'p emas. Shayboniyxon kulimsiradi:

— Bu suzishni bilmaydiganlarni suzishga o'rgatamiz, — dedi u nopisandlik bilan. — Ularni ortga surib tashlanglar!

Biroq to'satdan tinch kechadagi zilziladek vahimali va qo'rqinchli g'aroyib narsa ko'rindiki, u xonni va ko'zi tushgan barchani tildan qoldirayozdi. G'arb tomondan, tog' cho'qqisini bosib turgan oq bulutlar ustida qo'ng'ir tUSDagi bahaybat soya paydo bo'ldi. Vodiyga ajdaho bostirib kelmoqda! Yoki bu iblisning qo'limi? Dahshatli soya kattalashib to'planadi-da, yana kengayib ketadi. Shayboniyxon sipohilarini qo'rquv qamrab oldi.

Ulardan birortasi ham „Yashil vodiy“ va uning tog'larining sir-asrorlarini bilmasdi. Yilda bir kun borki, o'sha kuni quyosh chiqayotgan paytda bir muddat Qosimbek o'tirish uchun tanlagan haligi minbardagi cho'qqitosh orqasiga o'tadi. Bugun ayni o'sha kun edi. Quyosh Qosimbekning ulkan qora soyasini vodiy osha, oq bulutlar ustiga tushirgan edi. U sipohilarni qo'rqitib yuborgan vahimali ajdaho edi, ular bu bor-yo'g'i „Biyno basir“ ekanligini bilishmas, shu sababdan tushkun holatda qolishgandi.

Shayboniyxon o‘zini qo‘lga oldi. Vaqtni yo‘qotmaslik kerak. U jangchilariga qattiq tanbeh berdi, negaki, ular dushmanga qarshi tashlanish o‘rniga bulutga baqraygancha qarab qolishgan edi. Biroq shu lahzada bundan-da qattiqroq dahshatdan uning tili tutilib qoldi.

G‘arb tomondagi nishablik orti birdaniga jonlanib qoldi. Osmon-u falakdagi qoya oralig‘idagi torgina so‘q-moq bo‘ylab, son-sanʻoqsiz odam, yana odam, odam ketidan odam, odamlar, otlar... qaynab chiqa boshladi. Shayboniyxonning aqli bovar qilmasdi. Ular qanday qilib bu tog‘ yo‘lidan oshib o‘tishdiykin? U xuddi bexosdan sahro qumi ustidan baliqning yugurib yurganini ko‘rgan odamdek baqrayib turardi.

— Alloh mehribon! — degan so‘zlar yangradi g‘arbdan.

— Alloh mehribon! — yangradi sharqdan. Go‘yo osmondan ham „Alloh mehribon!“ degan aks sado kelgandek bo‘ldi va shu orada bo‘g‘iq va yurakni larzaga soluvchi „Olg‘a! Olg‘a!“ degan so‘zlar hamma yoqni tutdi.

Quyosh ancha ko‘tarildi. Qosimbekning soyasi g‘oyib bo‘ldi. „Biyno basir“ pastga egildi-da, iltijo bilan manglayini toshga ishqadi:

— Maqsadim amalga oshdi, Allohim, endi yoningga chaqir, yaratgan Tangrim, ko‘pdan beri yorug‘ dunyoni ko‘rishdan mahrum bo‘lgan qulingga o‘zingni namoyon qil.

Endi Boburning qo‘shini qo‘ng‘ir qoyalar orasidan yo‘lni maysazor nishablikka burdi. Shayboniylar qarorgohiga birinchi bo‘lib asirlar kelishdi. Shundoq ularning ortidan jilovsiz otlarni uchi o‘tmas o‘qlar bilan haydagancha Aysi sipohilari kelishardi.

O‘z holiga tashlab qo‘yilgan, biror qo‘l boshqarmagan otlarning bostirib kelishi jangchilarni qattiq sarosimaga solib qo‘ydi. Kutilmagan bosqin tufayli o‘zlari bilan ko‘p o‘q ololmagan mudofaachilar asirlarga va og‘zilaridan ko‘pik chiqib, hamma narsani tepkilab

kelayotgan otlarga qarab bir nechtagina o‘q uzishdi. Ular goh u yoqqa, goh bu yoqqa, goh aralash-quralash bo‘lib yugurishar, yiqilishar va yana qad rostlashardi. Bog‘lab tashlangan gavdalar otlarning ustida u yoqdan bu yoqqa chayqalishardi, ko‘pchiligi o‘z do‘stlarining o‘qidan allaqachon asfalasofilinga jo‘nagan edi. Shayboniyxon sipohilarining urush otlari to‘polonda qo‘rqib ketishganidan, tishlashib, tepishib, ko‘plari ustlaridagi suvorilarni irg‘itib tashlashdi.

Shu payt sharqiy maysazor nishablikdan qiy-chuv bilan Farg‘ona podshohining butun otliq qo‘shini bostirib keldi. Hammadan oldinda oq otiga mingan Bobur kelardi. Qilichi kumush rangda, qalqon qizil oltin rangda tovlanardi. „Ur-ho! Ur!“

Otning hurpaygan dumini san‘atkorona bir tutam qilib bog‘lashga ketadigan fursatda Bobur qo‘shinining asosiy qismi bilan dushman qo‘shini o‘rtasiga tashlandi, ularni boshqa tomondan Qosimbekning jangchilari siquvga olishdi. To‘qnashuv dahshatli edi. Xuddi mana shu „Yashil vodiy“dagi otliqlar jangining boshlanishi bo‘lib, o‘sha kunning ertasiga uni: „Osmondagi soya kuni“ deb atashdi.

Tarbiya tamoyiliga ko‘ra jangari, qo‘rqmas bo‘lgan Shayboniy qo‘shinlari dastlabki sarosimadan keyin ikki karra kuch bilan qarshilik ko‘rsata boshlashdi. Ular egilgan qilichlarini havoda aylantirishar, xanjarlarini aniq nishonga otishardi. Ularning kurashish tarzi makkor va beayov qaroqchilar to‘dasining kurashishiga o‘xshardi. Farg‘ona jangchilari buni bilishar, ulardagi darg‘azablik oshib borardi. Ularning qilichlari boshlar va yelkalariga vizillab tushardi. Odamlar va otlar bir-biriga juda yaqin kelib qolishdi. Qon bilan ter qo‘shilib daryo bo‘lib oqardi. Dushmanga zarba berish o‘rniga ko‘plar do‘stiga zarba berar va boshini tanidan judo qilardi.

Farg‘ona podshohi Bobur ur-chopning naq o‘rtasida urishardi. U otda edi, ammo Shayboniyxonning qora oti

ham hali oyoq ustida edi. Jonivorlar qon oqayotgan jarohatlariga qaramay tik turishardi. Bobur xonga yetishga harakat qilardi. Shu lahzada bo'ksa suyagi sinib, qonga belangan otning ostida yotgan bitta yosh dushman jangchisi Boburga tomon yoyini to'g'riladi.

— Ilk jangdayoq meni o'limga hukm qilgan Tangrim, podshohning yuragini aniq nishonga olishimga imkon ber, toki, mergan allaqachon chirib ketganida ham buni eslab yurishsin. Biroq o'q nishonga tegmadi.

Jang avjiga chiqdi. Farg'ona jangchilari haliyam dadil kurashishar, ammo dushman tomon toliqqanga o'xshardi. Dastlab Bobur yonida urushgan Hoji jangning to's-to'polonida undan ajralib ketdi. Uning oti yiqildi, otning naq tomog'iga dushman sipohisining xanjari tegib o'ldi. Hoji beixtiyor ur-yiqit ichidan chiqib ketishga befoyda urinayotgan bir egasiz otga sakrab minib oldi. Ko'cha bolasi bo'lgan, bashang narsalarni yaxshi ko'radigan Hoji bu zotdor jonivor qimmatbaho buyumlar bilan bezatilganini payqadi. Ot o'sha zahotiyoyq ustidagi sipohini bir silkinishda qaynoq jang o'rtasiga irg'itib yubordi.

Bobur do'sti yiqilib, naq, bir pahlavon shayboniy jangchisining qo'liga tushganini ko'rdi. Jangchi uzoq o'ylab o'tirmasdan qilichini ko'targan edi, ammo Bobur allaqachon „temir yoy“ini, huv o'shanda Farg'ona ahli uni oq kigizga o'tqazib, tantana qilgan paytidagi yoyini to'g'riladi. O'q yoyidan uzilib chiqdi, biroq bu gal xuddi boyagi jon berayotgan yigitchaning o'qi Farg'ona podshohiga tegmagani singari, uning o'qi ham xato ketdi. Chunki pahlavon jangchi o'q unga yetib kelib ulgurmasidan oldin otdan tushayotib Hojini o'zi bilan birga olib g'oyib bo'ldi. Bobur otini u yoqdan bu yoqqa haydab, ikki yoniga qilich sola-sola, ikkovi g'oyib bo'lgan joyga bor kuchi bilan shoshildi. Shayboniyxon jangchilari orasida qattiq qichqiriq og'izdan og'izga o'tdi: „Ulug'xon xavf ostida! Yordam beringlar!“

Shunda Bobur, anavi yerda yotgan, bir paytlar Baroqko‘hda tushida ko‘rgan odam: qaroqchilar xonining o‘zi ekanligini angladi. Va yosh Yo‘lbars ikkinchi bor o‘z tirnog‘ini ko‘rsatdi... U xonning qisib turgan qo‘lidan Hojini tortib oldi-da, otning bo‘yniga ko‘ndalang yotqizdi va vaqtni ketkazmay dushmanining keng ko‘kragi o‘rtasiga sakradi. Bosim ta‘sirida Shayboniyxonning og‘zidan qon otilib chiqdi. Boburning oyoqlari bosib turgan qo‘llari bo‘shashdi. Boshi orqaga osilib qoldi. Unga yordam bermoqchi bo‘lgan ikki jangchi dahshatli zarbadan tuproqqa qulab tushib, jon berishdi. Shu tariqa ulug‘ xon dushmanlari qo‘liga tushdi. Shayboniyxon qo‘shini mag‘lub bo‘ldi, ko‘plari qochib ketishdi, ko‘pchiligi asir olindi.

Agar „Yashil vodiy“dagi shovqin-suron osmon qopqalarigacha yetdi, deydigan bo‘lsak, farg‘onaliklarning zafar qichqiriqlari arshi a‘logacha ham yetib bordi, deyish mumkin. „Zafar! Zafar!“ so‘zlari jang maydoni uzra yangradi. Tog‘lar ham: „Zafar! Zafar!“ deya aks sado berardi.

Keyin tun cho‘kdi. Tun qorong‘i, yulduzlar ham ko‘rinmaydi. Quvonch qo‘shiq-lari tingan.

Bobur mash‘alachilarni jo‘natdi. Sariq yolqin vodiy va jang maydoni uzra kezmoqda.

— Marhum jangchi, menga yuzingni ko‘rsat! Bu sen-misan, biz qidirayotganmisan...? Qosimbekmi?

Ammo marhumlar jim, og‘izlari ochiq qolgan. Mash‘alachilar tog‘ yonbag‘riga tomon ko‘tarilishdi. „Biyno basir“ qani?

Tongga yaqin uni topishdi. U chuqur o‘rada yotar, dushman jangchilari uning ori-q gavdasini bekitib qo‘ygan edi. Qosimbekning yuzi xuddi o‘lik dushmanlarining yuzidek oqarib ketgan edi.

smondagi ulkan soya kunidagi otliqlar jangi tasviri bilan, yoshgina bo'la turib Farg'onaga podshoh bo'lgan bola — Zahiriddin Muhammad haqidagi hikoya poyoniga yetdi.

Shayboniyxon bilan uning olti ming jangchilari Andijon zindoniga olib ketildi. Ular u yerda podshoh saroyi devorlari ortida ustilaridan chiqarilajak hukmni kutib yotishdi. Biroq buni xabar qilishga hech kim kelmadi. O'n ikki kun o'tgach, Shayboniyxon bu sharmandalikka ortiq toqat qilolmadi. Shoh huzuriga olib borishlarini talab qildi.

— Hoy bola, — dedi u Boburga, — podshoh bola, sen o'z qudratingni suiiste'mol qilyapsan! Bilaman, xalqim mening evazimga katta pul taklif qilgan, biroq sen elchilarni haydab yuborgansan. Sen mendek hukmdorni bamisoli bir cho'loq qushdek ushlab o'tiribsan, ko'ngling tusagan paytda uni o'ldirmoqchisan. Xo'sh aytchi, nega ikkilanasan?

— Men ikkilanmayapman, — dedi Bobur.

— Unda qilichingni ishga sol-da, g'alaba gashtini sur! — qichqirdi xon g'azabga to'lib, — aziz-avliyolar haqqi, qasam ichamanki, agar sen va sening farg'onalik urug'aymog'ing qo'limga tushsalar edi, uchayotgan yulduz qumga qanday tezlikda tushsa, boshlaringni xuddi shunday uzib tashlardim! Men senlarning boshlaringdan minora qurib... shon-shuhratimni oshirardim! Sening kallachang hamma kallalardan yuqori turadiki, bu sening shon-shuhratingni oshirgan bo'lardi!

— Afsuski, men sening himmatingga zor emasman, — javob berdi Bobur, — men ham kalla minora qurmoqchiman. Mening minoram to'rt tarafi ochiq yalanglikda turadi. Biroq u yer shamolgoh, qo'rqamanki, minora shamol ta'sirida qulab ketishi va eng yuqoridagi kalla — sening kallang, ulug' xon, eng tagida qolib ketishi mumkin. Unda butun shon-shuhratdan mahrum bo'lishing

mumkin. Shu boisdan men boshqacha reja tuzdim. Mana quloq sol! Yilda bir marta oqadigan Or daryosi qirg'ochlaridagi chuqur joylarda toshlar bor, ular uzun-uzun, qop-qora, hurpaygan sochga o'xshash moxlar bilan qoplangan, yum-yumaloq, sip-silliqlik toshlar. Shuning uchun ularni farg'onaliklar odamning boshiga o'xshatadilar. O'shalardan men — o'z sharafimga emas, balki otam Umarshayx Mirzo sharafiga — har qanday shamolu bo'ronga dosh beradigan minora tiklatmoqchiman.

Men, Farg'ona podshohi, o'z qo'llarim bilan birinchi toshni olib chiqib belgilangan joyga qo'yaman. Shayboniyxon, agar sen mening otam xotirasiga va mening yurtim sharafiga ikkinchi toshni olib chiqib qo'ysang, o'shanda sening hayotingni saqlab qolaman va ozodlikka chiqaraman, sen esa jangchilaring bilan o'z yurtingga qaytib ketaverasan! Mana shu so'zim — so'z!

Bobur shu so'zlarini aytgach, xon ashaddiy dushmaniga baqrayganicha qarab turdi. U bolaning yuz ifodasida masxaralash va kinoya belgilarini qidirdi, ammo topolmadi. Shunda u sip-silliqlik boshini egib dedi:

— Zahiriddin Muhammad, shoh Umarshayx Mirzoning o'g'li va otlari jahonni kezib chiqqan Amir Temurning avarasi, sen bugun meni ikkinchi bor mag'lub etding! Sening qo'lingdan hayotimni qaytib olaman va shartingni bajaraman. Shunga qaramay mening ikkita savolimga javob ber, toki Sening maqsadingni yaxshiroq tushunib olay.

— So'ra, — dedi Bobur. Shunda xon tilga kirdi.

— Men, Shayboniyxon, bilasanki, sening yurtingdan o'n borobar katta mamlakatni boshqaraman. Tinch aholi yashaydigan hamma joyda mening nomimni eshitgan odam zir titraydi. Lekin jangchilar bor joyda mening nomim izzat-hurmatga ega... Zahiriddin Muhammad, ular seni Bobur deb ham atashadi, sen Axsini zabt etganingdan keyin, men sendan, katta o'lja qo'lga

kiritiladigan Samarqandga birga yurish qilishni talab qildim. Garchi birgalikdagi harbiy yurish senga ancha-muncha foyda keltiradigan bo'lsa-da, sen mening taklifimni inobatga olmading va qon to'kilishiga olib kelding, nima uchun?... Keyingi savolimni eshit: Sen „Yashil vodiy“da urushlarda chiniqqan, behad kuchli dushmanga qarshi turding, vaholanki, bu sening podshohliging, hayoting va butun qo'shiningni yanchib tashlashga qodir xavf edi. Sen meni yengding. Biroq endi, meni qo'lingda ushlab turgan paytingda, garchi meni va odamlarimni vahshiyona o'ldirib, bor-yo'g'imni tortib olishingga hech kim qarshilik qilmasa-da, tag'in menga ozodlik bermoqdasan. Ega bo'lishing mumkin bo'lgan imkoniyatdan nega foydalanmayapsan?

— Shayboniyxon, va'da berganimdek, men senga javob qaytaray. Menimcha, o'z xatti-harakatlarini faqat bugun va shu lahzada keladigan foydaga qarab yo'naltiradigan odam bamisoli yo'lini yo'qotib, maqsadsiz-nesiz, goh u yulduzga, goh bu yulduzga qarab chamalaydigan karvonboshiga o'xshaydi. Faqat bitta yulduz yo'l ko'rsatishini u bilmog'i kerak. U shimol yulduzi, biz uni osmondagi Temir qoziq deb ataymiz. Kimki, faqat o'shanigina mo'ljallab yo'l bossa, sahro yo'llarini yengib, o'z maqsadiga erishadi.

— Osmondagi Temir qoziq menga to'g'ri yo'l ko'rsatishini bilaman, yosh bahodir. Lekin bu gaplaring bilan menga nima demoqchisan, shuni bilmayapman.

— Bu so'zlarim sening savolingga javobim, Shayboniyxon. Kim sahro kengliklarida adashib, sarson bo'lishni istamasa, osmondagi Temir qoziq yulduziga qarab yo'l bossa, yo'lini yo'qotmaydi. Kimki, hayot so'qmoqlarida, barcha quvonchli va qayg'uli damlarda o'z yo'lini topib yurishni istasa, u Allohga suyanishi va uning amriga bo'ysunishi kerak emasmi? U shunday amr qiladi: Yurtingni yakson qilmoqchi bo'lgan dushmani haydab yubor. Bordi-yu, uni yengsang oliyjanob bo'l, razil bo'lma...

Mana shu amrni, Shayboniyxon, menga otam Umarshayx Mirzo o'rgatgan, uni menga ustozim Mirzo Ulloh, shuningdek, sen tufayli ko'zidan ayrilgan Qosimbek ham o'rgatgan!

Bobur gapirishdan to'xtadi. Shayboniyxon ham jim bo'ldi. Shu tariqa ancha vaqt jim bo'lib qolishdi. Nihoyat xon tilga kirdi:

— Zahiriddin Muhammad, uyatdan yuzlarim qizardi.

Keyin tag'in jimib qoldi va asirlik davrida boshqa biron og'iz so'z demadi. Ertasi kuni Bobur Farg'ona xalqini shoh Umarshayx Mirzo xotirasini yod etish uchun to'pladi. U birinchi toshni, Shayboniyxon ikkinchi toshni olib kelishdi. Shundan so'ng kishanlardan bo'shatilgan asir jangchilar tosh tashishga kelishdi.

Zahiriddin Muhammadning jangchilari hech qiynalmay ishlashdi. Lekin ayollar toshlarni ikki qo'lda tutib zo'r-bazo'r tashishdi. Hatto qizlar ham, ish to'qish o'rniga barmoqlarida „toshkalla“larni ko'tarishdi.

O'quvchilar ham, Xitoy qog'ozlarini siyoh to'kilib ketmasin deya, siyohdonlari ustiga qo'yib kelishdi. Baquvvat meshkobchilar ham kelishdi. Ular toshlarni boshlariga qo'yib, shaxdam qadamlar bilan yurib tashishdi.

Hamma, hamma keldi va podshoh minorasini qurishdi.

O'sha paytlari Andijon ko'chalarida zog' uchmasdi. Faqat o'lim to'shagida yotgan bitta qariya va unga qaraydigan ikkita odamgina qolishgan edi.

Sukunat qo'ynida bemor so'lg'in shivirladi:

— Yonimda kim bor?

— Xizmatkoringiz, hazrat.

— Aytinglar-chi, nima hodisa yuz berdiki, shahrimizda hayot asari qolmadi?

— Tashvishlanmang, hazrat. Shoh Bobur, Andijon xalqi va asir olingan jangchilar to'rt tarafi ochiq yalanglikka safarbar qilingan, u yerda shoh Umarshayx Mirzo xotirasi va sharafiga toshminora qurilmoqda.

— Men, Qosimbek, mehr-muhabbat ishidan chetda qolishim kerakmi? Barcha kuchlilar va kuchsizlar, barcha

sog'lar va bemorlar, barcha jasurlar va muloyimlar, barcha g'ayratlilar va hatto razil dushman bu yumushga birlashgan paytda qariya ham o'sha yerda bo'lishi kerak! Ko'taringlar meni. Or daryosi chuquridan menga bitta tosh keltiringlar va meni o'sha muborak joyga olib boringlar.

Shunda xizmatkorlar bitta tosh keltirib, uning nimjon qo'lga qo'yishdi. So'ng uni ko'tarib olib, bir hayvon terisiga o'tkazishdi-da, to'rt tarafi ochiq yalanglikka eltishdi, u yerda shoh Umarshayx Mirzo sharafiga qurilayotgan minora allaqachon uzoqdan ko'zga tashlanib turardi. Qosimbekni uning poyiga yotqizishdi. U zo'rg'a nafas olar, anchagacha qimir etmay yotdi. Bobur uning yoniga, shamol to'zg'itib tashlagan yerga tiz cho'kdi. Nihoyat jon berayotgan kimsa lablarini qimirlatdi.

— Qara, — dedi u, — qara, men ham tosh keltirdim, shu yerda jon berishni istayman. Meni tosh bilan birga qo'shib abadiy mehr-muhabbat minorasiga qo'y, u mening ko'ksimga tushadi-da, men butun tanam bilan toshga aylanib, toshminoraga abadiy xizmat qilaman.

Qosimbek shu so'zlarni aytdi-da, jon taslim qildi.

Shunda Zahiriddin Muhammadga bamisoli quyosh joyida to'xtab qolgandek tuyuldi. Butun xalq, Andijonning erkag-u ayoli va asir olingan jangchilar marhum hurmatiga sukut saqlashdi. Ayni shu joyda yil davomida esib turadigan shamol ham shu kech tin oldi.

MUNDARIJA

Andijondan chiqqan yo'lbars na'rasi -----	3
Osmondagi Temir qoziq -----	11
Karvonboshi -----	17
Jazolash -----	22
Umarshayx Mirzoning o'limi -----	27
Oq kigiz va temir yoy -----	30
Oq kaptar -----	39
Yashil o'q -----	48
Nog'ora chalindi -----	54
Dushman bilan yuzma-yuz -----	70
Sahro chekkasida -----	76
Donolar urushga boradi -----	81
Qochish -----	84
Harbiy kengash -----	90
Hujum -----	103
Hoji -----	117
Qasos olish -----	125
Yangi yurish -----	140
Otda tog'dan oshish -----	143
Otliqlar jangi -----	147
Allohning amri -----	153

Fris Vyurtle

ANDIJON SHAHZODASI

Sarguzasht-qissa

Olmon tilidan Yanglish Egamova tarjimasi

*„O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi
Toshkent — 2012*

Muharrir *Abdulla Hasanov*
Badiiy muharrir *Bahodir Ibragimov*
Texnik muharrir *Tatyana Greshnikova*
Kompyuterda sahifalovchi *Sofiya Musajonova*
Musahhah *Malohat Ibrohimova*

Nashriyot litsenziyasi AIN^o 161.08.2009. Original-maketdan bosishga ruxsat etildi 24.09.2012. Bichimi 60x90¹/₁₆. Kegli 12 shponli. garn. Tayms. Ofset bosma usulida bosildi. Ofset qog‘ozi. Shartli b.t. 0,0 + 0,25 rangli vkl. Nashr.t. 10,0 + 0,30 rangli vkl. 3000 nusxada bosildi. Buyurtma № 281-12

O‘zbekiston Matbuot va axborot agentligining „O‘qituvchi“ nashriyot-matbaa ijodiy uyi. Toshkent — 129, Navoiy ko‘chasi, 30-uy. // Toshkent Yunusobod dahasi, Yangishahar ko‘chasi, 1-uy. Shartnoma № 07-133-11.

**84(4Гем)
V98**

Vyurtle, Fris.

Andijon shahzodasi (Bobur — yo'lbars) :
sarguzasht-qissa / Fris Vyurtle: olmon tilidan
Y. Egamova tarj. — T. : „O'qituvchi“ NMIU,
2012. 160 b.

ISBN 978-9943-02-468-7

УДК:821.512.133

КБК84(4Гем)